

**PROCEEDING
OF THE
INSTITUTE OF
ARCHAEOLOGY.
LVIV UNIVERSTY**

**ВІСНИК
ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ**

Issue 4

Випуск 4

Published since 2006

Виходить з 2006 р.

**Ivan Franko National
University of Lviv**

**Львівський національний
університет імені Івана Франка**

2009

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Вісник Інституту археології.

2009. Випуск 4. 188 с.

Proceeding of the Institute of Archaeology. Lviv University.

2009. Issue 4. 188 p.

У Збірнику публікуються статті з проблем археології та давньої історії від первісності до середньовіччя, результати досліджень пам'яток фахівцями Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка, хроніка.

The Collection contains the articles on the problems of archaeology and old history beginning with the primitive state up to Middle Ages, along with the results of sights researches done by the specialists of Institute of archaeology of LNU named after I. Franko, as well as chronicles.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. **О. Франко** – головний редактор; канд. іст. наук, доц. **М. Филипчук** – заступник головного редактора; канд. іст. наук **Н. Стеблій** – відповідальний секретар; чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф., **В. Баран**; д-р іст. наук, проф. **Л. Войтович**; д-р іст. наук, проф. **М. Глушко**; д-р іст. наук, проф. **Д. Козак**; д-р іст. наук, проф. **Л. Крушельницька**; д-р іст. наук, проф. **С. Макарчук**; д-р іст. наук, проф. **О. Ситник**.

Professor **O. Franko** – Editor-in-Chief,
Assistant Professor **M. Fylypchuk** – Assistant Editor,
Assistant Professor **N. Stebliy** – Managing Editor.

Адреса редакційної колегії:

ЛНУ ім. Івана Франка,
Інститут археології,
вул. Університетська, 1,
м. Львів, 79000
Тел. (032) 239-46-39
E-mail: archeofilip@ukr.net
<http://www.lnu.edu.ua/institutes/archeology/visnyk.html>

Editorial office address:

Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Archaeology,
1, Universytetska Str.,
Lviv, 79000
Tel. (0) (032) 239-46-39
E-mail: archeofilip@ukr.net

Відповідальний за випуск: М. Филипчук, Н. Стеблій

Редактор: О. Кузик

Комп'ютерна верстка: Н. Стеблій

Переклад резюме англійською: Н. Гриців

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 14620-3591Р від 30.10.2008 р.

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2009

СТАТТІ

УДК 904 : 911.37 (477.83)“08/12”

**СТРУКТУРА ПЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ В
СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ТА ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС**

М. А. Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

Розглянуто стан проблеми періодизації і хронології Пліснеського археологічного комплексу. Проаналізовано теоретико-методологічні підходи формування джерельної бази і на цій основі викремлено дві епохи в розвитку Пліснеська. Простежено еволюцію оборонних, житлово-господарських та культових об'єктів і визначено відмінності в планувальній структурі комплексу протягом слов'янського та давньоруського часу.

Ключові слова: Пліснесько, курганний могильник, “Замчисько”, “Високе городиско”, “Оленин Парк”, ґрунтові кремаційні поховання, наземні житла, заглиблені житла, оборонні споруди, культові споруди.

Дослідження слов'яно-руських старожитностей Верхнього Подністер'я є важливою складовою вивчення давньої історії України. Незважаючи на те, що роботи в цьому напрямку були започатковані ще в кінці XIX ст., і зараз є чимало дискусійних проблем, що потребують обґрунтування та вирішення. До них, на нашу думку, треба віднести: хронологію і періодизацію слов'янських та давньоруських старожитностей і, зокрема їхню межу; структуру укріплених та неукріплених поселень протягом раннього і, так би мовити, розвинутого середньовіччя; роль і місце культових пам'яток в цей період; культурну приналежність старожитностей середини V–середини XIII ст. тощо. Звичайно, що постановка і хоча б часткове їх вирішення вимагає не лише проведення різних видів польових археологічних обстежень та камеральних робіт на компілятивному рівні, але й нових підходів – на узагальнюючому. Не вдаючись до деталей, відразу ж зазначимо, що єдиним (поки що) теоретико-методологічним підґрунтям у здійсненні поставлених завдань ми схильні вбачати розробки провідних фахівців цієї галузі археологічної науки [3. С. 16; 4. С. 33–267; 5. С. 6–35; 6; 9. С. 39; 11; 13. С. 4 та ін.], на основі чого можна вдосконалювати традиційні та поглиблювати і розробляти нові підходи в археологічних дослідженнях.

Важливою пам'яткою для висвітлення планувальної структури укріплених поселень слов'янської та давньоруської доби з усіма її складовими (характером оборонних ліній, типом житлових і господарських споруд, могильниками тощо) є Пліснеський археологічний комплекс (рис. 1). Початок його дослідження сягає 1810 р. З 1990 р. вивченням актуальних проблем раннього середньовіччя на базі Пліснеського городища займалася археологічна експедиція Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України

археології Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом автора. За цей час виконано чималий обсяг робіт на різних частинах городища (див. рис. 1, 2). Передусім досліджено лінії захисту та прилеглу до них забудову на оболоні [38. С. 256–278; 39. С. 279–286], проведено рекультиваційні роботи на дитинці в ур. Оленин Парк [34. С. 22–23; 35. С. 23–44; 36. С. 9–11; 40. С. 1–4; 43. С. 15–27; 44. С. 197–220; 45. С. 11–25] і в північній частині городища [47. С. 41–60]. При цьому варто зауважити, що на початку досліджень літописного Пліснеська нами опрацьовано всю доступну літературу, архіви та фондові колекції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Львівського історичного музею, Чернівецького краєзнавчого музею* та музею археології ЛНУ ім. І. Франка. Під час польових пошукових робіт застосовувалися нові теоретико-методологічні розробки, завдяки чому вдалося детально, на мікростратиграфічному рівні, зафіксувати рухомі та нерухомі артефакти. Співставлення власних результатів з тими, що були отримані нашими попередниками дозволило сформувати якісно нову джерельну базу, з поділом на достовірну, малодостовірну та недостовірну її частини [37. С. 88–90; 42. С. 36–38; 46. С. 122–133; 48. С. 65–138]. Такий підхід дозволив виділити два періоди в розвитку Пліснеська – слов'янський та давньоруський [34. С. 22–23; 36. С. 9–11]. До такої інновації виявилися неготовими чимало вітчизняних істориків та археологів. Саме останнім часом в науковій та науково-популярній літературі з'явилися публікації, які, на нашу думку, не витримують жодної критики, а окремі з них є звичайною вигадкою чи виданням бажаного за дійсне. Як правило, такі статті не спираються на добре сформовані археологічні джерела. В них відсутній критичний аналіз уже відомих публікацій, що з'явилися в наукових виданнях. А тому, їхні так звані “сенсаційні висновки” про хронологію та періодизацію Пліснеська, його структуру, динаміку заселення в той чи інший час і т.д. і т.п. не варті уваги [7. С. 23–26; 8. С. 60; 16. С. 61–63; 17. С. 25; та ін.].

Як показали багаторічні дослідження, пам'ятка представлена залишками слов'янського та давньоукраїнського міста Пліснеськ, яке згадується двічі в літописах під 1188 і 1232 рр. [14. С. 347, 390] і в “Слові о полку Ігоревім” [22. С. 31].

В літописі під 1188 р. говориться про те, що “Роман (волинський князь Роман Мстиславич – М. Ф.) тим часом випросився у тестя свого Рюрика [піти] на Галич, кажучи йому: “Ведуть мене галичани до себе на княжіння. Пусти-но зі мною сина свого Ростислава”. І Рюрик вислав із ним сина свого і Славна Борисовича, воєводу. Роман тоді вперед послав воїв до [города] Пліснеська **, щоб вони спершу напали на Пліснеськ. Але вони [городяни], заперлися, а угри й галичани заскочили їх [воїв Романових] коло Пліснеська, тих захопили, а другі втекли” [14. С. 347]. Другий запис припадає на квітень 1233 р.: “А як з'явилась

*В 1949 р. частину колекції керамічного посуду було передано у фонди Чернівецького краєзнавчого музею.

**В Іпатьському списку – “Пръсьнскоу”, “Преснескъ”, у Хлебніковському – “Пльснескъ”, “Пльснескоу”, “оу Пльнска”.

трава, то Данило пішов із братом і з Олександром [до города] Пліснеська. І, прийшовши, він узяв його од [бояр] Ярбузовичів* здобич велику і вернувся у Володимир"[14. С. 390]. Тут літописець сповіщає про похід до Пліснеська князів Данила Галицького та Олександра Белзького і про їхню перемогу над пліснеськими боярами Арбузовичами, які не хотіли визнавати їхньої влади над собою. Князі взяли в Пліснеську велику здобич і повернулися до Володимира.

У "Слові о полку Ігоревім" про Пліснеськ згадується у тій частині твору, де розповідається про зловіщий сон князя Святослава, напередодні невдалого походу руських князів проти половців. Автор "Слова" називає окремі пліснеські урочища [22. С. 31]. Назви деяких із них у зміненому вигляді збереглися досі (дебра Кисаня – сучасні Кицарки, Плеснеск – сучасний хутутір Пліснесько). Свого часу з приводу згадки про Пліснеськ у "Слові" серед істориків і лінгвістів розгорілася гостра дискусія. Так, Н. В. Шарлемань [49. С. 211], а за ним і П. О. Раппопорт [21. С. 93–94] вважали, що повідомлення в "Слові" не має відношення до згаданої пам'ятки. Натомість, М. П. Кучера обґрунтовано довів, що мова йде саме про Пліснеську Галицької землі. До речі, сучасний монастир ще донедавна зберігав подвійну назву "Подгорецкий, издревле именуемый Плесницкий", а одна з найменших за площею укріплених частин й досі називається "Оленин Парк".

З давнім Пліснеськом пов'язана й легенда про княжну Олену і, зокрема про те, що вона заснувала тут монастир. Як свого часу вказував Р. Заклинський [10. С. 12–15] під час побудови теперішнього монастиря (1706 р.) на мармуровій плиті в монастирській церкві є напис "GELSISSIMA PRICIPISSA HELENA M DUCIS WSEWOLDI FILIA ANNO 1180 HOC MONASTERIUM PRIMO FUNDAVIT..." ("Благодарна княжна Олена, дочка князя Всеволода, в 1180 р. цей монастир вперше заснувала"). До речі, ця плита із написом латинською мовою, ще й зараз збереглася на лівій (внутрішній) стіні монастирської церкви (рис. 4). Дослідники припускають, що основою для напису, який виконано на початку XVIII ст., послужив, ймовірно, давніший текст, який міг зберігатися в попередній церкві**.

Як задекларовано вище, результати досліджень останніх років дають підстави виділити два періоди розвитку, цієї пам'ятки – слов'янський (IX–X ст.) та давньоукраїнський (XI–XIII ст.), які по суті можна вважати культурно-хронологічними горизонтами. Протягом першого періоду городище мало полісну структуру, тобто структуру міста-держави. На нашу думку, під поняттям "поліс" (місто-держава) варто розуміти особливий вид цивільної громади – соціальний організм, що складає органічну єдність (ціле) укріплених та відкритих поселень і характеризується специфічною матеріальною базою – земельною власніс-

* В Іпатському списку пліснеські бояри названі "Арьбоузовичи", у Хлебніковському – "Ярьбоузовичи".

** У 2007 р. під час рятівних археологічних робіт (керівник Н. М. Білас) навпроти дзвіниці монастирської церкви виявлено фундаменти та підвальні приміщення давнішої великої кам'яної церкви.

тю в її суперечливій, двоєдиній формі; цивільним інститутом з притаманними йому характерними формами самоуправління громадського колективу (народні збори, народне ополчення, виборні органи влади) та певним чином, обмеженою, невеликою за розмірами територією і населенням*. А тому, проблема зародження і функціонування городищ полісного типу в досліджуваному регіоні передбачає розгляд трьох основних питань: 1) соціально-економічних підоснов тогочасного суспільства на початковому етапі; 2) головних факторів і напрямків розвитку цього процесу; 3) формування полісу, як структурної одиниці слов'янської спільноти і елементів його прояву в археологічних джерелах [37. С. 161]. Саме ці аспекти можна простежити на матеріалах слов'янського Пліснеська та інших великих за площею городищ українського Прикапаття (Коростоватої, Ревного-ІБ, Старого Збаража, Стільського та ін.). На користь цього твердження свідчать величина площі пам'ятки, її топографія, загальна планувальна структура, характер забудови, укріплення тощо [34. С. 22–23; 36. С. 9–11; 44. С. 197–220]. Так, “зовнішня” лінія оборони (незалежно від її розташування) (рис. 3) характеризується однаковою конструкцією дерев'яно-земляного валу (дерев'яною стіною із земляним відкосом та наземними прибудовами із внутрішньої сторони, які не складають суцільної лінії забудови), рухомих матеріалом та характером припинення функціонування [33. С. 11–18; 38. С. 256, 260, 263, 265–266; 39. С. 281–283]. На місці так званого “Подолу” на обolonі (ур. Побіч), на рівні денної поверхні відкрито синхронну щодо укріплень житлову споруду [33. С. 5–6; 38. С. 256–259; 39. С. 281], яка подібно до валу, була знищена пожежею. Одночасно з цією лінією захисту функціонували оборонний вал на центральній площадці городища (ур. Оленин Парк) [35. С. 14], конструкція якого аналогічна до головного фортифікаційного рубежу Ревнянського городища [28. С. 132].

Система забудови городища протягом IX–X ст., в тому числі й центральної його площадки, вказує на безперервність життя в часи функціонування оборонних ліній. Тривалі спостереження над залишками житлових споруд дозволяють стверджувати, що від них збереглися земляні котловани із майже стандартними розмірами – 3,2–3,4?3,2–3,4 м, стабільною глибиною нижньої частини споруд – 0,7–0,9 м від рівня тогочасної поверхні, штучним нарощенням земляних стін шириною – 1,0–1,2 м та збереженою висотою до 0,2–0,5 м, а також

*Загально відомо, що зародження і формування ранньосередньовічних слов'янських городищ є однією з найскладніших та дискусійних проблем не лише у вітчизняній, але й у європейській медієвістиці. Проблемність зародження і формування ранньосередньовічних слов'янських городищ, насамперед, зумовлена різними концептуальними позиціями у вивченні цього типу пам'яток. Однією з них є судження про полісну структуру городищ. Незважаючи на те, що полісна модель була обґрунтована понад півтора століття тому, основні її положення й досі серйозно не сприймаються в наукових колах. Навіть спроби сучасних дослідників (В. В. Мавродіна, Г. Л. Курбатова, Й. Я. Фроянова, Е. Д. Фролова та ін.) інтерпретувати давньоруські городища IX–XII ст. як міста-держави, більшість фахівців вважають неприйнятними, хоча з теоретичного боку вони є досить актуальними і заслуговують на увагу.

печами-кам'янками в одному з кутів. Такі житла здебільшого розташовані невеличкими групами, по три-п'ять в кожній, на віддалі 5–7 м одне від одного. Відстань між групами сягає 30–40 м. Наведені характеристики залишків житлових об'єктів і їхнє планування є типовими для селищ і городищ полісної структури, які досліджувалися нами та нашими попередниками в Стільську, Ревно-ІБ, Ширівцях-І, Солонську, Старому Збаражі. Ці поселення функціонували на завершальних етапах останньої чверті I тисячоліття н. е. Крім того, в межах укріпленої території Пліснеська, а саме на дитинці та між четвертою і п'ятою лініями захисту, є кремаційні могильники – невід'ємна складова планувальної структури. До речі, подібна ситуація, розташування ґрунтового кремаційного могильника на території слов'янських городищ полісного типу спостерігається в Ревному-ІБ [17. С. 217–218; 18. С. 72; 19. С. 232; 29. С. 87; 30. С. 183–184] та Старому Збаражі [50. С. 141; 51. С. 66]. Таким чином, на користь висунутої гіпотези про полісну модель Пліснеського городища в слов'янський час свідчать: обмеження лініями захисту значної за розмірами заселеної території, різні конструкції і, як наслідок, функції “зовнішніх” та “внутрішніх” оборонних ліній, місце некрополя в межах укріпленої території. Звичайно, що планувальна структура Пліснеська в слов'янський час є ще не до кінця вивченою. Однак, згадане вище дозволяє не лише віднаходити прямі аналогії на інших городищах Прикарпаття, але й, певним чином, доповнювати їх поки що нез'ясованими в Пліснеську елементами (поява індивідуальних дворів, ремісничі осередки тощо). Протягом IX–X ст. Пліснесько було полісом, тобто містом-державою із притаманною для цього виду укріплень планувальною структурою і соціальним устроєм.

Під час походу Володимира на хорватів (992–993 рр.) [14. С. 68] городище було спалене*. Згодом, в XI ст., на його місці, у верхній частині на плато, поставило давньоруське місто, площа якого є дискусійною. Безперечно, що воно споруджувалося на місці нефункціонуючих слов'янських ліній захисту. З цього часу починається давньоруський період в історії літописного Пліснеська. Місто будується за бургівським (замковим) зразком – дитинець–посад–окольніи город, іншими словами, має тричленну структуру.

Результати багаторічних досліджень дають підстави виділити два періоди розвитку давньоруського Пліснеська: I – початок XI–перша третина XII ст., II – друга третина XII–середина XIII ст. Протягом першого періоду місто складалося з дитинця, посаду та передмістя (окольної частини). Невід'ємною складовою цього комплексу був курганний некрополь, що знаходився на північ від міських стін в ур. Поруби (див. рис. 3). Дитинець розташовувався в ур. Замчисько і займав площу 2,8 га (див. рис. 2). В XI–на початку XII ст. його територія була забудована заглибленими житловими спорудами значно більших розмірів, ніж в слов'янські часи [41. С. 251–252]. Так, глибина земляного котловану цих споруд сягає 1,5–1,8 м від рівня сучасної поверхні. Довжина збільшується до 5,0–5,5 м,

*Про цілковите знищення Пліснеська в кінці X ст. свідчать сліди пожежі всіх (на сьогодні досліджених) ліній захисту, як “зовнішніх”, так і тих, що оточували мисову частину городища.

а ширина – до 4,0–4,5 м. Розміри печей-кам'янок сягають 1,8–1,9 м довжини, 1,5–1,7 м ширини та 0,9–1 м висоти. Незважаючи на таке зростання, конструктивний тип споруд і їхні пропорції залишаються незмінними. Варто зауважити, що на досліджених ділянках дитинця, а також і передмістя, на оболоні, вдалося відкрити не так уже й багато цих жител. Тому простежити якусь систему забудови цього часу поки що неможливо.

В останній чверті–кінці XI ст. починається трансформація заглиблених житлово-господарських споруд в наземні. Зменшується глибина нижніх частин споруд, видозмінюється їхня форма (замість квадратної з'являється прямокутна), а разом з цим і розміри. Змінюються опалювальні пристрої, а на фінальній стадії трансформації – і конструктивні особливості дерев'яних стін [41. С. 251–252]. Швидше за все, саме в цей час формується вулична забудова. Еволюція опалювальних споруд, тобто трансформація печей-кам'янок у глинобитні, спричинила появу нових (приземистих) форм кухонних горщиків, з короткими шийками та різким переходом до випуклих тулубів, оскільки новий тип печей передбачав інший принцип приготування їжі. Отже, цей період складається з двох етапів, які досить добре простежуються в динаміці нерухомих та рухомих артефактів. До речі, динамізм проявляється і в духовній культурі. Саме в цей час проходить зміна поховального обряду (від язичницького до християнського). Яскравим свідченням цього є функціонування курганного могильника з кремаційними та інгумаційними похованнями в ур. Поруби (Погреби) [23; 55. С. 58–61; 56. С. 41–50; 57. С. 87–99]. Зараз тут налічується 143 насипи, з яких близько 70 мають зовнішні ознаки руйнувань, завданих скарбошукачами (див. рис. 3).

Могили представлені широкими куполоподібними насипами. Біля підніжжя деяких з них спостерігаються ледь помітні ровики. Середня висота курганів сягає 1 м, а діаметр – від 4 до 10 м. Насипи віддалені один від одного на два і більше метрів, але є випадки, коли вони сходяться підосновами. Першу наукову інформацію про цей могильник можна знайти у коротких повідомленнях Т. Земеньцького, в яких дослідник зацентрував свою увагу на приблизному розташуванні могил, подав їхню окружність, висоту і максимально, як для того часу, навів словесну характеристику залишків поховань й супровідного матеріалу. При цьому варто зауважити, що чимало поховань, і перш за все інгумаційних, були вже поруйновані до початку розкопок, або ж зовсім відсутні під насипами. Від поруйнованих збереглися лише окремі частини скелета, а в “порожніх” виявлено залізні цвяхи (очевидно від домовин), уламки керамічного посуду, вугілля. Незважаючи на такий стан справ, досліднику вдалося виявити два типи поховань – підкурганні кремаційні та підкурганні інгумаційні. Варто також додати, що в окремих, менших за розмірами могильних насипах, учений не віднайшов нічого, навіть слідів людських кісток (мається на увазі інгумаційних – М. Ф.). До подібного висновку дійшов й І. Старчук. В 1946 р. він дослідив один курганний насип, де виявив, як зазначає дослідник, частково тілопальний ритуал [26. С. 386]. Отже, в різних частинах могильника фахівці відкрили значну кількість кремаційних підкурганних поховань, які за супровідним матеріалом (керамікою) відносяться до XI ст. Разом з тим, переважна більшість поховань все ж

таки були інгумаційними, при чому, окрім одиничних, траплялися й парні. Особливо багатими на знахідки виявились парні. Так, в південно-західній частині могильника Т. Земеньцький виявив два парні поховання. Описуючи їх, він зосередив основну увагу на переліку супровідного інвентаря. За його словами "...в межах чоловічого поховання віднайдено дротяну кольчугу і залишки шкіряного пояса, в роті – золоту бляшку, а поруч з ним – залізний меч, рештки двох дерев'яних відер, точильний брусок та кістяну ручку від ножа. Варто зауважити, що в одному з відер були кістки тварини. На шії жіночого кістяка було намисто, на правій руці – металевий золотий браслет, а з лівої сторони – глиняний горщик із їжею" [57. S. 87–99]. Ось як згодом пояснював походження цих поховань Я. Пастернак: "Це були парні поховання варязьких дружинників у дерев'яних коморах під могильними насипами. В одному з них, біля монастиря оо. Василіян, обидва кістяки, чоловічий та жіночий, мали в роті золоті бляшки, які первісно були, мабуть, покладені на закриті вуста покійників. Крізь закриті золотом вуста – вірили тоді – душа не може повернутися в тіло і зробити його живим мерцем-упирем. На грудях в обох кістяків лежали срібні хрестики, отже, були це вже християни. Біля них виявлено різні особисті прикраси та залишки двох дерев'яних відер, колись, мабуть, з харчами. Подібне поховання, датоване варязьким мечем X ст., знайдено і в другій могилі" [20. С. 140–141]. З твердженням ученого щодо походження поховань важко не погодитись. Однак, наведене датування є більш, ніж дискусійне. По-перше, навіть візуальні спостереження односторонньо вказують, що в цьому місці, тобто ур. Поруби, курганні насипи перебивають зовнішню лінію оборони (вал і рів). По-друге, вал з ровом в урочищах Поруби та Побіч становлять зовнішню лінію захисту (рис. 9). Вони подібні навіть за зовнішніми ознаками. По-третє, параметри і конструкція залишків земляного насипу, а також віднайдений керамічний матеріал з розкопок І. Старчука в ур. Поруби, (1946 р.) виявилися аналогічними до тих оборонних споруд та рухомих артефактів, які ми отримали під час досліджень 1990 р. в ур. Побіч. Стратиграфічні спостереження та характер матеріалу віднайденого нами в оборонних приміщеннях "in situ", дали підстави констатувати, що ця лінія захисту припинила своє функціонування в кінці X ст. [34. С. 22–23; 35. С. 9–11; 39. С. 281–282].

Важливим аргументом для підтвердження асинхронності функціонування оборонної лінії та могильника слугує супровідний матеріал з підкурганних інгумаційних поховань – здебільшого уламки та фрагменти керамічного кухонного посуду, меншою мірою – прикраси, предмети побуту і озброєння тощо. Саме на основі озброєння дослідники й відносили цей могильник до X ст. (слов'янського часу) [12. С. 78–79; 20. С. 147; 52. S. 369–371; 55. S. 59–60]. Проте, як виявилось під час подальшого опрацювання супровідного матеріалу і, зокрема, прикрас всі вони датуються XI–XII ст., при тому, що на більшості з них простежуються варязькі впливи [20. С. 147–148; 52. S. 369–371; 53. S. 6–12; 54. S. 458–459]. Таке датування досить красномовно підтверджують прикраси віднадені в підкурган-

них похованнях Т. Земенцьким*, детальне опрацювання яких останнім часом здійснив Р. Лівох [53. С. 6–12. Рис. 1–12; 54. С. 458–459. Рис. 1–14]. Серед них на увагу заслуговують перстень з великої могили № 2 (рис. 5), перстень з могили під валом або окремої могили (див. рис. 3), браслет і перстень з великої могили № 1 (парне поховання) (рис. 6, 7). Ці та інші прикраси з розкопок курганного могильника фахівці відносять до XI–XII ст., а навіть і до XIII ст. Отже, некрополь разом з давньоруським городищем і прилеглими до нього селищами складає один комплекс.

Цікавий погляд щодо появи курганного могильника в Пліснеську висловив Б. Томенчук. Він вважає, що підкурганні поховання належали представникам військової києво-волинської дружини і членам їхніх сімей [31. С. 111–113; 32. С. 236]. За його схемою “еволюція” поховальних пам’яток для Галицько-Буковинського Прикарпаття співвідноситься з різними етапами одержавлення цих земель. Появу різночасових підкурганних типів поховань учений пов’язує з тим, що галицькі землі декілька разів включались в процеси формування давньоруської держави – Київської Русі. При цьому дослідник стверджує, що вони не були характерними для місцевого поховального обряду, а відображали різні етапи одержавлення і феодалізації хорватських земель великокиївськими князями, зокрема: а) в кінці IX–на початку X ст. (як наслідок військового походу князя Олега (885 р.); б) в кінці X–XI ст. (як наслідок військового походу князя Володимира Святославича (русько-хорватська війна 992–993 рр.). Крім того, дослідник вказує на два основні шляхи одержавлення хорватських земель, які починались у Пліснеську і спрямовувались на захід (Перемишль) і на південь до Дністра (Теребовля, Галич, Ревне) [31. С. 111–113; 32. С. 240–241]. В другій половині XI–на початку XII ст. на території галицьких земель з’являється низка нових князівських замків, населення яких користувалося підкурганними похованнями з обрядом тілопокладення. На думку Б. Томенчука, це був період третього, внутрішнього, одержавлення, яке проводилось Ростиславичами під час формування Галицького князівства [31. С. 111–113; 32. С. 240–241].

Можна цілковито погодитися з думкою Я. Пастернака та Б. Томенчука щодо приналежності могильника варязькій дружині, яка перебувала на службі в київських князів, проте не варто відкидати й того, що з перебігом асимілятивних процесів, в “чистому вигляді” таких поховань не було, хоча до третини–середини XII ст. (часу масового впровадження ґрунтового інгумаційного обряду поховання) у цієї категорії населення продовжують функціонувати підкурганні інгумаційні захоронення з пережитками язичництва, мається на увазі наявність супровідного матеріалу у вигляді посуду з їжею. Курганний могильник в ур. Поруби є невід’ємною складовою бургівської структури Пліснеського городища XI–середини XII ст. (дитинець–посад–окольніє місто+курганний некрополь). Адже саме ця модель характерна для підкорених Києвом міст. Отримані матеріали дають підстави вважати, що під час приєднання “окраїнних земель” до

*Останнім часом світ побачили публікації ювелірних прикрас, віднайдених Т. Земенцьким, які зберігаються у фондах Інституту археології Краківського університету.

Київської держави правляча верхівка намагалася змінити все, що певним чином нагадувало про попередній спосіб життя, в тому числі, і місцеву язичницьку ідеологію (культи, обряди, традиції тощо). В той же час, місцеве населення продовжувало ховати своїх одноплемінників за старим традиційним звичаєм, залишивши після себе ґрунтові кремаційні поховання, пошуки яких є надзвичайно актуальними.

Другий період давньоруського Плісеська характеризується значним економічним піднесенням, що яскраво відображено в матеріальній та духовній культурі. Насамперед, це проявляється у зміні планувальної структури, яка за результатами досліджень, ймовірно, виглядала так: монастир–дитинець–посад–окольний город. Спираючись на археологічні та топонімічні дані, можна вважати, що в кінці XII ст. монастирська територія, швидше за все, знаходилася в ур. Оленин Парк. Археологічним підтвердженням сказаному можуть слугувати результати розвідкових досліджень 2007 р. Під час рекультиваційних робіт тут виявлено фундаментні рови (заповнені вапняковим камінням), полив'яну керамічну плитку та бронзове окуття від вікон. На думку професора архітектури Санкт-Петербурзького університету О. Іоанісяна та кандидата архітектури, наукового співробітника Інституту українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича Ю. Лукомського, які оглядали залишки цього об'єкта в процесі досліджень, це ймовірні залишки давньоруської церкви. Сказане значною мірою узгоджується з писемними та топонімічними даними. Подальші дослідження дадуть змогу підтвердити або заперечити цю думку.

Дещо відмінною від першого періоду давньоруського часу є і планувальна структура дитинця та середгороддя (посаду). Як було зазначено, в другій третині XII ст. на дитинці з'являється новий тип житлово-господарських споруд. Це будівлі наземного типу з каркасно-стовповою конструкцією стін та глинобитними купольними печами. Швидше за все, в цей час формується вулична забудова, на що вказує їхнє розташування [24; 35. С. 3–4. Рис. 3, 4. Фото 1–4; 41. С. 255–257. Рис. 3–4]. Важливою складовою планувальної структури дитинця і посаду у другій половині XII ст. є інгумаційні ґрунтові могильники. І це не випадково. Як показали результати дослідження наших попередників, а також і власні, в середині XII ст. в Плісеську, як і в регіоні взагалі, спостерігається масове впровадження християнства і, зокрема, перехід до поховання в ґрунтових могилах. В цьому плані важливою ланкою для вивчення еволюції поховального обряду є ґрунтові інгумаційні могильники на укріпленій території городища XII–XIII ст.

ґрунтові тілопокладення в Плісеську виявлено в чотирьох місцях: два – на так званому середгородді і по одному – на дитинці та в ур. Церквиська. Вони закладалися на місці нефункціонуючих заглиблених (IX–XII ст.) та наземних (початку XII ст.) жител, господарських ям, майстерень тощо [23; 24; 35. С. 3–4. Рис. 3, 4. Фото 1–4; 41. С. 255–257. Рис. 3–4]. Як відомо, кладовища в цей час знаходилися максимально близько до культових споруд, тобто були “прицерковними дворами”. Наявність чотирьох могильників вказує на те, що поряд з ними мають бути залишки давньоруських церков. Яскравим підтвердженням сказаному є могильник на дитинці. За попередніми підрахунками тут, протягом

XX–XXI ст., відкрито понад 170 ґрунтових інгумаційних поховань. Як правило, всі вони були безінвентарними і мали західну орієнтацію. В західній частині кладовища (там, де виявлено асинхронні тілопокладення) в культурному шарі віднайдено чимало знахідок культового призначення, долівкові різноколірні полив'яні керамічні плитки, культовий інвентар тощо [35. С. 7]. До цього варто додати, що аналогічна ситуація спостерігалася і в ур. Церквиська, де Р. С. Багрій виявив залишки фундаментів великої кам'яної споруди (церкви?) та поховань поблизу неї [1. С. 111–114; 2. С. 11–13].

Зміна поховального обряду – поява ґрунтового могильника, в першу чергу на дитинці, тісно пов'язується зі зміною планувальної структури Плісеська. Мова йде про ґрунтовий інгумаційний могильник XII–XIII ст., що знаходився тут. В цей час перебудовуються масивні оборонні лінії захисту, які оточують дитинець та посад. Внутрішня забудова центральної частини міста має рядовий характер, тобто наземні житлові споруди, що з'явилися протягом другої третини XII ст., розташовані рядами. Із закладенням церкви та кладовища територія, зайнята під громадську забудову, поступово скорочувалася.

Поява ґрунтових інгумаційних могильників у Плісеську (середина XII–середина XIII ст.) свідчить про повне підкорення міста великокнязівському Києву в усіх сферах, в тому числі, й духовній. Якщо курганні насипи ще деякою мірою зберігають язичницькі традиції (хоча й скандинавські, варязькі?), то поява ґрунтових тілопокладень свідчить про майже повну зміну релігійно-культурних орієнтирів та впровадження християнської ідеології. Згодом, з середини XII ст. на території дитинця та в середгородді жителі літописного Плісеська будують церкви і закладають поряд з ними християнські кладовища.

Отже, в світлі нових археологічних пошуків Плісеський комплекс – це сукупність пам'яток слов'яно-руської доби – городищ, могильників, селищ, які протягом тієї чи іншої епохи були складовими певної моделі поселенської структури. У слов'янський час, тобто в IX–X ст., тут функціонувало укріплення полісного типу. В кінці X ст., під час військового походу Володимира Великого в Прикарпатські землі, воно було спалене, а на його місці збудовано городище бургівського (замкового) типу та прилеглі селища, які безперервно функціонували з початку XI до середини XIII ст. У давньоруський час чітко простежуються два періоди розвитку Плісеська. Перший охоплює початок XI–першу третину XII ст., а другий – другу третину XII–середину XIII ст. Протягом першого періоду місто складалося з дитинця, посаду та передмістя (окольної частини). Невід'ємною складовою цього комплексу був курганий некрополь, що знаходився на північ від міських стін в ур. Поруби. Другий період давньоруського Плісеська характеризується значним економічним піднесенням, що яскраво відображено в матеріальній та духовній культурі. Насамперед, це проявляється у зміні планувальної структури, яка за результатами досліджень, ймовірно, виглядала наступним чином: монастир–дитинець–посад–окольний город.

Отже, сформовані археологічні джерела Плісеського археологічного комплексу дають змогу простежити еволюцію оборонних укріплень, житлового та господарського будівництва, поховального обряду матеріальної і духовної

культури протягом IX–XIII ст., що своєю чергою, дозволяє з нових теоретико-методологічних позицій висвітлювати господарські, соціальні та етнокультурні процеси. Підсумовуючи результати досліджень за останні роки, треба зазначити наступне: на нашу думку, вивчення перелічених вище проблем неможливе в межах якоїсь однієї конкретної пам'ятки чи комплексу в цілому на мікрорегіональному рівні, а лише в контексті добре фіксованих змін на мезо- та макрорівнях. Саме тому, результати обстежень, розвідкових та рекультивацийних робіт, віддзеркалюють як окремі сторони системи заселення протягом другої половини I тисячоліття н. е. у Верхньому Подністер'ї, так і водночас складають основу тієї джерельної бази, яка дозволяє ставити та вирішувати чимало актуальних питань раннього середньовіччя у цьому регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Багрій Р. С.* Исследования древнего Плеснеска // АО 1970 г. – М., 1971. – С. 111–114.
2. *Багрій Р. С., Овчинніков О. Г.* Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 11–13.
3. *Бочкарев В. С., Трифонов В. М.* Пространство и время в археологии // Методика археологических исследований и закономерности развития древних обществ. – Ашхабад, 1980. – С. 16–22.
4. *Гарден Ж.-К.* Теоретическая археология. – М., 1983.
5. *Генинг В. Ф.* Структура археологического познания. – К., 1989.
6. *Генинг В. Ф.* Археологическая культура – социально-исторический организм – центральная категория познания археологии (к разработке теории археологической культуры) // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – К., 1987. – С. 6–35.
7. *Діденко Є.* Ремесла давнього Пліснеська // Матеріали конференції “Ольжині читання”. – Пліснеськ, 2005. – С. 23–26.
8. *Діденко Є.* З історії археологічних досліджень Пліснеська // Матеріали конференції “Ольжині читання”. – Пліснеськ; Львів, 2007. – С. 59–62.
9. *Захарук Ю. М.* Проблеми археологічної культури // Археологія. – 1964. – XVII. – С. 12–42.
10. *Заклинський Р.* Пояснення одного темного місця в Слові о полку Ігоревім /Передрук з “Діла”/. – Львів, 1906. – С. 12–18.
11. *Клейн Л. С.* Археологические источники. – Ленинград, 1978.
12. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. // САИ – 1966. – Е1-36.
13. *Колтаков Е. М.* Теория археологической классификации. – СПб., 1991.
14. Літопис Руський: за Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1990.
15. *Мицько І.* Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги // Матеріали конференції “Ольжині читання”. – Пліснеськ, 2005. – С. 61–81.
16. *Мицько І.* Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Матеріали конференції “Ольжині читання”. – Пліснеськ; Львів, 2007. – С. 18–34.
17. *Михайлина Л. П., Тимошук Б. А.* Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 217–218.
18. *Михайлина Л. П.* Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997.
19. *Михайлина Л. П.* Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – К., 2008.

20. *Пастернак Я.* Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1948. – № V. – С. 140–151.
21. *Раппопорт П. А.* К вопросу о Плеснеске // СА. – 1965. – № 4. – С. 93–94.
22. Слово о поході Ігоревім. Переклад Павла Салевича. – Львів, 1999.
23. *Старчук І., Пастернак Я.* Полеві шкци городища Пліснесько, село Підгірці, р-н Олесько Львів. області. 1940 р. // Архів І. Д. Старчука.
24. *Старчук І. Д.* Розкопи на городищі Пліснесько (Полеві рисунки) 1947–1948 рр. // Наук. архів ІУ НАНУ ім. І. Крип'якевича, оп. 5, од. зб. № 48/395.
25. *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 76–85.
26. *Старчук І. Д.* Розкопки городища Пліснесько в 1947–1948 рр. // АП УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 379–394.
27. *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. // АП УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 32–35.
28. *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини. – К., 1976.
29. *Тимощук Б. А., Русанова І. П., Михайлина Л. П.* Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины // СА. – 1981. – № 2. – С. 80–93.
30. *Тимощук Б. О.* Давньоруська Буковина. – К., 1982.
31. *Томенчук Б. П.* Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжн. конгресі слов'ян. археології. – К., 1996. – С. 111–113.
32. *Томенчук Б. П.* Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття) за матеріалами некрополів IX–XII ст. // Археологічні студії. – 2000. – № 1. – С. 235–243.
33. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні дослідження Бродівського загону Львівської госпдогвірної археологічної експедиції у 1990 р. на території колгоспу “Дружба” в зоні меліоративних робіт (околиці Пліснеського городища) // Наук. архів ІУ НАНУ ім. І. Крип'якевича.
34. *Филипчук М. А.* Слов'янський період в історії Пліснеська // Тези міжн. конф. “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. – Львів, 1993. – С. 22–23.
35. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні дослідження госпдогвірної археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1993 р. на території Пліснеського городища // Наук. архів ІУ НАНУ ім. І. Крип'якевича.
36. *Филипчук М. А.* Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства // Тези міжн. конф. “Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр”. – Львів, 1994. – С. 9–11.
37. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення VIII–X століть в Українському Прикарпатті: Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1996.
38. *Филипчук М. А.* Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 р. // Волино-подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 256–278.
39. *Филипчук М. А.* Пліснеський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження // Волино-подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 279–286.
40. *Филипчук М. А.* Звіт про результати розвідково-рятивних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (Бродівський район) та в околиці Унівського монастиря (Перемишлянський район Львівської області) // Наук. архів ІУ НАНУ ім. І. Крип'якевича.

41. *Филипчук М. А.* Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в українському Прикарпатті // Археологічні студії. – 2000. – № 1. – С. 244–261.
42. *Филипчук М. А.* Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей українського Прикарпаття другої половини I тисячоліття н. е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 36–46.
43. *Филипчук М. А.* Звіт про проведення рятівних археологічних досліджень на території літописного Плісеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2000 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. І. Франка.
44. *Филипчук М. А.* Дослідження літописного Плісеська у 2000 р. // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 197–220.
45. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні розкопки на території літописного Плісеська у 2003 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. І. Франка.
46. *Филипчук М. А.* Керамічний посуд з поселень Райковецької культури українського Прикарпаття (проблеми хронології і періодизації) // Carpatica – Карпатика. Давнина і сучасність. – 2005. – Вип. 33. – С. 122–133.
47. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні розкопки на території Підгорецького замку, Плісеського городища та розвідки у Львівській області у 2004 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. І. Франка.
48. *Филипчук М. А.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології. – 2008. – Вип. 3. – С. 65–138.
49. *Шарлемань Н. В.* “Дебрь Кисаня” // “Слово о полку Игореве”. Сборник исследований и статей. – М.; Л., 1950. – С. 206–221.
50. *Ягодинська М. О.* Слов'янський могильник біля Старого Збаража // Джерело. – 1994. – № 1. – С. 137–153.
51. *Ягодинська М. О.* Слов'яни (VI–IX ст. н. е.) // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 57–68.
52. *Leńczyk G.* Trzy miecze Wikińskie w zbiorach Muzeum archeologii przedhistorycznej Polskiej Akademji Umiejętności w Krakowie. Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza / Red. J. Kostrzewski. – Poznań, 1930. – S. 369–371.
53. *Livoch R.* Zabytki z wykopalisk T. Ziemięckiego w latopissowym Plesnisku // Матеріали конференції “Ольжичі читання”. – Плісеськ, 2005. – С. 5–12. – Рис. 1–12.
54. *Livoch R.* Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podgorcach na Ukrainie // Swiat słowian wczesnego średniowiecza. – S. 457–463. – Rys. 1–14.
55. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1881 dokonanej // ZWAK. – 1882. – T. VI. – S. 58–61.
56. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1882 dokonanej // ZWAK. – 1883. – T. VII. – S. 41–50.
57. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1883 dokonanej // ZWAK. – 1884. – T. VIII. – S. 87–99.

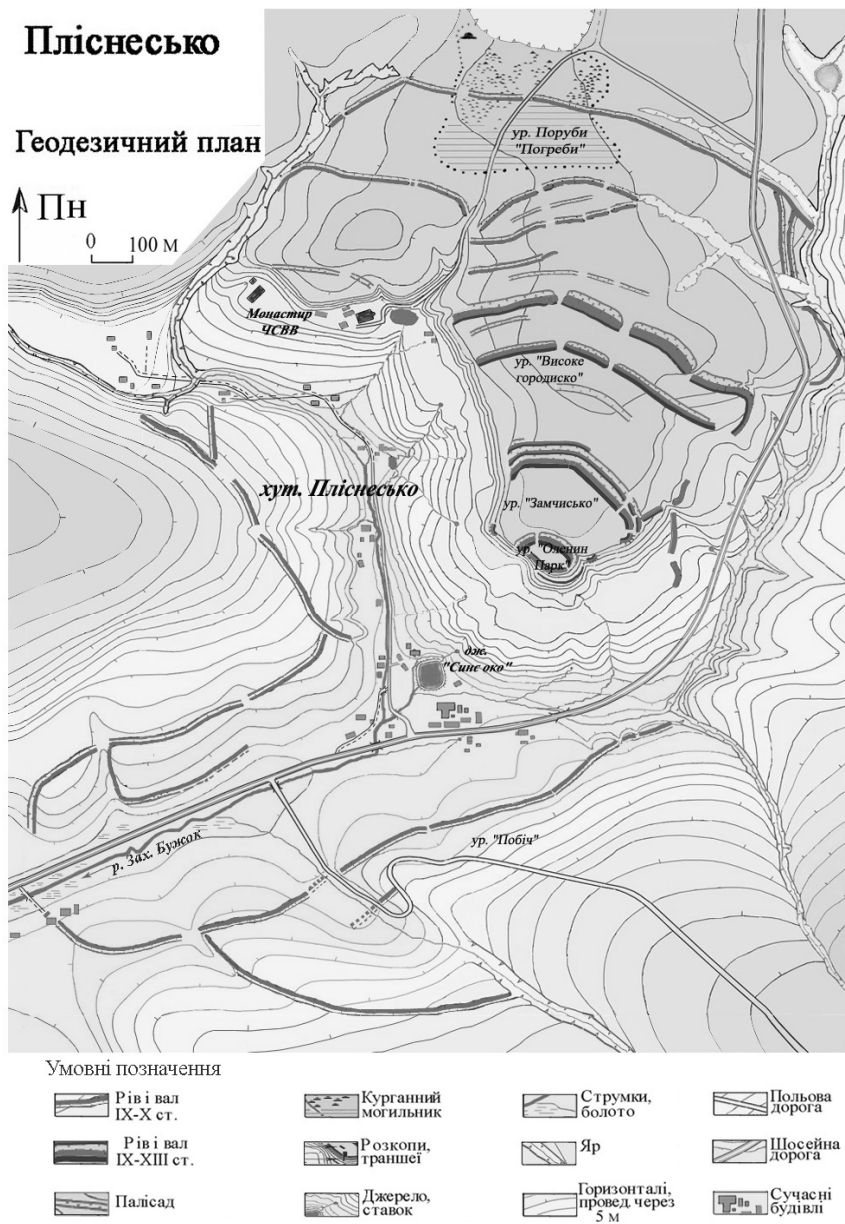
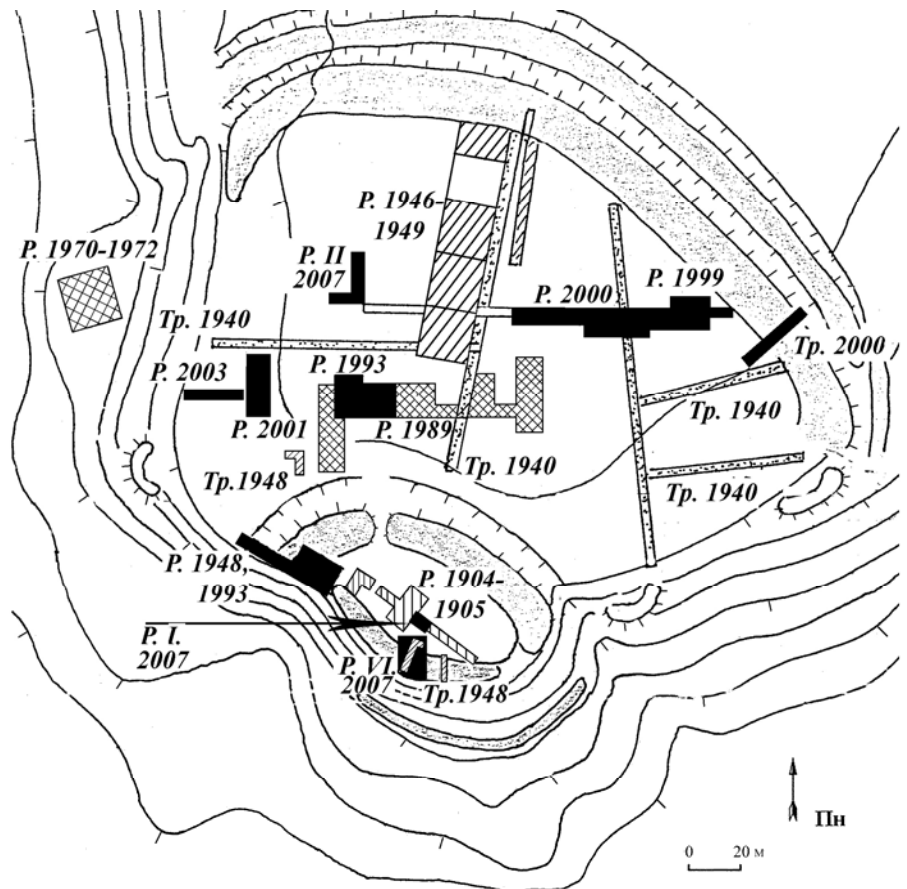

Рис. 1. План Пліснеського археологічного комплексу.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

	<i>Розкопи і траншеї К. Гадачека</i>		<i>Розкопи і траншеї І. Старчука</i>		<i>Розкопи і траншеї М. Филипчука</i>
	<i>Траншеї Я. Пастернака</i>		<i>Розкопи Р. Багрія</i>		<i>Вал</i>
	<i>Річ</i>		<i>Поверхні залишки вежі</i>		<i>Горизонталі, проведені через 5 м</i>

Рис. 2. Центральна частина літописного Пліснеська. Ур. Замчисько (дитинець) та ур. Оленин Парк.

Рис. 3. План курганного могильника.

Рис. 4. Мармурова плита з написом про заснування Підгорецького монастиря.

Рис. 5. Перстень з великої могили № 2 (за Р. Лівохом).

Рис. 6. Перстень з могили під валом або окремої могили (за Р. Лівохом).

1

2

Рис. 7. Браслет (1) та перстень (2) з великої могили № 1 (парне поховання)
(за Р. Лівохом).

PLISNESKO ARCHAEOLOGICAL COMPLEX: TWO PERIODS OF DEVELOPMENT

M. Fylypchuk

Ivan Franko L'viv National University

Universytetska St. 1, L'viv, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net

The article deals with chronological aspect and periodization of Plisnesko Archaeological Complex. Theoretical and methodological approaches to database development are analyzed, thus, two periods of Plisnesko development are distinguished. The evolution of fortification structures, living and agricultural buildings, ritual structures is traced. Besides, divergences in planning the dwelling structure during the Slavic and Old Russ periods are determined.

Key words: Plisnesko, barrow graveyard, Castle, High hillfort, Olena's Park, cremation burials, on-ground dwellings, under-ground dwellings, fortification structures, ritual structures, clay pottery, pot.

СТРУКТУРА ПЛИСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧЕСЬКОГО КОМПЛЕКСА В СЛАВ'ЯНСЬКЕ І ДРЕВНЕРУСЬКЕ ЧАС

М. А. Фыльпчук

Львівський національний університет імені Івана Франка

ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net

Рассмотрено состояние проблемы периодизации и хронологии Плиснеского археологического комплекса. Проанализировано теоретико-методологические подходы формирования историко-археологической базы и на этой основе выделено две эпохи развития Плиснеска. Прослежено эволюцию оборонительных, жилищно-хозяйственных и культовых объектов, определено отличия в планировочной структуре комплекса на протяжении славянского и древнерусского времени.

Ключевые слова: Плиснеско, курганный могильник, “Замчисько”, “Високе городиско”, “Оленын Парк”, грунтовые кремационные погребения, наземные жилища, углубленные жилища, оборонительные сооружения, культовые сооружения.

Стаття надійшла до редколегії 04. 09. 2009

Прийнята до друку 28. 03. 2009

УДК 904 : 911.37 (477.83) "09/11"

ОСОБЛИВОСТІ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ ПЛОЩАДКИ ГОРОДИЩА ЛІТОПИСНОГО БУЖЬСЬКА

П. М. Довгань

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: petro5@lviv.farlep.net

Висвітлюються топографічні, історичні аспекти та особливості культурного шару північно-східної частини городища літописного Бужська. В основу лягли матеріали з розкопок, які проводились тут експедицією Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка у 2004, 2007–2008 рр. Особливий наголос зроблено на результатах розкопок 2008 р., коли було досліджено рідкісні наземні та заглиблені житлові і господарські споруди X–XII ст., виявлено колекції виробів з кістки, рогу та скла. Серед них – берестяний згорток X ст., берестяний сувій XII ст., кістяне писало та шахова фігурка з буквами.

Ключові слова: городище, археологічні розкопки, культурний шар, наземні об'єкти, заглиблені об'єкти.

Місто Буськ – нинішній районний центр на Львівщині. Його стародавню назву Бужськ вперше знаходимо на сторінках Літопису Руського під 1098 р. у зв'язку з подіями в Києво-руській державі після Любецького з'їзду князів [3. С. 146–151]. Починаючи з цього часу, Бужськ виступає як значний осередок тогочасних політичних і державних процесів, а у 1100 р. стає центром удільного князівства [3. С. 155].

Городище давнього Бужська знаходиться в центрі сучасного міста [2. С. 136]. Воно займає плато шириною 200–300 м і складається з трьох частин, які відокремлюються між собою ровами з водами Західного Бугу (рис. 1). Найбільша з них, відома в науковій літературі як Велике городище, займає площу понад 5 га [5]. Воно привернуло увагу археологів ще у 30-х рр. XX ст. З цього часу тут працювали Л. Чачковський, П. Раппопорт, В. Петегирич, О. Корчинський і М. Филипчук [2. С. 136–139]. З 2001 р. цю частину городища вивчає експедиція Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка під керівництвом автора. Досліджено оборонний вал городища, десятки наземних і заглиблених житлових та господарських споруд IX–XIII ст., численний рухомий матеріал із кераміки, заліза, каменю, кістки, рогу, скла та кольорових металів [2. С. 139–141].

Центральна площа городища має площу 2,8 га [5]. У 80–90-х рр. XX ст. її досліджували В. Петегирич та М. Филипчук [2. С. 144; 5]. У 2004 р. ґрунтовні археологічні пошуки тут проводив автор. Віднайдені тоді старожитності кінця VII–початку VIII ст. дали підстави говорити про початки давнього міста саме в цей час [2. С. 144].

Третя частина городища літописного Бужська – північно-східна його площа – займає площу 1,4 га [5] (див. рис. 1). З трьох сторін вона омивається водами Західного Бугу: із півночі та заходу – його старицею, а з

півдня – сучасним руслом ріки, викопаним у давнину. Час його прокладання поки що встановити не вдалося, однак, можна припустити, що це було зроблено ще у слов'янську добу, можливо, під час побудови перших оборонних укріплень Бужська. Східна сторона цієї частини городища донедавна теж омивалася Західним Бугом – старицею – яку було засипано у 60-х рр. XX ст.

Північно-східна площадка давнього міста – найвища ділянка його городища. Коли перших дві знаходяться на плато висотою 10 м, то тут вона сягає 15 м. Більшу частину площадки городища займає побудований на початку XIX ст. масток графа Бадені, який добре зберігся до наших днів. У 50–90-х рр. XX ст. у його приміщеннях знаходилася військова частина. Така ситуація мала як позитивні, так і негативні моменти: з одного боку вона певною мірою сприяла збереженню городища, з іншого – виключала можливість археологічних досліджень.

Перші невеликі розкопки тут проведені щойно 2004 р. (див. рис. 1). Вже сама потужність культурного шару – 2,35 м – вказувала на особливість цієї частини городища. Віднайдення залишків восьми археологічних об'єктів, до числа яких входили напівземлянка початку X ст., господарська яма кінця XII ст., два наземні житла першої половини XIII ст., а також пізньотрипільські старожитності першої половини III тисячоліття до н. е. тільки підсилили таку думку [2. С. 144–145].

Наступними розкопками у 2007 р. (див. рис. 1) на північно-східній площадці Буського городища вперше виявлено рештки житла та рухомий матеріал носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки – перших хліборобів на території України, а також рештки житла X ст. Разом з тим були зафіксовані значні руйнування культурного шару на північному краї плато над старицею Західного Бугу – ця ділянка городища втрачена для археологічних досліджень [1].

Археологічні пошуки 2008 р. (див. рис. 1) були першими ґрунтовними дослідженнями на північно-східній площадці літописного міста. Результати їх дали можливість знову наголосити на її особливостях, зокрема науководослідницького характеру. В невеликому розкопі (32 м?) (рис. 13) потужність культурного шару сягала 2,5 м. Тут віднайдено рештки 11* археологічних об'єктів: двох наземних жител (?) (об'єкт I початку XIII ст., об'єкт III другої половини XII ст.), трьох наземних споруд господарського характеру (об'єкт II XVI ст., об'єкт V середини XII ст., об'єкт VII кінця X ст.), двох заглиблених будівель господарського призначення (об'єкт IV XII ст., об'єкт VI початку XII ст.), та одного заглибленого житла (об'єкт VIII середини X ст.) (рис. 2, 3, 4). Крім цього, в розкопі виявлено залишки трьох заглиблених споруд, можливо жител**, культури лінійно-стрічкової кераміки другої половини V тисячоліття до н. е. (об'єкти IX–XI) (див. рис. 2, 3).

*Об'єкт XI – залишки заглибленої споруди, ймовірно житла, культури лінійно-стрічкової кераміки фактично не досліджувався через брак часу.

**Досліджено лише частини їх котлованів, в яких не зафіксовано решток опалювальних пристроїв.

Серед наземних господарських споруд своїми розмірами, кількістю та важливістю віднайденого в ньому рухомого матеріалу виділявся об'єкт V. Можливо, це була велика майстерня з обробки шкіри. Її залишок – потужний розвал глиняних стін – утворював лінзовидний шар товщиною 16–44 см (див. рис. 2, 3). Досліджено лише його частину, оскільки решта виходила за межі розкопу. Споруда загинула від пожежі: у залишках її стін зафіксовані як згорілі дерев'яні конструкції, так і напівзгорілі знаряддя, зокрема, кістяні. Це підтверджував і склад самої “лінзи”: зверху йшла палена глина з сажею товщиною 8–20 см, нижче – прошарок білої глини, а долівка випалена до цеглистого кольору. Над глиняними залишками споруди, безпосередньо біля них та в їх розвалі, на її долівці віднайдений багатий рухомий матеріал. Крім численних фрагментів кружальної кераміки, тут виявлено колекції виробів з каменю та кісті. У першому випадку – це три оселки, шість точильних брусків та мергелеве біконічне пряслице. У другому – велике ціле (довжина 32,3 см) та обгоріле лошила, голка з ребра риби, шило, знаряддя невідомого призначення з наскрізним отвором, щелепи шуки та два копита тварин. На добре втоптаній долівці об'єкта на віддалі 1 м одне від одного лежали берестяний сувій та кістяне писало – найцінніші знахідки сезону.

Значний науковий інтерес представляє об'єкт VIII – залишки заглибленого житла. Його підквадратний котлован досліджено майже повністю, за винятком південного та північного кутів, що виходили за межі розкопу. Котлован розмірами 3,48?3,80 м був опущений у ґрунт на 0,6 м і в материк на 0,6 м та орієнтований кутами за сторонами світу. Заповнення було таке вологе, що під час його вибирання довкола взуття виступала вода. Рівні, прямовисні стінки котловану напівземлянки були обкладені дерев'яними півкругляками шириною 8 см, рівною до них стороною. Чіткі сліди цієї обшивки зафіксовані вздовж південно-східної та, частково, під північно-східною стінками. Ближче до східного кута котловану знаходився вхід до житла шириною 0,4 м із сходинкою висотою 16 см.

Долівка житла була слабо втоптанною, рівною, вкрита плямами попелу та паленини. На ній попід стінки котловану виявлені ямки від дерев'яних стовпів, переважно округлої форми з діаметрами від 20 до 28 см та глибиною 24–46 см. На відстані 45–50 см вздовж північно-західної та південно-західної стінок котловану зафіксовано ряди невеликих ямок-отворів діаметрами 3–4 та глибиною 10–12 см – сліди від внутрішнього інтер'єру житла, очевидно лежаків. Одна така ж ямка була й під північно-східною стінкою на відстані 20 см від неї – тут могла розміщуватися лавка. Майже посередині житла на долівці зафіксовано залишки згорілого стовпа діаметром 26 см (див. рис. 4).

Північно-західна стінка котловану досліджуваної напівземлянки “обрізала” заглиблений об'єкт XI, значно ранішого часу – неолітичного. Цим фактом пояснюється велика кількість артефактів цієї доби у залишках об'єкта VIII, а також доводить те, що це житло було одним із перших на цій ділянці слов'яно-руського городища.

На особливу увагу заслуговує піч заглибленого житла, яка була розміщена у північному його куті (див. рис. 4). Збудована на долівці із глини з домішками

дрібного каміння, двома, на нашу думку, способами: або з готового глиняного тіста з камінням (своєрідного “бетону”), або ліплена з глини із втисканням каміння. Купол печі обвалився, але можна було встановити, що він мав товщину близько 5–6 см, був не опуклий, а рівний, виліплений майже паралельно до череня. Паливна камера печі була досить акуратно закладена великим, середнім та малим камінням впереміш із світло-сірими гумусованими суглинками. Всіх каменів було 68, в тому числі, дев’ять фрагментів жорнових, один з яких за товщиною та складом (ракушняк) був тотожний до фрагмента жорен із заповнення котловану. Без сумніву, піч була закладена камінням спеціально.

Після вибирання заповнення (фактично забутовки), піч набула стрункої форми зрізаного конуса. Підковоподібна при основі, вона челюстями була повернута на південний схід, до дверей. Ширина між челюстями при долівці – 40 см, під куполом – 32 см. Стінки печі збереглися повністю. Їх висота від рівня череня – 52 см, товщина – приблизно 28 см (рис. 14).

Черінь печі знаходився на рівні долівки. Сірого кольору, мав товщину близько 2 см. Верхній шар (до 0,5 см) добре, а нижній – слабо пропечений. Західна частина череня виявилася рівною, збереглася добре, решта ж – дуже нерівна. Складалося враження, що черінь був зумисно поруйнований. Стінки паливної камери були досить слабко обпалені. Ззовні піч була обпалена лише із південно-західної сторони, очевидно, під час пожежі, в той час, як північно-східна, залишилася природною, необпаленою, вона навіть трохи оплила.

За станом збереження та способом будівництва така піч – перша на городищі давнього Бужська з часу наших досліджень. З огляду на це та на можливість у майбутньому відтворення і музеїфікації всього заглибленого житла, ми свідомо не робили перерізу цього опалювального пристрою. Саме ж заглиблене житло функціонувало протягом короткого часу і було свідомо спалене його мешканцями.

Рухомий матеріал, виявлений у 2008 р. на північно-східній ділянці городища – унікальний як за кількісним*, так і за якісним складом. У культурному шарі розкопу та в наземних і заглиблених об’єктах знайдено кілька тисяч фрагментів кружального та ліпного посуду. Хронологічний діапазон їхнього побутування вкладається в рамки другої половини V тисячоліття до н. е.–XVI ст. У нижніх шарах розкопу віднайдено значну кількість ліпного посуду культур лійно-стрічкової кераміки та волинсько-люблінської**. До першої віднесено більше 70 % віднайдених фрагментів ліпних посудин. За структурою і складом керамічної маси вони поділяються на дві групи – столову і кухонну. Серед першої виділяється сіра опуклобока мисочка та кухлик із сіро-жовтою заглаженою поверхнею. Серед другої – кубок з повністю встановленим профілем висотою 6 см.

* До колекції взято 969 одиниць керамічних, залізних, кам’яних, кістяних та скляних знахідок. Вона стала найбільшою за час наших досліджень у Буську.

** Усі матеріали неолітичної доби опрацьовані з допомогою В. Коноплі, за що висловлюємо йому щиро подяку.

До волинсько-люблінської культури віднесено 28 фрагментів, переважно боковин, типологічно не визначених посудин. Така кераміка тут зафіксована вперше.

Порівняно з минулими археологічними сезонами, у 2008 р. віднайдено значну кількість фрагментів посуду пізньосередньовічної доби. Це переважно, залишки тонкостінних горщиків, а також макітер та покришок. В одному випадку трапився фрагмент верхньої частини білоглиняного горщика, прикрашеного на переході шийки у плічка вишнево-коричневою смугою, який можна віднести до так званої потелицької кераміки.

Основна частина фрагментів віднайдені кераміки належала давньоруському посуду (рис. 9–12). Його можна поділити на дві хронологічні групи: середини X–першої половини XI ст. та XII–XIII ст. Серед останньої варта уваги частина мініатюрної кружальної посудини з дещо звуженими вінцями діаметром 8 см (див. рис. 9, 8). Висота її 3,4 см. Аналогічну посудинку знайдено В. Петрашенко на Григорівському давньоруському поселенні [4. С. 188. Рис. 13, 2].

Варто зазначити, що в тогорічному сезоні траплялося особливо багато фрагментів кружальних горщиків, вкритих рідкою білою глиною – ангобом, а також виготовлених з каолінової глини. Окремо варта згадати про денця кружальних горщиків з керамічними клеймами. Вони мали різну форму. Найбільше серед них солярних знаків, а також клейма у вигляді хреста-свастики, хреста у колі, півкруга (рис. 17, 18).

Із числа 11 віднайдених залізних артефактів привертають увагу черешковий ромбовидний броневий наконечник стріли та пізньосередньовічний наконечник арбалетної стріли. Про добре розвинену залізобробну та ковальську справи також свідчить п'ять віднайдених формових злитків криці.

Вироби із скла представлені 13 фрагментами браслетів. Деякі з них вкриті сріблястою патиною, два мають гладку поверхню, а решта – виті. За кольором переважно чорні та сині, один жовтий та один кавовий. Два браслети перевиті золотою стрічкою – один чорний витий та жовтий гладкий (рис. 16).

Колекція виробів із каменю нараховує 25 знахідок. Це циліндричні та біконічні пряслиця, великий фрагмент жорнового каменя та точильні бруски – як масивні крупноструктурні, так і невеликі брусочки-оселки. Серед перших виділяється велике знаряддя довжиною 18,5 см (рис. 5, 2), серед других – брусочок із скам'янілого дерева довжиною 11,5 см (див. рис. 5, 1).

Найчисельнішу групу складають знахідки з кістки та рогу*. До неї увійшли 30 артефактів. Це знаряддя з майже цілих рогів молодого оленя (рис. 15), кістяні та рогові проколки, гудзик, швайки, шило, кістяні лощила, шпильки до волосся, голки, ручка для залізного знаряддя, хребець-астрагал, а також заготовки з рогу (пластини) та кістки з явними слідами обробки. Заслугує особливої уваги велике, повністю збережене лощило довжиною 32,3 см (рис. 7). Серед проколок

*Тут розглядаються лише знахідки з кістки та рогу слов'яно-руського часу. Це ж стосується і виробів з каменю.

виділяються три знаряддя. Перше з них – двошипова проколка з частини рогу оленя, прикрашена нарізним циркульним орнаментом з наскрізним отвором на неробочому кінці. Завдяки невеликому зігнутому боковому шипу, нею було дуже зручно працювати (рис. 6, 2). Друга проколка – теж з частини рогів, грубо відрубана від основного їх масиву, має довжину 23,5 см (рис. 8, 1). Ще одне таке ж кістяне знаряддя має обрубаний неробочий кінець, підтесаний ножом та дуже гостре вістря. Його довжина – 21,7 см (див. рис. 8, 2). Поверхні всіх трьох проколок відполіровані до блиску.

Унікальною вважаємо знахідку кістяної конусовидної трубки із вирізаними на ній двома буквами “Н”. Також відполірована до блиску її поверхня поділена на однакові сектори горизонтальними та вертикальними лініями. Більший діаметр трубки – 14 мм, менший – 11 мм, висота – 25 мм, товщина стінок – 3 мм. Очевидно, це шахова фігурка – пішак (див. рис. 6, 1).

Друга рідкісна знахідка – писало. Має струнку злегка дугасту форму. Не дуже гострий його кінець, власне перо для писання по бересті, дуже акуратно заточений. Довжина писала – 11,9 см (див. рис. 5, 3).

Під час польових досліджень виявлено ще дві рідкісні знахідки – берестяний сувій та згорток. Перший знайдено на долівці згорілої наземної господарської споруди середини XII ст. (об’єкт V), у вологому шарі попелу та золи, що й сприяло його збереженню. Другий віднайдений на долівці теж знищеної вогнем господарської наземної споруди кінця X ст. (об’єкт VII) у розвалі каміння, очевидно, опалювального пристрою. Він зберігся завдяки сильній вологості заповнення неглибокого котловану цього об’єкта. Оскільки подібні знахідки є дуже рідкісними на території України і виходячи з того факту, що майже поруч із берестяним сувоєм середини XII ст. на долівці згорілої споруди лежало кістяне писало, зовнішній вигляд якого свідчив про тривале його використання було прийнято рішення про щонайдетальніше наукове вивчення виявлених знахідок.

Їх було передано для наукових досліджень у відділ наукової реставрації та консервації рідкісних видань Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника. Тут над ними працювали завідувач цього відділу Л. Льода та науковий співробітник відділу Л. Дзендзелюк.

Згорток берести X ст. вдалося розгорнути за допомогою розчину метилцелюлози. Жодних написів на ньому не виявлено навіть після спеціальних досліджень у криміналістичній лабораторії юридичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. Законсервовану бересту поміщено між двома склами із забезпеченням доступу повітря. Вона готова до експонування в музеї (рис. 20).

Складнішими і довгими були дослідження берестяного сувою XII ст. Було використано всі відомі методи пластифікації археологічної берести, однак сувій не розгортався. Причина стала зрозумілою після досліджень його мікророзрка на хімічному факультеті університету. Виявилось, що він більш, ніж на 78 % складається з вуглецю та його сполук. Попіл та паленина із згорілої споруди не лише сприяли консервації берести, але й за сотні років спричинили безповоротну її деструкцію. Тому розгорнути сувій немає можливості. Його ретельно очищено і законсервовано. Вдалося виміряти довжину берести – 47,8 см. Шири-

на знахідки – 3,5 см (рис. 19). Очевидно, це була заготовка для написання навіть не однієї грамоти. Про це свідчать значні розміри згорілої споруди, довжина знахідки та блискуча від тривалого використання поверхня кістяного писала.

Таким чином, стан дослідження північно-східної ділянки городища літописного Бужська на сьогоднішній час дозволяє нам говорити про певні її особливості. Вони складаються з кількох аспектів.

1. Це найменша та найвища частина городища давнього міста, як ще до 60-х рр. XX ст. з усіх сторін омивалися водами Західного Бугу, що робило її фактично островом.

2. Збудований тут на початку XIX ст. графський маєток сприяв збереженню городища: до наших днів збереглися великі вільні площі, на яких можна проводити археологічні дослідження. Разом з тим, перебування тут військових у 50–90-х рр. XX ст. призвело до знищення цілих ділянок городища.

3. На північно-східній площадці культурні нашарування сягають позначки 2,35–2,50 м і є найпотужнішими, порівняно з іншими частинами Буського археологічного комплексу.

4. Ця площадка – єдина, де виявлено потужні культурні пласти неонеолітичної доби – культур лійно-стрічкової кераміки, волинсько-люблінської та пізнього Трипілля. Ці старожитності включають у себе як залишки заглиблених і наземних об'єктів житлового і господарського характеру, так і численний рухомий матеріал.

5. За час археологічних досліджень тут зафіксована найвища концентрація житлових та господарських об'єктів X–XIII ст. Їх залишки суттєво доповнюють карту історичної забудови міста у цей час.

6. За один археологічний сезон тут віднайдена найчисельніша колекція рухомого матеріалу, в тому числі, такі рідкісні знахідки, як берести X і XII ст.

Всі ці особливості дають підставу вважати північно-східну ділянку городища літописного Бужська найперспективнішою для археологічних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2007 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. І. Франка.
2. Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник Інституту археології. – 2008. – Вип. 3. – С. 136–195.
3. Літопис Руський: за Іпатіївським списком переклав Л. Махновець. – К., 1990.
4. Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у села Григоровка). – К., 2005.
5. Филипчук М. Дослідження давньоруського Буська у 1988 р. – Рукопис, 1988.

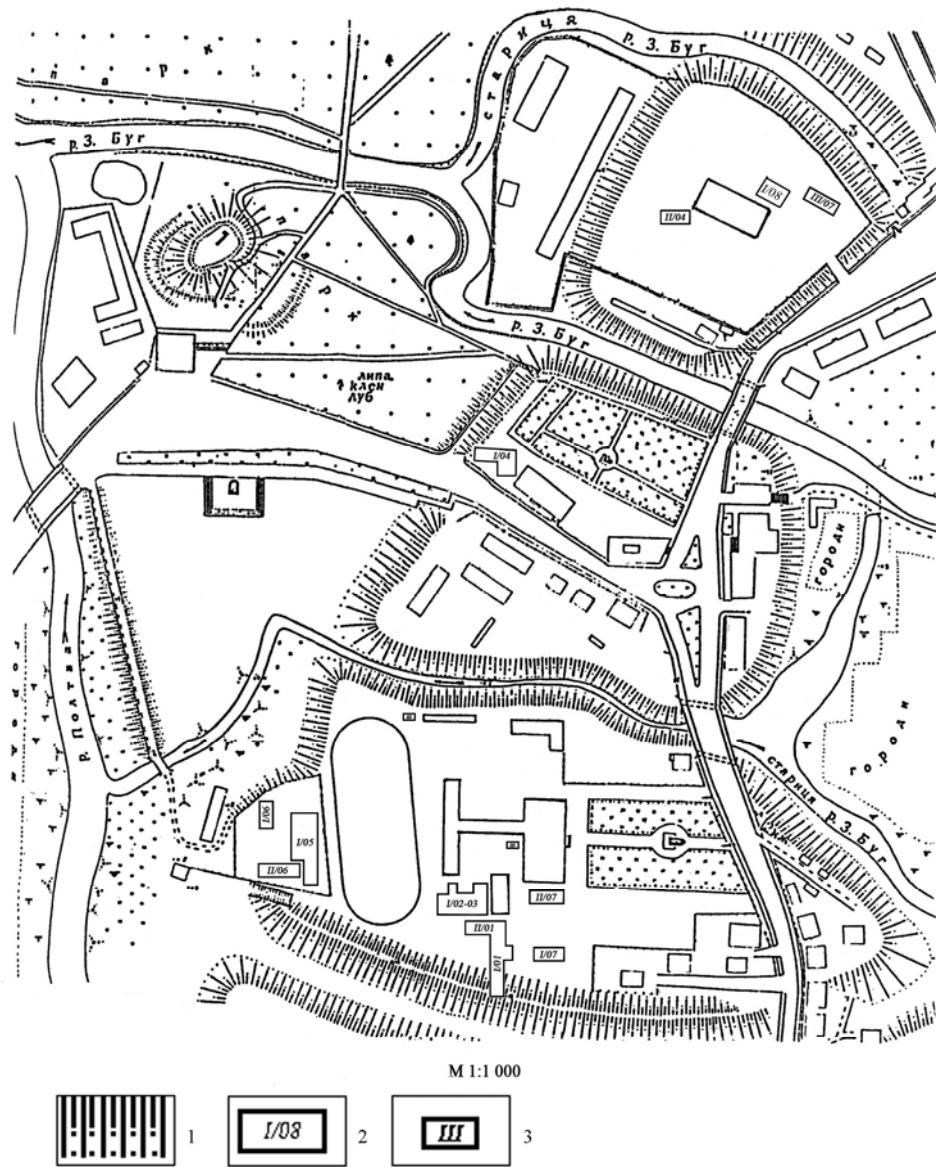

Рис. 1. Інструментальний план городища в м. Буську (за М. Филипчуком):
 1 – вали; 2 – розкоп (його номер та рік проведення); 3 – шурф.

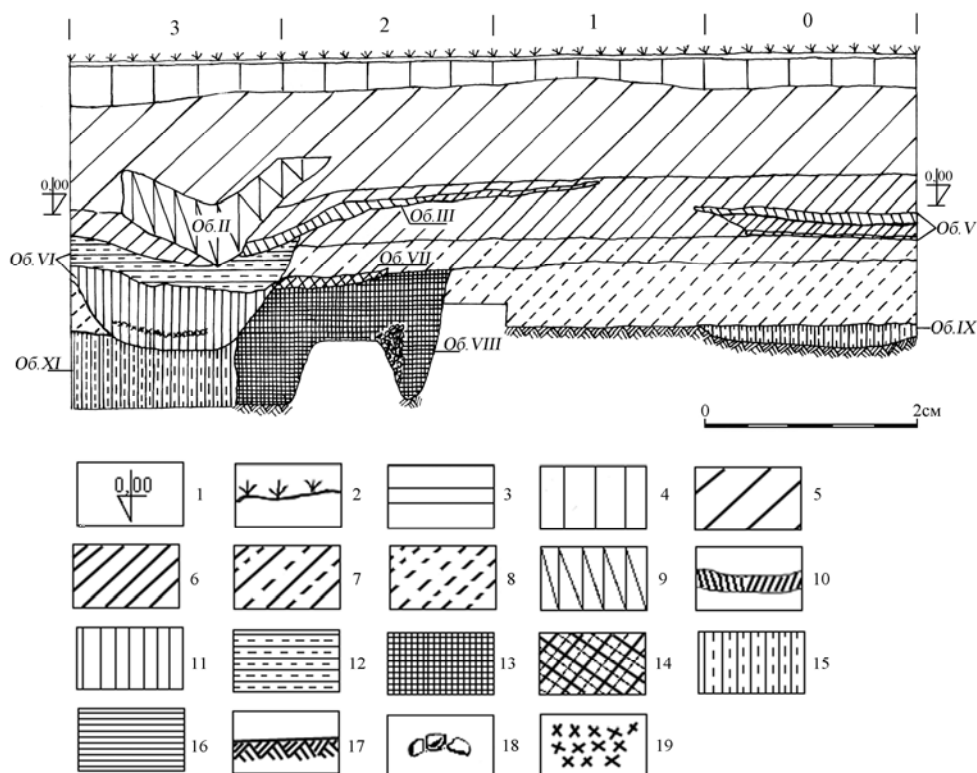

Рис. 2. Стратиграфія північної стінки розкопу I 2008 р.:

1 – умовний репер; 2 – рівень сучасної поверхні; 3 – шар асфальту; 4 – шар гравію з піском; 5 – сірі гумусовані суглинки; 6 – темно-сірі гумусовані суглинки; 7 – чорні гумусовані суглинки; 8 – похований ґрунт; 9 – перепалена глина у вигляді шутру; 10 – глиняний розвал наземного об'єкта (“лінза”); 11 – темно-сірі гумусовані суглинки з вкрапленнями материкової глини; 12 – сірі гумусовані суглинки з вкрапленнями материкової глини; 13 – світло-сірі гумусовані суглинки із значним вмістом материкової глини; 14 – цеглясті гумусовані суглинки з глиною, вугіллям та піском; 15 – чорні гумусовані суглинки з вкрапленнями материкової глини; 16 – перекоп; 17 – лес (материк); 18 – каміння; 19 – глиняна вимазка.

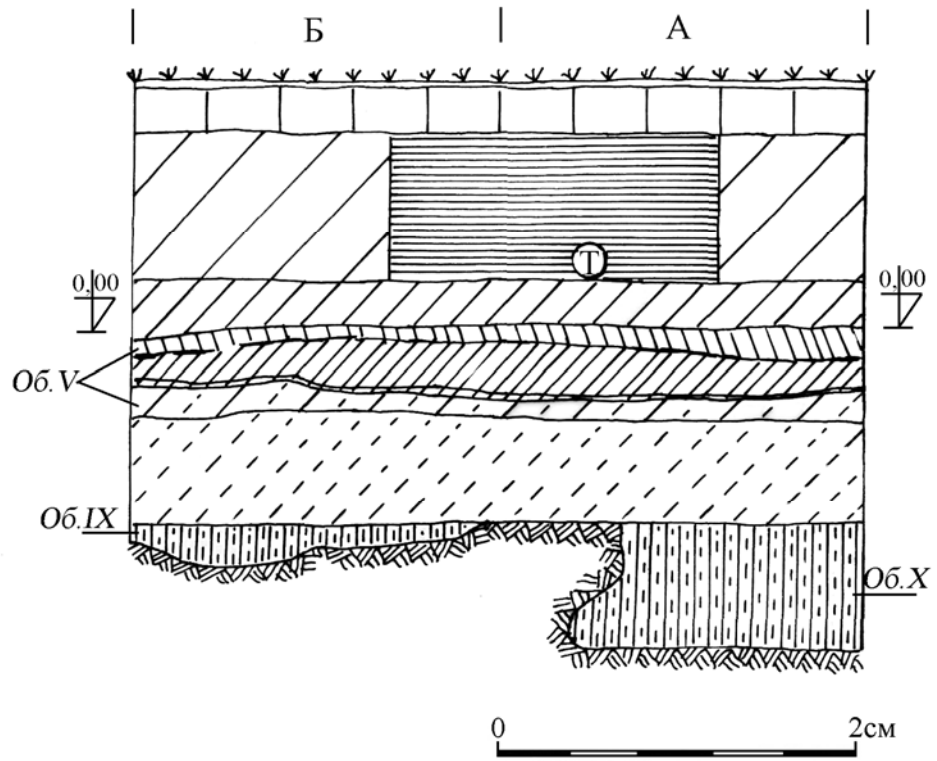

Рис. 3. Стратиграфія східної стінки розкопу I 2008 р.
Позначення ті ж, що й на рис. 2.

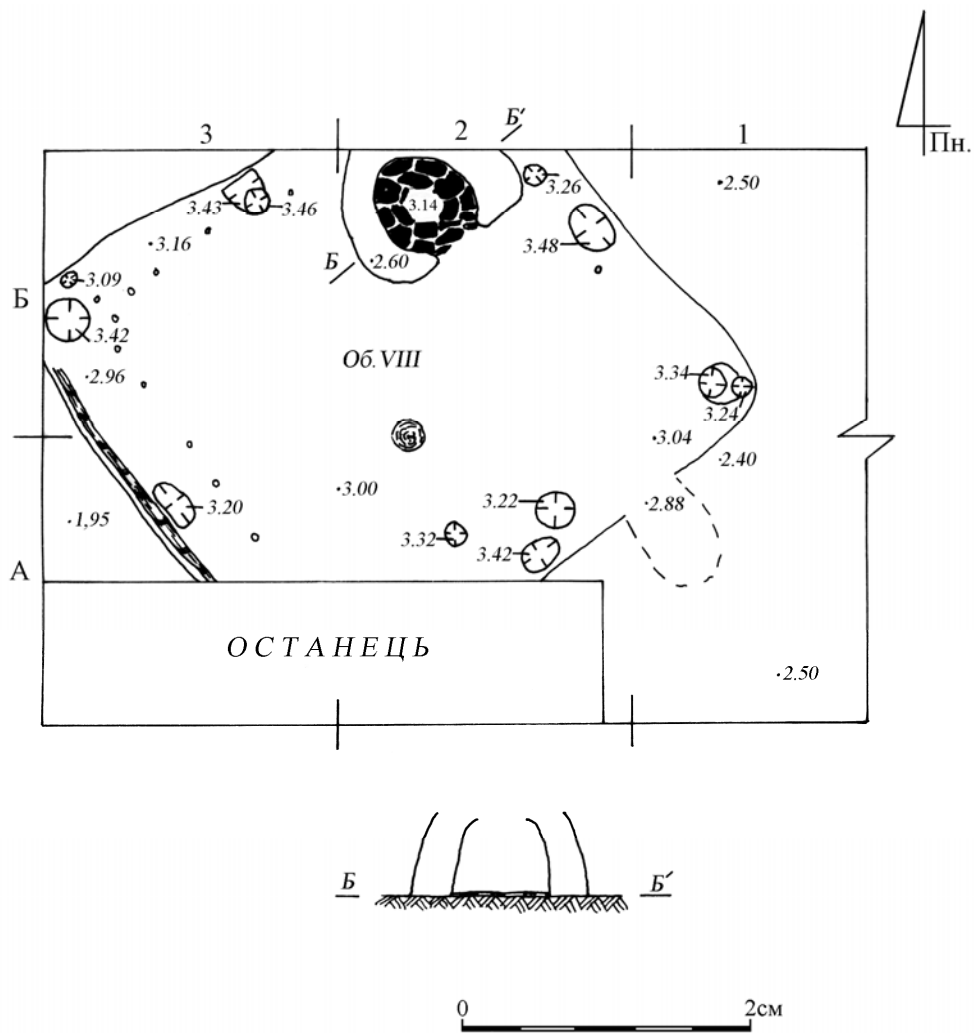

Рис. 4. План та переріз заглибленого об'єкта VIII в розкопі I 2008 р.

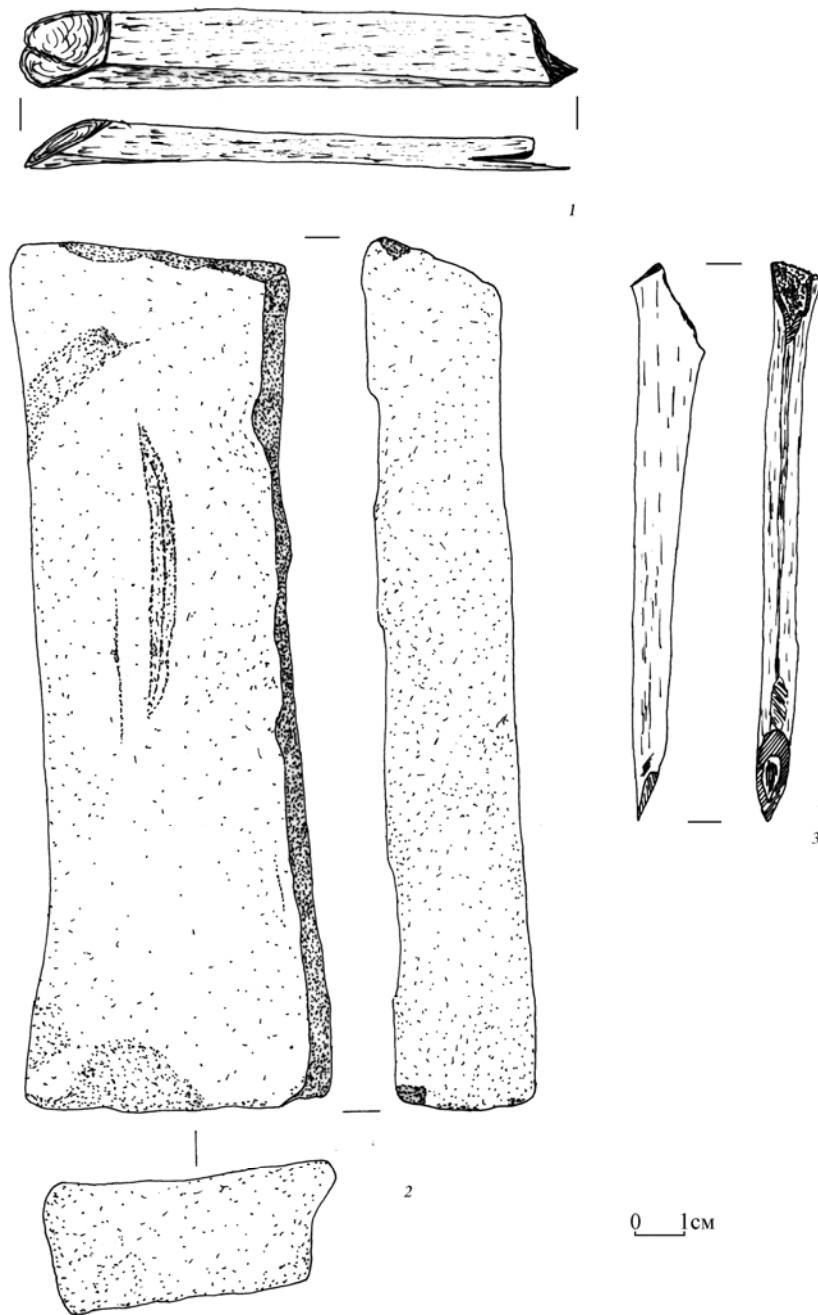

Рис. 5. Знахідки з культурного шару (1, 2) та з об'єкта V (3) розкопу I 2008 р.:
1 – оселок із зкам'янілого дерева, 2 – кам'яний точильний брусок; 3 – кістяне писало.

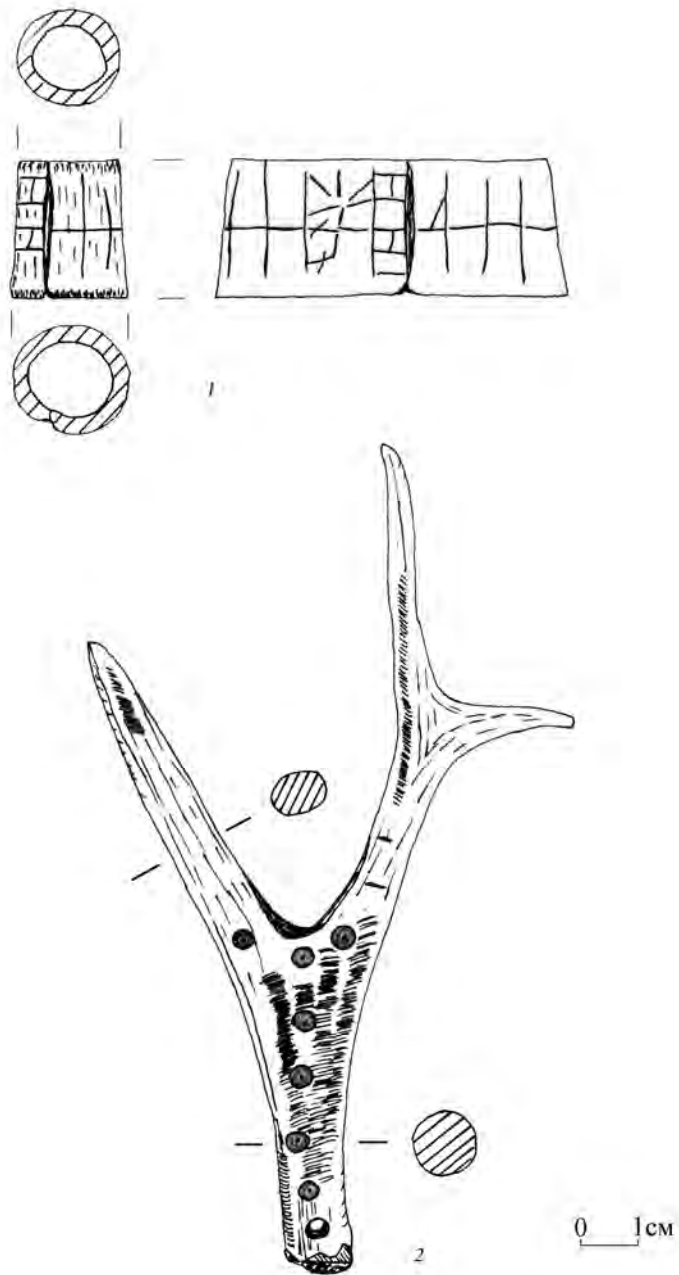

Рис. 6. Знахідки з культурного шару розкопу I 2008 р.:
1 – кістяна шахова фігурка; 2 – проколка з рогу.

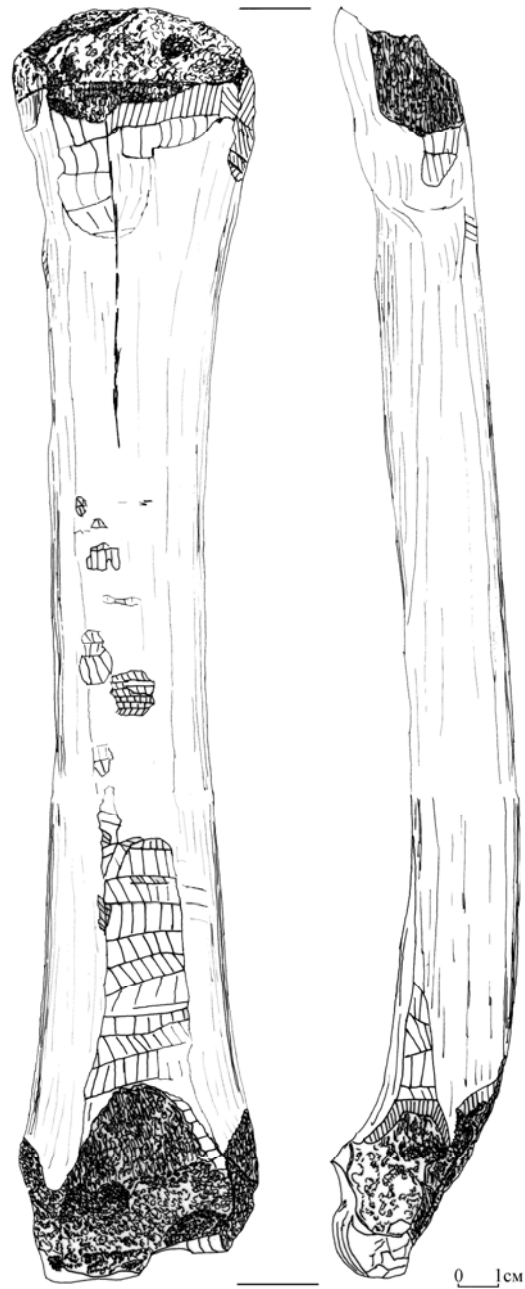

Рис. 7. Кістяне лоцило з об'єкта V розкопу I 2008 р.

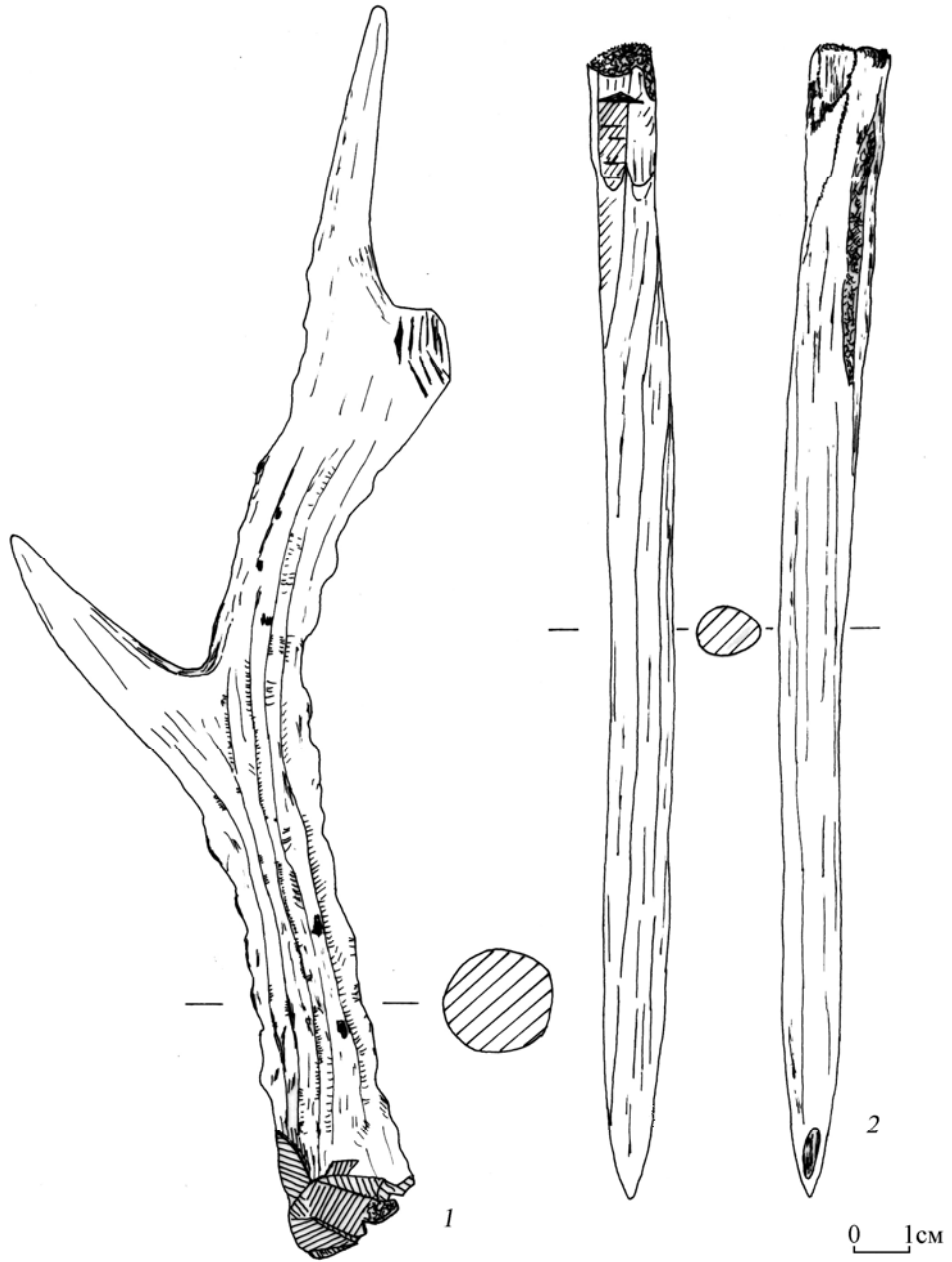

Рис. 8. Проколки з рогу (1) та кості (2) з культурного шару розкопу I 2008 р.

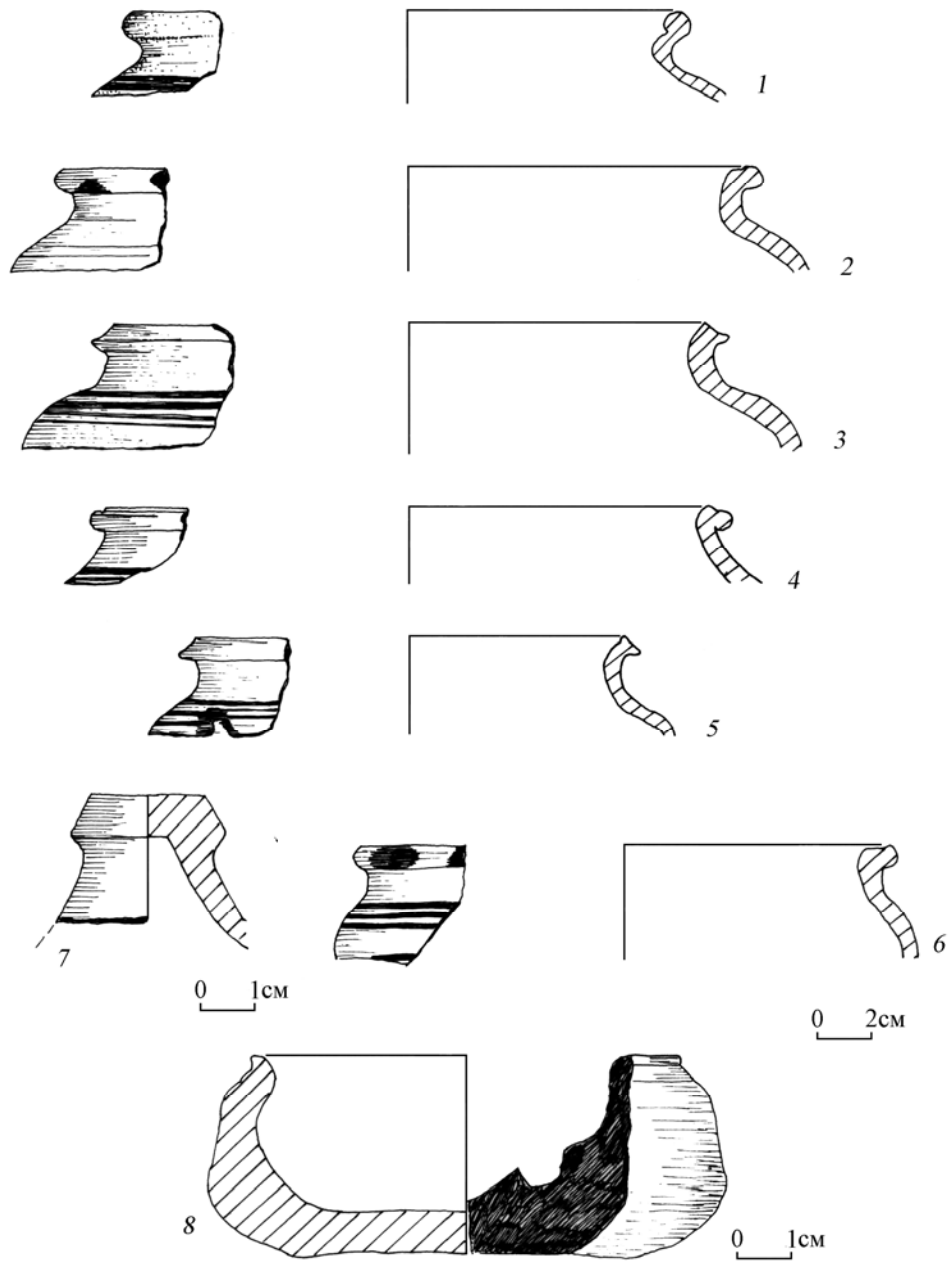

Рис. 9. Фрагменти керамічного посуду з культурного шару розкопу І 2008 р.

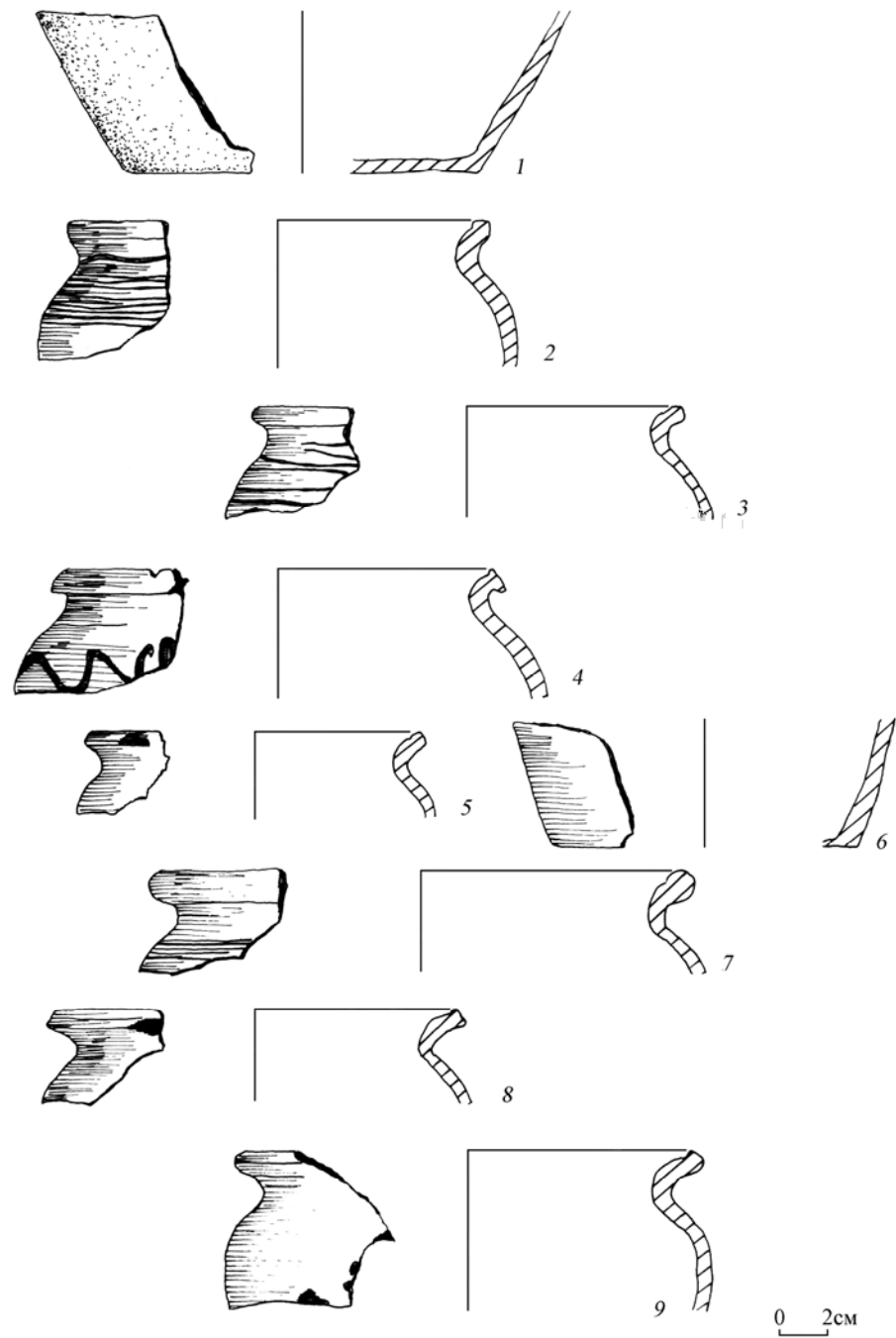

Рис. 10. Фрагменти керамічного посуду з культурного шару розкопу І 2008 р.

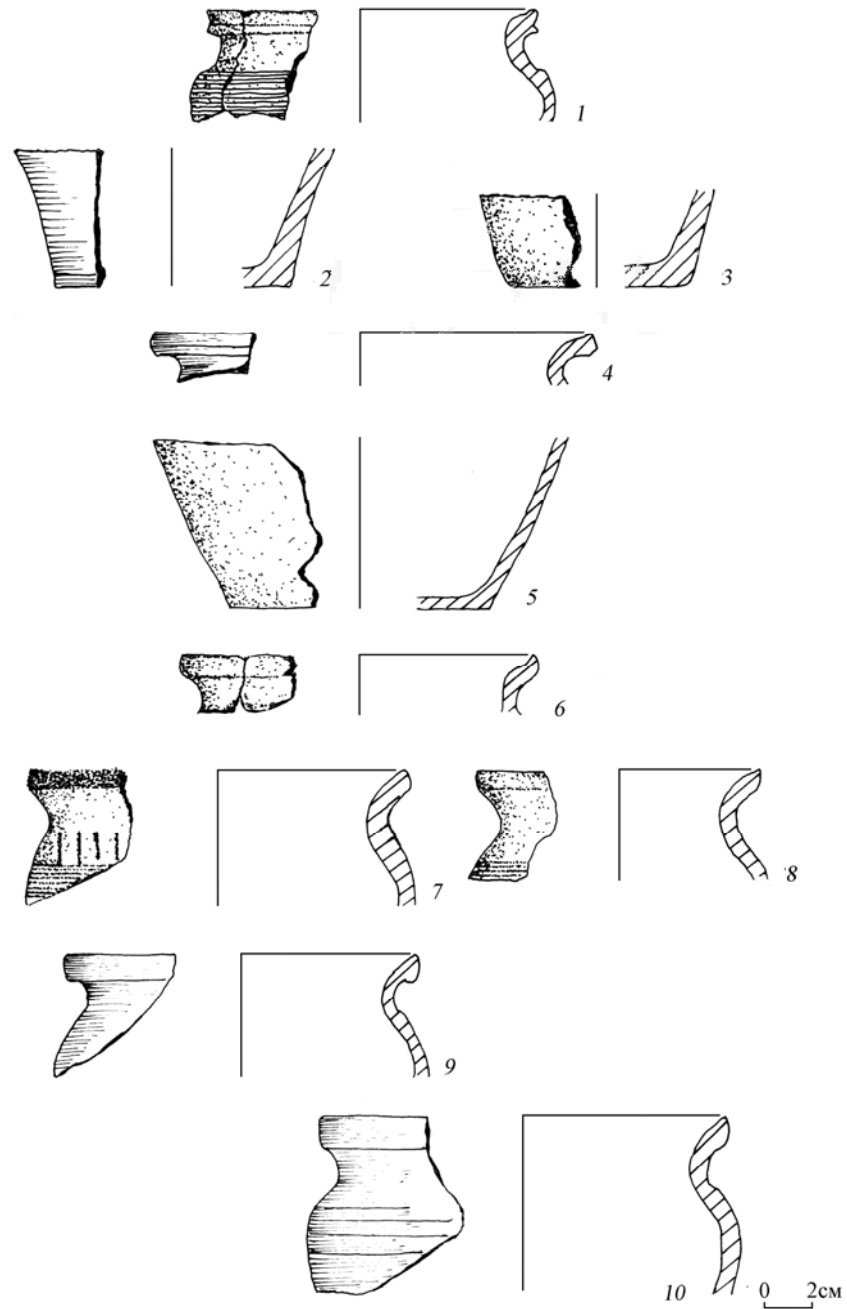

Рис. 11. Фрагменти керамічного посуду з об'єктів V, VI і VII розкопу I 2008 р.:
 1-3 – об'єкт V; 4, 5 – об'єкт VI; 6-10 – об'єкт VII.

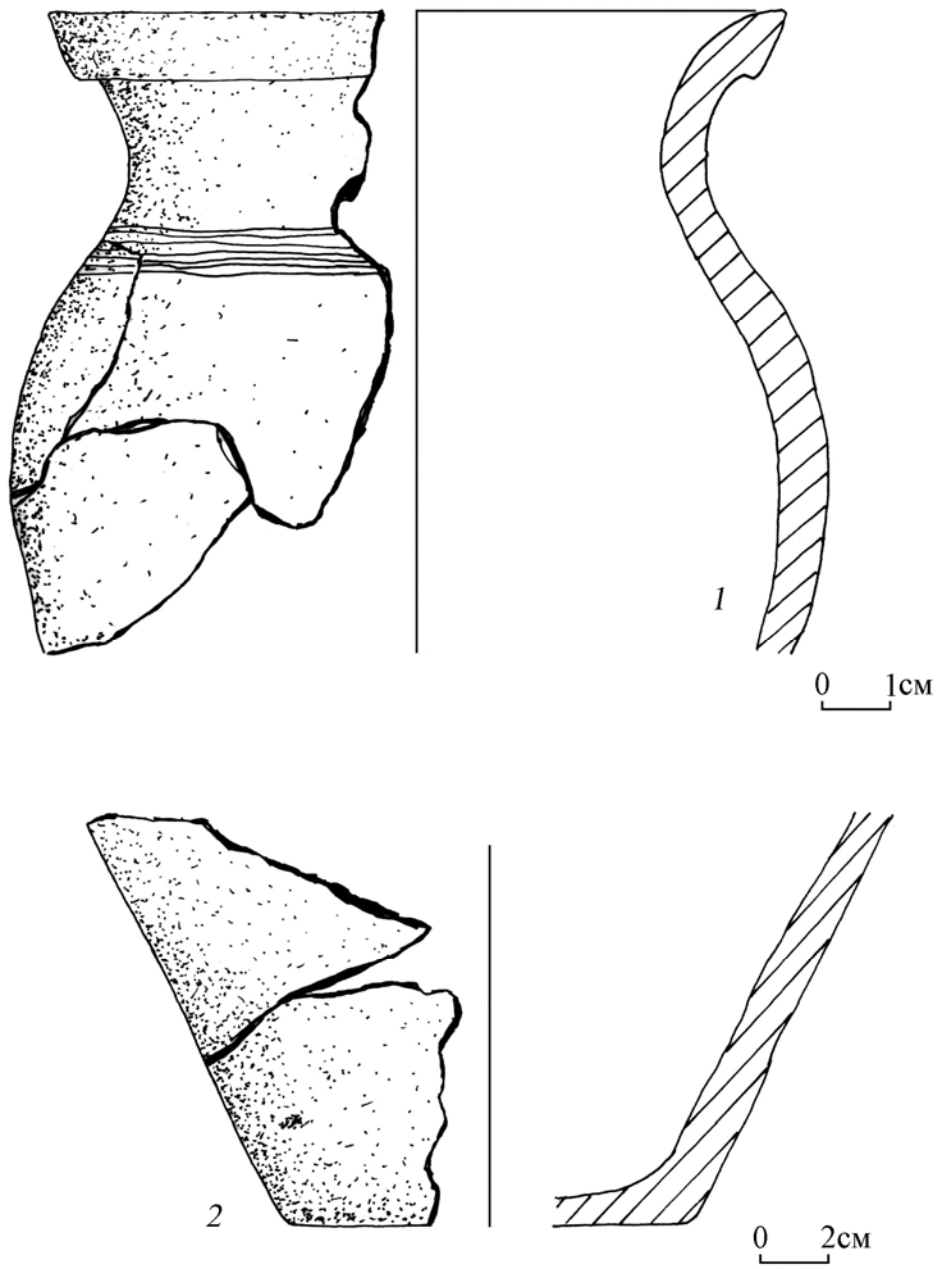

Рис. 12. Фрагменти керамічного посуду з долівки об'єкта VIII розкопу I 2008 р.

Рис. 13. Розкоп I 2008 р. Робочий момент.

Рис. 14. Піч об'єкта VIII із розкопу I 2008 р.

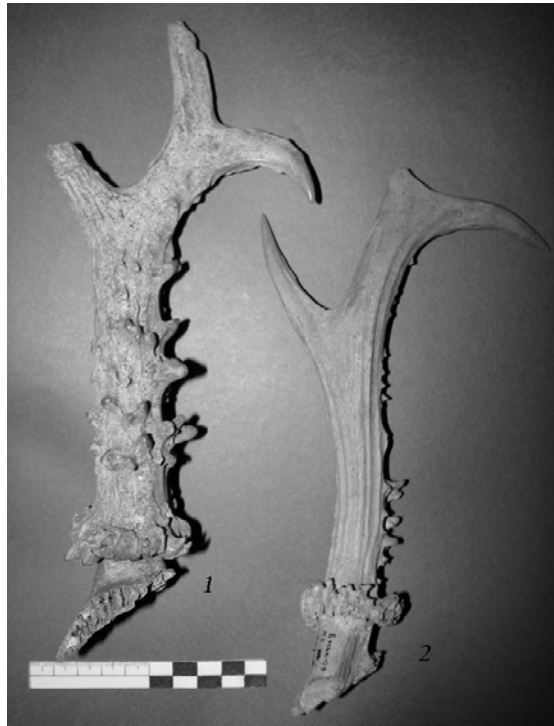

Рис. 15. Знярядя з рогу

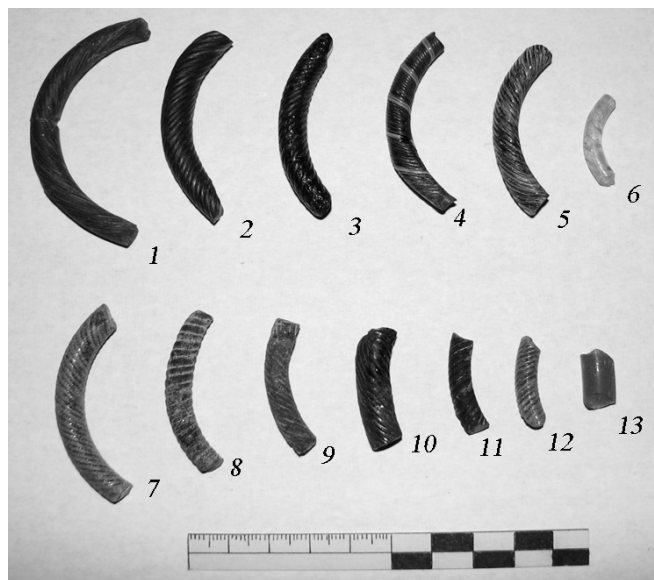

Рис. 16. Фрагменти скляних браслетів.

Рис. 17. Гончарні клейма.

Рис. 18. Гончарні клейма.

Рис. 19. Берестяний сувій середини XII ст.

Рис. 20. Береста X ст.

**SPECIFIC FEATURES OF THE NORTH-EASTERN PART
OF ANCIENT ANNALISTIC BUZHS'K HILLFORT****P. Dovhan'***Ivan Franko L'viv National University**Universytetska St. 1, L'viv, 79000, e-mail: petro5@lviv.farlep.net*

The article enlightens some topographic and historical aspects as well as specific features of cultural layers found in the north-eastern part of Ancient Buzhs'k Hillfort. It is based on the materials from excavations which were conducted by the expedition of the Institute of Archaeology of Ivan Franko L'viv National University in 2004, 2007–2008. Special attention is paid to the results of excavations of the year 2008. These excavations uncovered rare on-ground and under-ground dwellings as well as the house-keeping structures dated of 10th–12th centuries. The collections of bone goods, horn goods, and glass artifacts are found. They include elm roll of 10th century, elm scroll of 12th century, bone pen and chess figure with inscribed letters.

Key words: hillfort, archaeological excavations, cultural layer, on-ground dwellings, under-ground dwellings.

**ОСОБЕННОСТИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ПЛОЩАДКИ ГОРОДИЩА
ЛЕТОПИСНОГО БУЖСКА****П. М. Довгань***Львовский национальный университет имени Ивана Франко**ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: petro5@lviv.farlep.net*

Освещаются топографические, исторические аспекты и особенности культурного слоя северо-восточной части городища летописного Бужска. В основу легли материалы из раскопок, которые проводились здесь экспедицией Института археологии ЛНУ им. И. Франко в 2004, 2007–2008 гг. Особый акцент сделан на результатах раскопок в 2008 г., когда было исследовано редкие наземные и углублённые жилищные и хозяйственные сооружения X–XII в., обнаружены коллекции изделий из кости, рога и стекла. Среди них – берестяной свёрток X в., берестяной свиток XII в., костяное писало и шахматная фигурка с буквами.

Ключевые слова: городище, археологические раскопки, культурный слой, наземные объекты, углублённые объекты.

Стаття надійшла до редколегії 04. 09. 2009

Прийнята до друку 28. 03. 2009

УДК 904 : 7.025.04 (477.83) "09/11"

РОЗКРИТТЯ БЕРЕСТЯНИХ СУВОЇВ X І XII СТОЛІТЬ, ЗНАЙДЕНИХ НА ЛЬВІВЩИНІ

Л. С. Дзендзелюк, Л. М. Льода

Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника
вул. Лисенка, 14, м. Львів, 79008, e-mail: dzlesia@ua.fm

У статті викладено основні відомості про археологічні знахідки берестяних грамот. Показано значимість у соціокультурному просторі берестяних сувоїв, знайдених на Львівщині. Здійснено огляд спеціалізованих публікацій з проблем реставрації бересту. Розкрито спосіб пластифікації та консервації знахідок.

Ключові слова: берестяні грамоти, реставрація, пластифікація археологічної деревини, консервація.

У липні 2008 р. під час польових досліджень Буського літописного городища було знайдено два берестяні сувої (рис. 1) і кістяне писало (рис. 2). Співробітники Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка вже кілька років підряд проводять розкопки у Буську. Сенсаційні знахідки – здобуток археологічної експедиції під керівництвом Петра Довганя. Один із звитків знаходився у залишках господарської споруди середини XII ст. Знайдені поряд речі дозволили припустити, що археологи розкопали згарище господарської будівлі ремісника, який обробляв шкіри. Другий віднайшли у розвалі об'єкта кінця X ст.

Виникло питання необхідності консервації і пластифікації унікальних знахідок. Досвіду роботи з подібними археологічними пам'ятками в нас не було. Однак стан і значимість об'єкта вимагала нагальних втручань реставраторів, щоб запобігти руйнівним процесам, законсервувати і зберегти пам'ятку.

Відомо, що чим далі у глибину століть, тим менше маємо писемних пам'яток. Берестяні грамоти стали своєрідними документами, які фіксують багато аспектів суспільного життя. Адже літописи, збережені офіційні акти, пам'ятки законодавства, рідкісні твори художньої літератури і церковні книги відтворюють історичні події, зокрема війни, смерть князів, вибори єпископів, побудову нових церков, неврожаї, повені, епідемії або сонячні затемнення тощо. Однак, вони не відображають як жили і про що думали люди різних станів і класів, якими були їх взаємини, чим вони харчувались, як одягались, до чого прагнули, які джерела існування мали. Усе це відображено в листах на бересті.

Відомо, що берестяні грамоти були звичним елементом побуту східних слов'ян. Завдяки доступності і дешевизні, їх широко використовували для листування та короткочасних записів, тобто для інформації, що не мала для власників значної цінності. Це, говорячи сучасною мовою, – SMS-повідомлення чи записки, які люди постійно писали, читали, а також рвали і викидали їх.

На сьогодні кількість знайдених берестяних грамот сягає більше 1060 одиниць і їх число зростає з кожним роком.

Археологічний берест в основному знаходять на території Новгороду. Це зумовлено двома причинами. Перша пояснюється тим, що культурний шар підстелений щільними глинами. Дощі і талі сніги насичують його вологою. Вода не проникає у глибину, а розходить у ширину. Тут все залишилось, як було 800 і більше років тому, а отже, збереглося багато цінних для археологів знахідок. Друга причина пов'язана з соціально-політичною системою Північної Русі. Бояри володіли землями, які знаходились далеко від місця їх постійного проживання. Живучи в Новгороді, вони мали більший шанс бути обраними в посадники. Тому їм доводилось керувати господарством за 300–400 верст, що потребувало постійних розпоряджень, листів, донесень і т. п.

У Південно-Західній Русі, зокрема в Києві, була монархія. Бояри намагалися поїхати чим далі від столиці, щоб одержати більшу незалежність і порядкувати на свій розсуд. Там комунікація була зайвою. Але це не заперечує того, що наші далекі предки були письменними і в побуті користувались листуванням. Багато знайдених археологами (у т. ч. і в Києві) тогочасних писал – свідчення повсюдного існування берестяної писемності на Русі.

Мала кількість знахідок з бересту на теренах України пов'язана з особливостями ґрунтів – співвідношенням аерації і зволоження. Повітря і вода – необхідні умови для існування мікробів. Вони активно розмножуються і знищують шкіру, тканину, дерево, берест, перетворюючи їх у порошок. Якщо одна з умов відсутня, то все прекрасно зберігається. На землях України повітря проникає в усі культурні шари. Тому тут найкраще збереглися археологічне скло, камінь, метали (вкриті іржею). Консервуванню органічних решток сприяють болотяні землі Північної Русі, оскільки волога перекриває доступ повітря та відсутність води в пустелях Середньої Азії, тому тут були знайдені давні тексти на бересті. Ґрунт на місці знахідок стерильний (без мікробів), на додаток, берест також має антисептичні властивості.

Не лише зміст, а і місце знаходження берестяних грамот – важливий для історії артефакт. До цього часу в Україні лише на Львівщині під час розкопок у літописному Звенигороді в 1988–1989 рр. було знайдено три грамоти [5; 6]. Знахідки підтверджують, що давні звенигородці писали листи та малювали на бересті. Знайдені біля Буська писальце і два згортки переконують, що писемність у ті часи була поширена на західних теренах України. Оскільки берестяних пам'яток знайдено так мало, дуже важливо правильно вибрати метод пластифікації, який би дозволив розгорнути і прочитати написане, а також виконати консерваційні заходи для подальшого збереження об'єкту.

Поки ми займалися вивченням питання як зберегти берестяні пам'ятки, знайдені сувої зберігали в холодильнику, ізолювавши їх від попадання повітря кількома поліетиленовими кульками. Через два тижні вони були перенесені в ексікатор.

На жаль, український археолог і дослідник, професор І. Свешніков, який займався звенигородськими грамотами, не описав свого методу розгортання

берести. Спілкуючись з його соратниками, вияснили, що він обробляв знахідки кип'яченою водою. Спеціалісти провідних реставраційних центрів Росії порадили застосувати для пластифікації свіжий березовий сік, що було неможливим в осінню пору року. Реставратор Санкт-Петербурзького філіалу Інституту сходознавства РАН Л. Крякіна зі свого досвіду підказує, що не варто зберігати берестяні об'єкти без доступу повітря – це призводить до їх руйнування.

Під час пошуку спеціалізованої реставраційної літератури з питань консервації берести знайдено всього дві публікації: 1. Розов Н. Н., Трей Е. Х. "Реставрация рукописи на бересте" [2]; 2. Поветкин В. И. "Опыт восстановления Новгородских берестяных грамот" [1]. Хоча з 2006 р. в Інтернеті існує сайт "Давньоруські берестяні грамоти" [4], підготований академіками РАН А. А. Залізняком і В. Л. Яніним, однак питання реставрації і консервації тут не розглядаються, а лише подано повний перелік берестяних грамот з текстами, фотографіями і публікаціями, які торкаються їх вивчення.

У першій публікації описано реставрацію берестяного рукопису XIII ст., здійснену в 1949 р. Пластифікацію виконували розчином гідрокарбонату натрію та гарячою водою. В статті В. І. Поветкіна розглядається здебільшого метод склеювання фрагментів берести полібутилметакрилатом у різних розчинниках (толуолі, ксилолі, ацетоні). Пластифікацію знайдених сувоїв археологи проводили на місці розкопок, заливаючи їх кип'ятком. При цьому механічно, пензликом середньої жорсткості, усували бруд. За допомогою дерев'яної лопатки сувої розгортали і тут же накривали склом та невеликим вантажем (для фіксації площини). Кип'яток декілька разів змінювали, після чого зразок виймали, промокали сухою тканиною і знову розташовували між пластинами скла під вантажем. У статті описаний важливий момент про необхідність розшаровування окремих грамот для відновлення повноцінної вихідної конфігурації тексту або відкриття відтисків його на нижній грубій частині берести, т. зв. "підкладці". Розглянуто також розтягування сувою під час дії гарячого струменю водяної пари.

Маючи такі дані щодо можливостей застосування води, в нас виникло застереження – а якщо на грамоті є чорнильний напис, то виникає небезпека його втрати. Тому наші дії зводились до пошуку засобів, які окрім пластифікації водночас сприяли б закріпленню чорнила. Для цього було проведено низку експериментів, які базувались на обробці спеціально зістарених (нових) зразків бересту. Прискорене температурне старіння проводили, витримуючи зразки у термостаті протягом тривалого часу. В результаті цього кора берези скручувалась у сувої так, що її гладка сторона опинялась зверху, зразки відзначалися пружністю і не піддавались розкручуванню.

Зважаючи на досвід завідувача відділом реставрації Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років" (м. Київ) І. І. Руденко, яка застосовувала фракційний желатин (водно-спиртовий розчин) для консервації документів періоду Другої світової війни [3], було вирішено спробувати саме цей рекомендований засіб. Керуючись публікаціями польських колег, які широко застосовують у своїй практиці метилцелюлозу [7], як зміцнювальну і клеючу речовину, та схилиючись до думки, що молекули це-

люлози в бересті споріднені до молекул пропонованого закріплювача, вирішили дослідити їх дію на зразки. Тому, як середовище, використовували водні розчини метилцелюлози (0,1–3,0%), фракцію водно-спиртового розчину желатину (1%), розчин соди (1%) та кип'ячену воду.

Пластифікацію апробували трьома способами: 1) огортанням бересту тканиною, змоченою розчином та витриманням його у поліетиленовому пакеті; 2) зануренням зразків у розчині; 3) витриманням зразка над парою. Контроль зміни пластичності стану через різні проміжки часу здійснювали органолептично.

Перший спосіб був найменш ефективним, насичення відбувалось повільно, а вже через дві доби на зразках зафіксували появу мікроорганізмів. Аналогічне ураження відбувалось зі зразками, які спливали на поверхню розчинів метилцелюлози.

Певні незручності виникали під час обробки зразка водяною парою – розгортання під гарячим струменем пари могло спричинити опіки. Однак усі методи дали позитивний ефект. Фіксували зразки між аркушами фільтрувального паперу та між сукнами, навантажуючи дошкою. Обидва види прокладок придатні до застосування і досконалі для сушіння.

Найшвидше розгорталися експериментальні зразки, оброблені кип'ятком. Однак закріплення чорнила і зміцнення матеріальної основи досягали обробкою розчинами метилцелюлози і фракціонованого желатину.

Для роботи з оригінальними зразками вирішили застосувати 1%-й розчин метилцелюлози. Археологічні знахідки занурили у розчини. Грунтові забруднення поступово вимивались, тому розчини кілька разів замінювали свіжими. Вже після двох тижнів витримання сувій, знайдений у культурному шарі X ст. легко розгорнули. Другий, на жаль, залишався незмінним. Виявилось, що перший берестяний згорток складався з двох частин, які після висихання у сукнах під легким навантаженням склеїли 3%-м розчином метилцелюлози. На жаль, написів на ньому не виявлено. Припускаємо що це була лише заготовка для письма, яка збереглась завдяки перебуванню у болотяному ґрунті. На завершення, розгорнутий зразок покрили 5%-м розчином PARALOID (B-72), що забезпечить його повну консервацію.

Стан другого сувою (XII ст.) не змінювався упродовж чотирьох тижнів, тому вирішили витримати його додатково ще й у розчині фракціонованого желатину. Це також не дало бажаного результату. Опісля сувій обробляли парою та заливали кип'яченою водою. Жоден з методів не покращив пластичності.

Аналізуючи місце знаходження цього сувою – згарище будівлі (шар попелу 30 см), припустили версію, що береста не згоріла, а законсервувалася гарячим попелом. Це забезпечило збереження форми при безповоротній зміні структури, що унеможливило застосування розроблених реставраторами методів пластифікації. На допомогу прийшли науковці Львівського національного університету ім. І. Франка. Мікрофрагменти археологічної берести досліджували двома методами. Рентгеноструктурний аналіз, здійснений на кафедрі неорганічної хімії доцентом Л. Г. Аксельрудом, не дав об'єктивних результатів

через аморфність структури аналізованого тіла. Метод скануючої електронної мікроскопії та рентгенівського мікроаналізу на базі растрового мікроскопу електронного мікроаналізатора РЕММА-102-02, використаний науковим співробітником Науково-методичного центру низькотемпературних досліджень Р. Я. Серкізом, дозволив пересвідчитись, що досліджуваний матеріал більш, ніж на 78 % складається з вуглецю і його сполук, що підтверджує деструкцію целюлози, а отже, і неможливість розгортання зразка. Сканування поверхні зразка здійснювалось з допомогою електронного пучка діаметром кілька нанометрів і з енергією електронів 0,2–40 кВ. При бомбардуванні поверхні мікропроби частина електронів пружно відбивалася, частина покидала зразок із втратою енергії (вторинні електрони), решта поглиналася зразком. Тому основними зображеннями у електронному мікроскопі було зображення у пружновідбитих та вторинних електронах. При бомбардуванні зразка електронним пучком, окрім гальмівного неперервного рентгенівського спектру, отримали спектр характеристичного випромінювання, лінії якого виявили присутні хімічні елементи. Порівняння інтенсивностей відповідних ліній дозволило провести кількісний аналіз (рис. 3; 4).

На сьогодні законсервованій сувій берести чекає дальших досліджень. За допомогою нитки, виміряли його довжину, яка становить 47,8 см. Це другий результат в арсеналі знайдених грамот.

Хоча очікуваного і бажаного результату від знахідок не отримано, однак, місце знаходження берестяних сувоїв поруч з кістяним писалом вказують на застосування берести, як матеріалу для письма як у Північній, так і у Південно-Західній Русі. Досвід, набутий нами в процесі роботи, може слугувати іншим реставраторам.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Поветкин В. И.* Опыт восстановления Новгородских берестяных грамот // bibliotekar.ru/rusNovgorod/50.htm.
2. *Розов Н. Н., Трей Е. Х.* Реставрация рукописи на бересте // Дезинфекция и реставрация библиотечных материалов / ГПБ им. М. Е.Салтыкова-Щедрина. – Л., 1959. – С. 57–60.
3. *Руденко И.* Документы военного времени. Проблемы реставрации // Проблемы сучасної консервації та реставрації: Тези та матеріали доп. II Міжнар. форуму реставраторів 15–18 травня 2008 р. – Львів, 2008. – С. 62–64.
4. Сайт “Давньоруські берестяні грамоти” // <http://gramoty.ru>.
5. *Свешніков І. К.* Відлуння? Ні. Живий голос // Галицька брама. – 1994. – вересень – № 1. – С. 6–7.
6. *Свешніков І. К.* Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін. – 1990. – № 6. – С.127–131.
7. *Sobucki W.* Przegląd klejów stosowanych w bibliotecznych pracowniach konserwatorskich // Notes konserwatorski: Ratowanie i ochrona zbiorow. – Warszawa, 1998. – № 1. – S. 139–152.

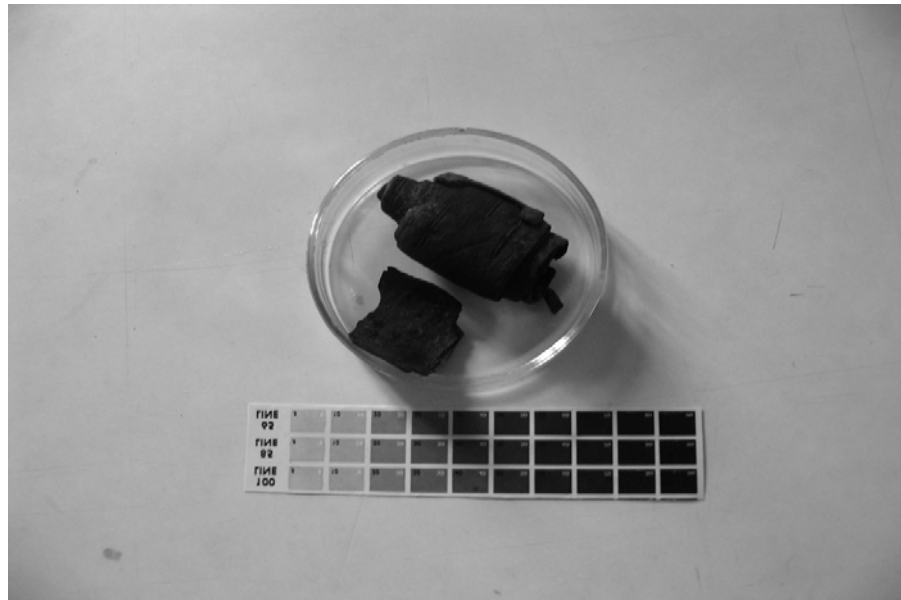

Рис. 1. Берестяний сувій XII ст.

Рис. 2. Кістяне писало.

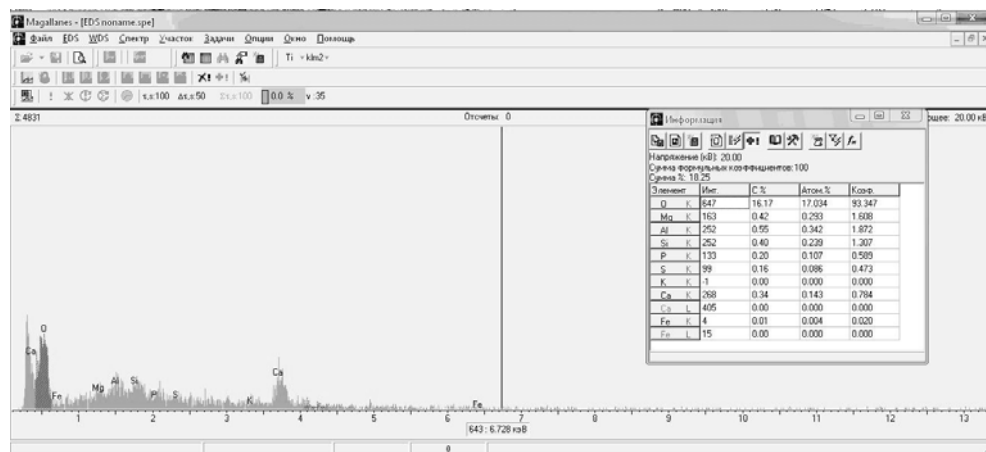

Рис. 3. Криві розподілу наявних елементів по лінії сканування зразка берести XII ст.

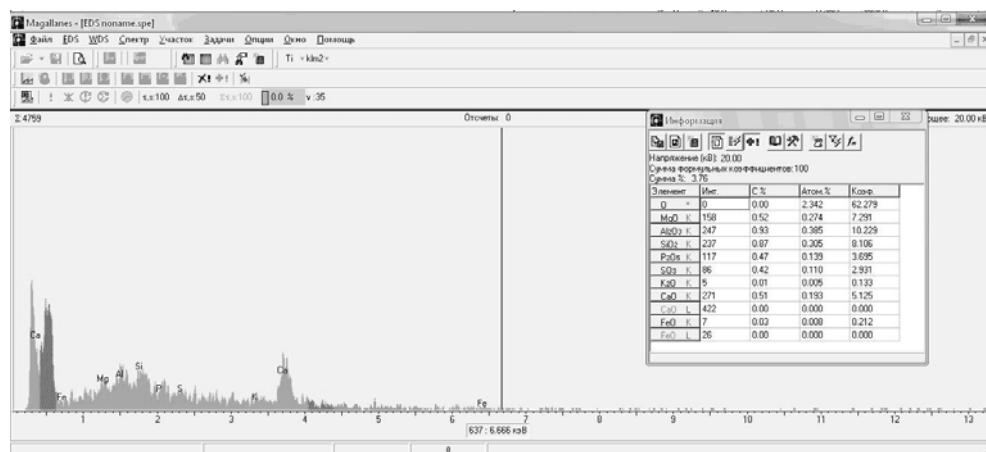

Рис. 4. Криві розподілу наявних сполук по лінії сканування зразка берести XII ст.

BIRCH-BARK SCROLLS X and XII CENTURIES, FOUNDED IN LVIV

L. Dzendzelyuk, L. Loda

The Lviv's National Scientific Library of Ukraine, named of V. Stefanik

Lysenka str., Lviv, 79008, e-mail: dzlesia@ua.fm

In the article basic information is expounded about the archaeological finds of birch-bark deeds. Meaningfulness is rotined in social and cultural spaces of birch-bark scrolls, found in Lvsv. The review of the specialized publications is carried out from the problems of restoration of birch bark. The method of plastifikation and canning of finds was exposed.

Key words: birch-bark deeds, sights of the written language, restoration, plastifikation of archaeological wood, canning.

РАСКРЫТИЕ БЕРЕСТЯНЫХ СВИТКОВ X И XII ВЕКОВ

НАЙДЕННЫХ НА ЛЬВОВЩИНЕ

Л. С. Дзэндзельюк, Л. М. Лёда

Львовская национальная научная библиотека Украины имени Василия Стефанника

ул. Лисенко, 14, м. Львов, 79008, e-mail: dzlesia@ua.fm

В статье изложены основные сведения об археологических находках берестяных грамот. Показана значимость в социокультурном пространстве берестяных свитков, найденных на Львовщине. Осуществлен обзор специализированных публикаций по проблемам реставрации береста. Раскрыт способ пластификации и консервации находок.

Ключевые слова: берестяные грамоты, реставрация, пластификация археологической древесины, консервирование.

Стаття надійшла до редколегії 12. 02. 2009

Прийнята до друку 28. 03. 2009

УДК 904 : 393.1 (477.83) "16" (092) І. Виговський

У ПОШУКАХ ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

В. А. Рудий

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000*

В статті йдеться про останні дні життя гетьмана України Івана Виговського та його дружини Олени. Подаються відомості про пошуки поховання подружжя Виговських. Містяться дані, що ґрунтуються на архівних та археологічних матеріалах, про можливу наявність останків родини Виговських в околицях населених пунктів Йосиповичі, Бережниця, Руда на Львівщині.

Ключові слова: гетьман України Іван Виговський, поховання подружжя Виговських, Йосиповичі, Бережниця, Руда.

В Україні було багато визначних постатей, як серед культурно-освітньої, так і державно-політичної еліти. Чимало особистостей залишило значний слід в швидкоплинній течії історії країни. Багатьох героїв хвиля забуття змила в прірву часу або залишила в народній пам'яті. Лише збережені джерела духовної та матеріальної культури здатні поновити згадку про них.

Такою є історична постать полководця, дипломата, гетьмана, патріота України Івана Виговського, героя Визвольної війни українського народу, одного з творців Української гетьманської держави у середині XVII ст. Його військова, політична діяльність, як гетьмана України, з серпня 1657 р. до жовтня 1659 р. була яскравим проявом служіння своїй Вітчизні в момент найбільших розхитувань молодій державі зовнішніми ворогами. Значна кількість публікацій XIX–XXI ст. охоплює військово-політичну діяльність Івана Виговського як генерального писаря, гетьмана України, київського воеводи у 1649–1664 рр. [4; 6; 9; 10–13; 17; 20; 21; 25; 30; 33; 43–46; 51; 59].

Основним питанням, над яким ламають списи дослідники є виявлення місць поховань гетьманів України, в тому числі Івана Виговського. Серед істориків немає чіткої думки відносно захоронення Виговського. Публікації дослідників містять роздуми, гіпотези припущення про наявність могили як біля Корсуня, так і у Барі чи с. Манява (Скиті Манявському) на Івано-Франківщині, або в с. Руда на Жидачівщині, чи в околицях с. Йосиповичі на Стрийщині (Львівщина), і навіть у Луцьку [5. С. 86–91; 24. С. 85; 35. С. 9–10; 47. С. 55; 59. С. 399].

Пошуки могили Івана Виговського у XIX–XXI ст. не принесли бажаних результатів тому, що історики у дослідженнях спиралися на заповіт гетьмана, а це в більшості випадків, приводило у тупикову ситуацію.

Вивчаючи історичні та політичні події другої половини XVII ст., бачимо, що вони були не на користь Івана Виговського. На початку 1664 р. у зв'язку з

повстанням на Правобережжі проти польської шляхти склалася складна ситуація як для самого Виговського, так і для його близьких родичів. Варто зазначити, що він не міг змиритися з обмеженням прав Великого князівства руського – Української держави на сеймі 1659 р. і повною її ліквідацією за Слободищенським трактатом 1660 р. [19. С. 184–185].

Він веде активне дипломатичне листування з Кримським ханством та Османською імперією, контактує із Запоріжжям [33. С. 180–183; 34. С. 23–28]. Як слушно зазначив В. Горобець, політична діяльність екс-гетьмана завдавала “головного болю польському істеблішменту” [14. С. 320, 331]. Зв’язки Виговського все більше викликали невдоволення у польської шляхти, бо в глибині душі екс-гетьман прагнув добитися рівноправних відносин між Українською державою та Річчю Посполитою, відновити Гадяцьку угоду, отже, ставив за мету відродження цілісної української держави в межах території останніх років гетьманування Богдана Хмельницького. Всі його заходи з моменту підписання Слободищенського трактату підтверджували підозри панівної еліти Речі Посполитої, яка особливо боялася можливого українсько-турецького союзу та відновлення цілісності України-Гетьманщини.

На той час гетьманська Україна розколотася на дві частини (Правобережну та Лівобережну), кожна з яких була відповідно автономною областю у складі Росії та Речі Посполитої і мала свого гетьмана. На Правобережній Україні гетьманом у 1662–1665 рр. був Павло Тетеря, швагер Виговського. Він спершу був одружений на сестрі Виговського, а пізніше – з удовою його брата Данила, знищеного московськими військами. Незважаючи на родинні зв’язки, на те, що обидва були визначними сподвижниками Богдана Хмельницького, відносини між Виговським і Тетерею у цей період значно загострилися, як через родинні відносини (Тетеря претендував на маєтки Виговських), так і через пропольську орієнтацію правобережного гетьмана [2. С. 87; 13. С. 212, 216; 43. С. 159]. Виговський, як і більшість козацької старшини, не кажучи вже про низи, не сприймав відверто пропольської політики Тетері. Тому погляди і дії І. Виговського на початку 1664 р. в очах П. Тетері та польського полковника С. Маховського набули відтінку політичного криміналу [30. С. 56]. На початку 1664 р., коли частина козацької старшини вирішила виступити проти короля, відбувається невдалий похід Яна Казимира на Лівобережну Україну та розстріл Івана Богуна (17 лютого 1664 р.) [13. С. 207]. На Правобережжі зростала нова хвиля невдоволення проти польського засилля. Відновлення в старих формах і розмірах соціального і національного гніту викликало хвилю народних постань. Найбільшим з них було повстання, що розпочалося на Подністер’ї. Незабаром воно охопило всю Правобережну Україну і тривало протягом 1664–1665 рр. Центром його були містечка Лисянка і Ставища. Число повстанців на чолі з Степаном Сулимкою і Семеном Височаном сягло 30 тисяч чоловік. Поширенню повстання значною мірою сприяла його підтримка з боку запорожців на чолі з І. Сірком. Саме цим скористався київський воевода І. Виговський, який був у “підозрінню в забігах на булаву, не на користь Річі Посполитої” [13. С. 214; 48, спр. 1740; 53; 54].

На початку лютого 1664 р. отаман Запорізького Війська І. Сірко вирішив розпочати бойові дії. Він наказав полковнику С. Сулимкові вирушити на Лисянку. У листі Жабокліцького з Шаргорода від 20 лютого 1664 р. читаємо: “...сьогодні отримав листа від Зелінського, який стоїть там (у Лисянці) з Гоголем та блацлавським полком, пише, що у них була вістка, що у короля все йде добре”. “...И пушки войсковые у Тетери Степан Сулымко Тарговицкій по совіту Йвана Сърка из Лисянки взяли й на Ляхов войну почали”, – доповідав Косоков у Москву, довідавшись про справжні дії Сірка [33. С. 194; 34. С. 30–31]. Зв’язок із повстанцями активно підтримував київський воєвода Іван Виговський [13. С. 208–211; 30. С. 56; 33. С. 187–195; 50. С. 227; 56. С. 1892].

Виговський, перебуваючи в цей час у Фастові, “щоб мати віру в Ляхів”, скликав на сеймик київську шляхту і, за словами Костомарова, “уздавав, що козацькі бунти його не цікавлять, та що він ні во що не мішається”. Але до Фастова прибуває Тетеря з військом. Між заскоченим зненацька Виговським та Тетерею відбулася серйозна розмова, але за допомогою осіб, у котрих Виговський ще “мав віру”, вони дійшли згоди. “Виговський мав їх там запевнити в своїй вірності до короля і пообіцяв Тетері зректися від своїх планів, бо щось задумував почати”, – записує свідок тих подій [13. С. 212; 22. С. 26; 33. С. 196].

Внаслідок цієї “конвенції” і з’явився універсал Виговського до “Війська Запорозького” від 1 березня 1664 р., виданий у Фастові. У ньому зазначалось: “...дійшло до мого відому, що від ваших милостей загорілася пожежа міжособної війни... в інших містах, та ніби цей вогонь спалахнув від могого імені, що я, бажаючи досягнути гетьманського сану у ваших милостей шукав його в кровопролитті...” Ці звинувачення Виговський категорично заперечує. Адже, продовжує він далі, всім відоме його добровільне зречення гетьманства, просить народ заспокоїтися, закінчуючи універсал словами надії, що невдовзі буде вибраний новий гетьман, бо “його милость п. гетьман не дуже заохочений цим станом, як зрозумів я з розмови його зі мною, і є не від того, на коли ви виберете собі другого гетьмана” [13. С. 212; 22. С. 26]. Отже, своїм швидким маршем до Фастова Тетеря досягнув своєї мети: “Діставши в свої руки пожадану жертву, не випустив уже Тетеря й більше. Мусів воєвода зі своєю дружиною злучитися з військом, інакше кажу, дістався під гоноровий надзір” [13. С. 212; 33. С. 197; 34. С. 32].

П. Тетеря, С. Маховський та І. Виговський із Фастова вирушили до Білої Церкви, обложеної військом С. Сулимки. Армія Тетері налічувала 10–12 тисяч осіб. Війська підійшли до Білої Церкви в той момент, коли Сулимка мав намір розпочати штурм. Німецьке джерело повідомляє: “...повстанці не чекали їхнього прибуття і як тільки побачили передові частини, злякалися й розгубилися. Коли ті, що були в місті, побачили це, то також зробили випад, та в цей час підійшла також армія, кинулася на повстанців з усіх боків і швидко змусила їх втікати. Піхота була порубана, кіннота взяла напрям на Лисянку, а тому, що й там не почувала себе безпечно, то з кількома гарматами пішла далі на Остовку, чотири милі далі, бо її (кінноти) два вище згадані провідники (Сулимко та Височан) також там перебували. Під Білою Церквою “захоплено 15 тис. чоловік до полону...” [33. С. 197].

Таким чином, військо С. Сулимки було вщент розбите. Розгромивши війська повсталих, С. Маховський попереду з кіннотою, а за ним П. Тетеря з І. Виговським вирушили на Лисянку. Рештки повстанської кінноти навіть не намагалися захищати Лисянку, а відступили на Остовку. Маховський перший увірвався в Лисянку, захопивши по дорозі до полону сулимкових старшин – полковника піхоти Рябуху, наказного гетьмана Тисенка та обозного Соломку. Є відомості про зізнання цих полонених від 15 березня” [13. С. 212; 33. С. 197; 34. С. 32]. Одразу за Маховським до Лисянки увійшли з цілою армією Тетеря з Виговським. По дорозі Тетеря захопив посланців до Виговського з боку повсталих, в тому числі, свого колишнього секретаря, який мав таємні листи від митрополита Тукальського до Виговського. Дослідник О. Переяславський, подає такі відомості: “Пана Тетері бувший секретар, що перебував якийсь час при Тукальському, був якраз захоплений по дорозі з листами, які значилися на ім’я Виговського... У цих листах, які були знайдені при ньому, значилося багато пунктів задуманої зради...” З допитів посланців та полонених сулимкових старшин, за цим джерелом, “Тетеря та Маховський довідалися про велику та зрадливу змову. Багато полонених козаків показали, а крім цього все це було підтвержене певними документами, що Виговський, київський воєвода, мав багато таємних зносин з Сулимкою та Височаном, як і з самими татарами. Ці зносини були спрямовані проти короля, на це повстання козаків він покладав великі надії. Тому гетьман Тетеря наказав зараз же під Лисянкою заарештувати його” [13. С. 212–213; 48. С. 212].

Іван Сірко, як про це він повідомляв у листах Виговського, поспішав київському воєводі на допомогу. На Уманщині він довідується про цілковиту поразку Сулимки та арешт Виговського і відмовляється від задуманого наміру [13. С. 212–213].

10 березня П. Тетеря та С. Маховський із заарештованим Виговським вирушає до Вільхівця з метою врятувати польське військо у Чигирині, оточене повстанцями. 12 березня з табору біля річки Вільхivecь Тетеря надсилає листа до коронного канцлера, в якому пише: “Як би пророчеським духом відчувало серце Вашої милости... якусь приховану злобу отця Тукальського. Я же переконався в ній за посередництвом деяких осіб самими певними письмевними доказами (листами колишнього секретаря). Безбожні заміри несамовитих ледве не привели нас вірних слуг його королівської милости до загублення (з біллю в серці мушу сказати) цієї сторони Дніпра.

Р. S. Я цілком певно говорю, що Ваша Милість пророчеським духом передбачав, яке нам буде утішення від отця Тукальського. Все, що не робиться злого, все то його діло та ще одної особи (Виговського); на це у нас в руках письмевні докази. Бога ради, прошу підкріплення, бо цей вогонь так розгорівся, що певне вже тепер дійшов до самої Волині...” [33. С. 198; 48. С. 211].

І дійсно події розвивалися швидко і набули загрозливого характеру для Тетері. Так, Тетеря одержує повідомлення про те, що татари вимагають “негайного звільнення Виговського”. О. Переяславський сповіщає: “...коли він (Тетеря) дістав вістку, що татари вимагають його (Виговського) негайного звільнення, то поставив його перед військовим судом в присутності ген. майора Врангеля та

вищезгаданого полковника Маховського. Суд присудив його до смерти, аби тим попередити намір татар, та через звільнення такого злого чоловіка запобігти ще більше нещастя. Тому дня 16 березня біля Вільхівця, за вісім миль від Корсуня, він був розстріляний і лишив по собі, як і його земляк, вищезгаданий генерал Богун, після тої доброї служби, яку він виявив королю, неприємний спогад, що зрештою став зрадником. Хоча дехто й припускав, що ніби його великий авторитет серед усіх козаків, також його особливо чудове воєводство, як і велика заможність (що здається приваблювало П. Тетерю) не менше спричинилося до його хуткої смерті” [48. С. 214].

Таким чином, 15 березня 1664 р. С. Маховський та П. Тетеря, спираючись на перехоплені листи до Виговського та свідчення полонених старшин і послів, винесли смертельний вирок, який мав бути виконаний у найближчі дні. Важливим є також визнання ватажка Сулимки, взятого в полон після смерті Виговського, коли повстання було придушене. На допиті Сулимка письмово показав, що “мотором всіх нинішніх бунтів в Україні був небіжчик пан Виговський” [3. Арк. 533; 13. С. 212–213].

Київський воєвода, відчуваючи близьку смерть, в ніч з 15 на 16 березня пише заповіт. Написавши тестамент, екс-гетьман України навколішках з молитовником читав молитви. Згідно з Чернігівським літописом, коли прийшли жовніри, щоб розстріляти гетьмана, він якраз “серед кімнати клякнувши читав акафіст до Пресвятої Богородиці, і не давши йому висповідатись та запричаститись відправили на смерть” [8. С. 116–123; 22. С. 30; 27. С. 186; 28. С. 95; 48; 49. С. 29–30; 56. С. 83–88]. І далі за літописом, коли його дружина Олена Стеткевич дізналася про страту чоловіка, то померла на місці від розриву серця, залишивши сина свого ще невеликого. Також Чернігівський літопис повідомляє: “Похований у Великім Скиті з жінкою своєю Стеткевичівною” [47. С. 55; 49. С. 29–30].

Однак це джерело, віддалене від земель Галичини, не зовсім вірно передає перебіг подій та місце поховання київського воєводи. Дружина І. Виговського померла пізніше через кілька місяців після страти гетьмана, тому мала змогу зайнятися похороном чоловіка, про що йтиметься нижче.

Знаковим є, що київський воєвода перед смертю читав молитовник. Варто зауважити, що на його життєвий духовний світогляд значний вплив мала тітка Олександра – ігуменя Свято-Михайлівського жіночого монастиря, яка не набагато була старша від племінника, і активно спілкувалася з Виговським у 1657–1664 рр. Він часто дослухався її мудрих порад. Тому закономірним був виважений спокій, з яким воєвода прийняв суворий і несправедливий вирок своїх ворогів, читаючи перед смертю акафіст до Пресвятої Богородиці.

Про самосуд І. Виговський у своєму передсмертному заповіті писав так: “Без ніякого явного доказу, не давши мені оправдатися... п. Маховський, полковник його королівської милості, з деякими панамі дорадниками своїми, взяв мене наперед на присягу, потім, на сумління своє, що не мали мені робити ніякої кривди, – наперед під сторожею кілька днів тримали, обіцяючи відіслати мене до суду короля Речі Посполитої, знову не дали мені оправдатися, за якісь хлопські байки зробили мене винуватим і на смерть без суду і права шляхетсько-

го віддали...” У заповіті І. Виговський так розпоряджається про свій похорон: “Тіло моє по християнському звичаю поховати, котре має лежати у Скиті Великім, у склепі мурованім, в церкві Воздвиження Чесного Хреста. До того ж монастиря ігуменові і братії за відслуження сорокоусту і соборних парастасів за відпущення моїх гріхів записую дві тисячі золотих, щоби ся сума за чотири роки з містечка мого Руди, по п’ятсот золотих на кожний рік, була віддана. А тепер на поховання тіла мого грішного двісті золотих і сто талярів твердих дошафования дружині моїй даю, пану Константину, рідному моєму (братови), пану Теодорові Романовичу Виговському. Їх же прошу, щоби доглянули того, щоби се все тому монастиреві було віддано і тіло моє грішне похоронене в ньому” [8. С. 116–123; 58. S. 43–44].

Про місце, де поховано тіло І. Виговського, як вказувалося вище, є кілька версій у різних джерелах, але всі повідомлення неповні.

Так, щодо Великого Скиту з церквою Воздвиження Чесного Хреста, в якому І. Виговський бажав бути похованим, то деякі дослідники вказують, на загально відомий Манявський скит, монастир біля с. Маняви (нині Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.), що був заснований разом з церквою Воздвиження Чесного Хреста 1612 р., і в часи Виговського був одним з найбільших монастирів у Галичині [15. С. 124–125; 23. С. 84; 33. С. 198–199; 47. С. 55]. Але поховати Виговського у Манявському скиті родичі не змогли тому, що після розстрілу воєводи активізувалися його вороги (в тому числі гетьман Правобережної України П. Тетеря), які прагнули відібрати маєтки экс-гетьмана України. Про це свідчать такі події. Після смерті тіло київського воєводи слуги поховали біля Вільхівця.

Коли звістка про розстріл дійшла до жінки Виговського у м. Бар, то вагітна дружина Олена, боячись наруги з боку Тетері та Маховського, переховується в околицях міста і таємно з двоюрідним братом Юрієм перебирається у маєткове містечко Руда в Галичину, викуплене Виговським 1660 р. у Даниловичів [26. С. 6–9; 55. S. 7; 59. S. 399–400]. Але все ж Маховський, за словами мемуариста М. Ємйоловського, дозволяє Юрію Стеткевичу, перевезти тіло воєводи до Руди. Інші маєтності Виговського (міста Бар та Любомль) були даровані королем після підписання Гадяцької угоди, і зі зрозумілих причин – страху родичів, не розглядалися надійним притулком для останніх.

У квітні 1664 р. тіло экс-гетьмана перевозиться до маєтку в Руду. В цей же час дружина Олена присутня при перепохованні тіла чоловіка біля Руди в Юсипчицькому монастирі Вознесення Господнього (тепер урочище Бучина с. Йосиповичі Стрийського р-ну Львівської обл.), про що свідчить заповіт останньої [7. С. 39–40; 18. С. 327–330; 36. С. 480].

Якраз із заповіту Олени Виговської видно, що вона через хворобу, страх та нервовий стрес не виконала волі свого чоловіка і не поховала його в церкві Воздвиження Чесного Хреста у Манявському Скиті, а зложила тіло мужа в іншому Скиті – біля Руди Гніздичівської (Жидачівщина) у околицях с. Юсипчиці, у церкві такої ж назви. Таке повідомлення підтверджує М. Ємйоловський, який згадує, що полковник С. Маховський “приказав відіслати тіло зі слугами і сплендором до

жінки в Руду під Стрий..., щоб його там як Русина по руськи було поховано” [57. S. 187].

Після смерті Івана Виговського розпочалася боротьба між шляхтою за оволодіння його маєтками (Баром, Любомлем та Рудою). Українська шляхта на чолі з П. Тетерею активно прагнула відторгнення хоча б володінь, наданих королем. У цю боротьбу також втягають королеву Польщі Марію-Людвігу, через яку шляхта намагалася вплинути на короля. 16 травня 1664 р. Ян Казимир відписував дружині з Вільна, що зможе полагодити її прохання, якщо сейм визнає Виговського ворогом Польщі [52. S. 396].

Значне нервове напруження вкрай підірвало здоров'я вагітної Олени. Трагічні події прискорили передчасні пологи на початку липня, які закінчилися смертю дитини та Олени. Будучи смертельно хворою Олена продиктувала заповіт, в якому просила поховати себе “поряд з дорогим чоловіком”, наголошуючи, як і у тестаменті І. Виговського, що кошти на поховання її тіла мають взяти з маєтностей Руди [18. С. 327]. 5 липня 1664 р. О. Виговська померла, не залишивши по собі потомства. Малолітній Євстахій (1653 року народження) від першого шлюбу Виговського із Оленою Яблонською перебував у цей час в сім'ї діда у Києві [43. С. 163–164].

Зрозуміло, не всі вірили у зраду Виговського. І тому сейм вимагав провести детальне розслідування щодо звинувачень київського воєводи. Зокрема, таку інструкцію дала своїм послам до Варшави 15 жовтня 1664 р. галицька шляхта на Вишнянському сеймику. В ній вказувалося: “Домагатися, щоб король призначив комісію і, якщо вона докаже, що Виговський був зрадником Речі Посполитої, то маєтки його конфіскувати” [52. S. 396; 55. S. 7]. Але провини Івана Виговського не було до кінця встановлено і згадані вище міста з навколишніми селами за допомогою брата Костянтина Виговського були підтверджені у власність сина экс-гетьмана Євстахія, і “аби хто в нього, сироти, не відібрав його дідицтво” [1. С. 557; 14. С. 438; 16. С. 163; 17. С. 31; 29. С. 155].

Спроби розшукати поховання Виговських у Манявському Скиті та на території Юсипчицького скиту Вознесення Господнього, починаючи від археолога Ярослава Пастернака (1935 р.), були безуспішними [30. С. 57]. Можна припустити, що після закриття Скиту в околицях Юсипчиць у 1762 р. останки Виговських були перенесені [32. Арк. 519]. Дослідник Ю. Мищик вказує, що монастир у Йосиповичах перестав існувати у 1785 р. [30. С. 57; 31. С. 136]. Варто зазначити, що й після закриття монастиря у 1744 р. тут проводилися служби Божі священиками з Юсипчицької церкви Воздвиження Чесного Хреста аж до 1762 р. Лише тоді візитатор М. Шадурський заборонив відправи в монастирській церкві [32. Арк. 514].

Дослідження території Скиту в околицях с. Йосиповичі детально проведено експедицією Львівського національного університету імені Івана Франка протягом 1999-2002 рр. В даний час на дворищі середньовічного монастиря поставлено пам'ятний хрест та збудовано каплицю (рис. 1). Матеріали археологічних досліджень свідчать, що останки Івана та Олени Виговських, якщо й були у Скиті Вознесення Господнього в околицях Йосипович, то в часи

татарських набігів (1675-1676 рр.), або в період закриття монастиря (перша половина XVIII ст.) могли бути перенесені з відома нащадків Івана Виговського у крипту під одну з церков у найближчі села маєтку родини Виговських [7. С. 45–50; 19. С. 196]. Так, церква Воздвиження Чесного Хреста в с. Йосиповичі (рис. 2–3) збудована 1712 р., як за кошти громади, так і за фундацією невістки Івана Виговського [7. С. 40; 32. Арк. 519]. Церква Різдва Пресвятої Богородиці у с. Бережниця (Жидачівщина) почала функціонувати з 1727 р. (рис. 4), а церква Різдва Пречистої Діви Марії в м. Руда (рис. 5) відбудована 1744 р. коштом внука київського воєводи Костянтином Виговським [26. С. 17; 32. Арк. 514]. Варто згадати, що за актом візитації від 26 вересня 1740 р. попередня споруда церкви була занедбана [26. С. 17; 32. Арк. 404].

Метою археологічних досліджень 1999–2002 рр. було вивчення, в першу чергу, території середньовічного монастиря в околицях с. Йосиповичі (ур. Бучина), а також обстеження місця в селі, де знаходилась церква Воздвиження Чесного Хреста [37. С. 291–304; 38. С. 20–22; 41. С. 60–66]. У 2003–2007 рр. досліджувалася територія в с. Руда Жидачівського р-ну Львівської обл., на якій була садиба Виговських у 1660–1773 рр. [26. С. 6–9; 55. S. 7].

За час археологічних розкопок отримано такі результати: встановлено розміри Йосиповицького середньовічного монастиря, виявлено низку артефактів XVII–XVIII ст., які свідчать про функціонування сакральної пам'ятки [37. С. 291–304; 38. С. 20–22; 41. С. 60–66]. З архівних джерел вдалося в'яснити, що монастир функціонував під назвою Вознесення Господнього, а парохіяльна церква у с. Йосиповичі - Воздвиження Чесного Хреста [7. С. 40; 32. Арк. 519]. Явних слідів поховання на місці цих двох сакральних пам'яток виявити не вдалося. На території садиби Виговських у с. Руда, як вказувалося вище, проведено окремі дослідження (рис. 6–7), які ще не розкривають повною мірою всіх поставлених завдань [39. С. 51–55; 40. С. 56–59; 41. С. 60–66; 42. С. 217–227].

У найближчі роки проводитимуться обстеження території під церквою Різдва Пресвятої Богородиці в с. Бережниця, після того як сакральна споруда буде перенесена на подвір'я музею гетьмана України Івана Виговського у с. Руда. Також потрібно з'ясувати де у XVIII-XIX ст. була церква Різдва Пречистої Діви Марії у с. Руда, на території якої могли міститися останки Виговських.

Отже, пошуки могили Виговських тривають. Можна з певністю сказати, що останки гетьмана та його дружини поховані в маєтку Виговських на Галичині, а саме в одному із трьох сіл - Йосиповичі, Бережниця або Руда. У зв'язку, з цим відпадають такі пункти поховання подружжя Виговських, як околиці Корсуня, Бар, Скит Манявський та Луцьк.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1872. – Т. 3.
2. Андрусак М. Історія козаччини. – Мюнхен, 1946.
3. Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ Рукописів. – № 402.

4. Будзиновський В. Гадяцькі постуляти і гетьман І. Виговський. – Львів, 1907.
5. Будзиновський В. Наші гетьмани. – Львів, 1907.
6. Бульвінський А. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657–серпень 1659 рр.) // УІЖ. – 2005. – № 1. – С. 125–138.
7. Ващишин М. Йосиповичі – село з маєтку Івана Виговського. – Стрий, 2002.
8. Выговский Иванъ. Тестаментъ // Архивъ Юго-Западной России. – 1908. – Т. II. – Ч. VIII. – С. 116–123.
9. Востоков А. Судьба Выговских и Йвана Нечая // Киевская старина. – 1890. – Т. 24. – С. 35–46.
10. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. – 1904. – Т. 59. – С. 1–40; Т. 60. – С. 41–70.
11. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. – 1909. – Т. 87. – С. 5–36; Т. 89. – С. 46–90.
12. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // ЗНТШ. – 1912. – Т. 110. – С. 31–54; Т. 111. – С. 53–58; Т. 113. – С. 44–68; Т. 114. – С. 57–80; Т. 116. – С. 40–68.
13. Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. – К., 1928. – Т. I. – С. 205–216.
14. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001.
15. Грабовецький В. До могили українських гетьманів // Дзвін. – 1990. – № 11. – С. 124–137.
16. Грінченко Б. Іван Виговський: його життя і діла. – Черкаси, 1917.
17. Заповіт Олени Виговської (Стеткевич), дружини Київського воеводи Івана Виговського (без означення місця, дня і місяця) 1664 р. Опубліковано Українським науковим Тов-вом у Києві. Т. XV. – С. 16–19 // Пасічник М. Гетьман України Іван Виговський. Документи і матеріали. – № 73. – С. 327–330.
18. Заікільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002.
19. Костомаров М. Гетьманованє Івана Выговского и Юрія Хмельницкого. – Тернополь, 1891.
20. Костомаров М. Гетьманованє Брюховецкого. – Тернополь, 1892.
21. Кривецький І. Український некрополь // Стара Україна. – 1924. – С. 84–87.
22. Крип'якевич І. Могила Івана Виговського // Стара Україна. – 1924. – С. 85–89.
23. Кулиш П. Выговщина. – Спб., 1901.
24. Лаба В. Історія села Руда. – Львів, 1996.
25. Летопись Григорія Грабянки. – К., 1854.
26. Літопис Самовидця / За ред. Я. Дзири. – К., 1971.
27. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004.
28. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. Відділ рукописів. Рукопис латинський - 22.
29. Пасічник М. Гетьман України Іван Виговський. – Львів, 2006.
30. Пасічник М. Зовнішньо-політична діяльність гетьмана України Івана Виговського у стосунках з Росією та Кримом // Іван Виговський. Зб. ст. наук. конф-ї, присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана війська Запорізького Івана Виговського. – Львів, 2006. – С. 23–28.
31. Пишк В. До питання про можливий час народження гетьмана України Івана Виговського та маловідомі матеріали до його біографічних студій // Іван Виговський. Зб. ст. наук. конф-ї, присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана війська Запорізького Івана Виговського. – Львів, 2006. – С. 9–10.

32. *Ролле Й.* Жінки при Чигиринському дворі в другій половині XVII ст. /Пер. В. Лукача // Зоря. – 1896. – Р. 17. – С. 480–487.
33. *Рудий В.* Пізньосередньовічний монастир біля с. Йосиповичі на Стрийщині // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 291–304.
34. *Рудий В., Касюхнич В., Вітвицька Г.* Археологічні дослідження НДЛ-81 Львівського університету на Стрийщині в 2000–2001 роках // АДЛУ. – 2003. – Вип. 6. – С. 16–37.
35. *Рудий В.* З історії маєтку Виговських на Галичині // Іван Виговський. Зб. ст. наук. конф-ї, присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана війська Запорізького Івана Виговського. – Львів, 2006. – С. 51–55.
36. *Рудий В.* Археологічні дослідження на території садиби Виговських у с. Руда // Іван Виговський. Зб. ст. наук. конф-ї, присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана війська Запорізького Івана Виговського. – Львів, 2006. – С. 56–59.
37. *Рудий В.* Скляні вироби з маєтку Виговських // Іван Виговський. Зб. ст. наук. конф-ї, присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана війська Запорізького Івана Виговського. – Львів, 2006. – С. 60–66.
38. *Рудий В.* Пошуки місця поховання гетьмана Івана Виговського на Львівщині (За археологічними дослідженнями) // АДЛУ. – 2007. – Вип. 10. – С. 217–227.
39. *Сенютович-Бережний В.* Рід і родина Виговських (Історично родовідна розвідка) // Український історик. – 1970. – Рік 7. – Ч. 1–3 (25–27). – С. 149–167.
40. *Скрипник І.* Легенда про гетьмана. – Івано-Франківськ, 1997.
41. *Соловьев С. М.* Гетьман Выговский // Отечественные записки. – 1859. – Т. СХХVII. – II. – С. 38–44.
42. *Труш І.* Повість про гетьмана Виговського // Літературна Україна – 2003. – 30 жовтня. – № 37–38 (5030–5031).
43. *Целевич Ю.* Історія Скиту Манявського. – Львів, 1887.
44. ЦДІАУ у м. Львові, ф. 309. оп. 1, спр. 1740.
45. *Переяславський О.* До історії війн Руїни. Рукопис. – Львів, 1936.
46. Черниговская летопись. Южнорусскія летописи / Открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1.
47. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. /Пер. з рос. І. І. Сварника – Львів, 1991. – Т. II.
48. *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998.
49. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwow, 1911. – Т. 21.
50. *Bakowa J.* Szlachta wojewodstwa krakowskiego wobec opozycji Yezego Lubomirskiego w latach 1661-1667. – Warszawa; Krakow, 1974.
51. *Czaplinski W.* Opozycja wielkopolska po krwawym potopie (1660-1668). – Krakow, 1930.
52. *Dąbkowski P.* Z przeszłości Rudy i Kochawiny // Odbitka z “Księgi pamiątkowej 50-lecia gimnazjum IV im. Jana Długosza we Lwowie”. – Lwow, 1928. – S. 3–7.
53. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – Т. II.
54. Pamiętniki Mykotaja Jemiolowskiego. – Lwow, 1850.
55. Pobog Gorski w Powiat Mohylowski. – Krakow, 1902.
56. *Prohaska A.* Wyhowski twórca Unii Hadiackiej i jego rodzina // Przewodnik naukowy i literacki. – Lwow, 1920. – Т. XLVI.

Рис. 1. Каплиця на території Скиту
в с. Йосиповичі.

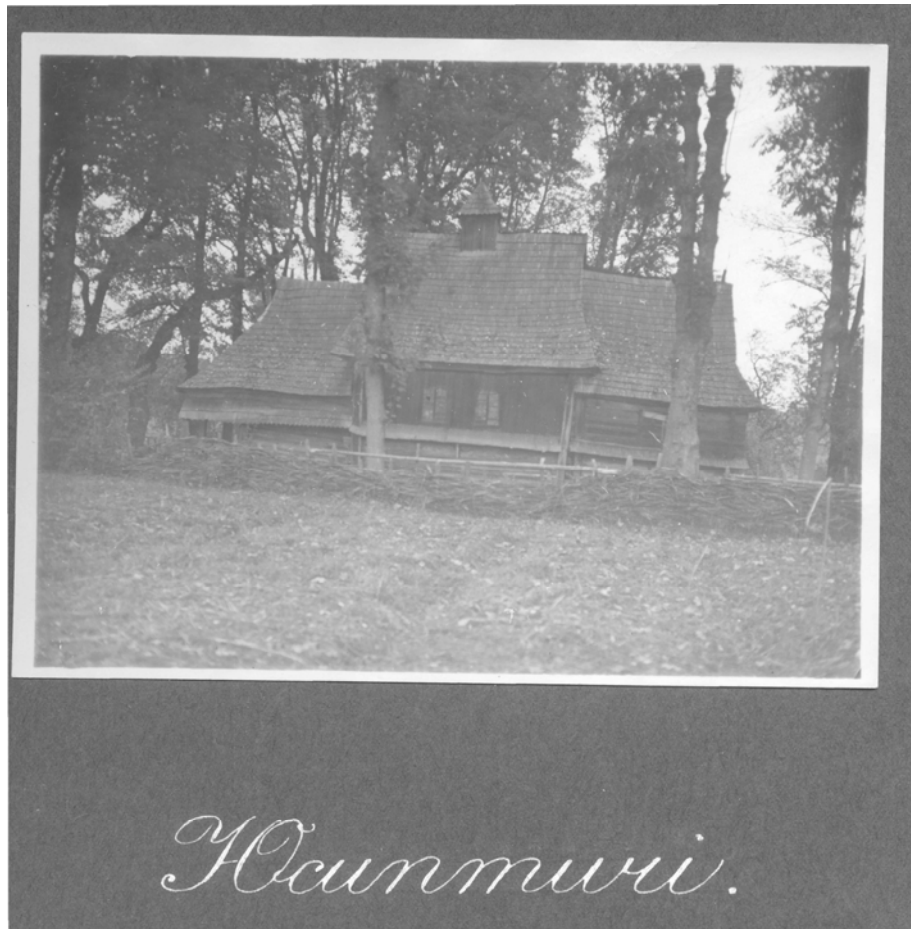

Рис. 2. Церква Воздвиження Чесного Хреста в с. Йосиповичі.

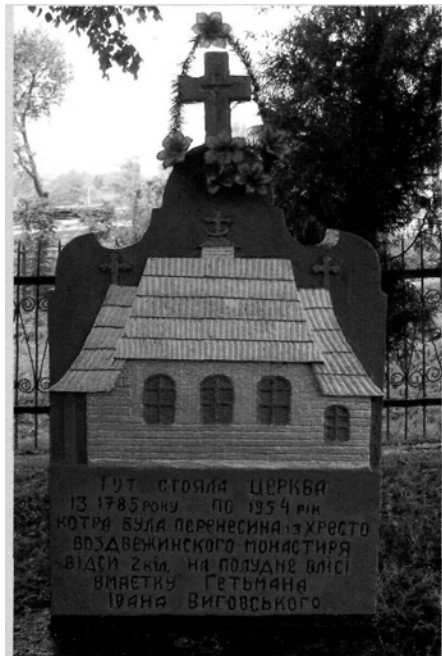

Рис. 3. Пам'ятний знак на місці церкви Воздвиження Чесного Хреста в с. Йосиповичі.

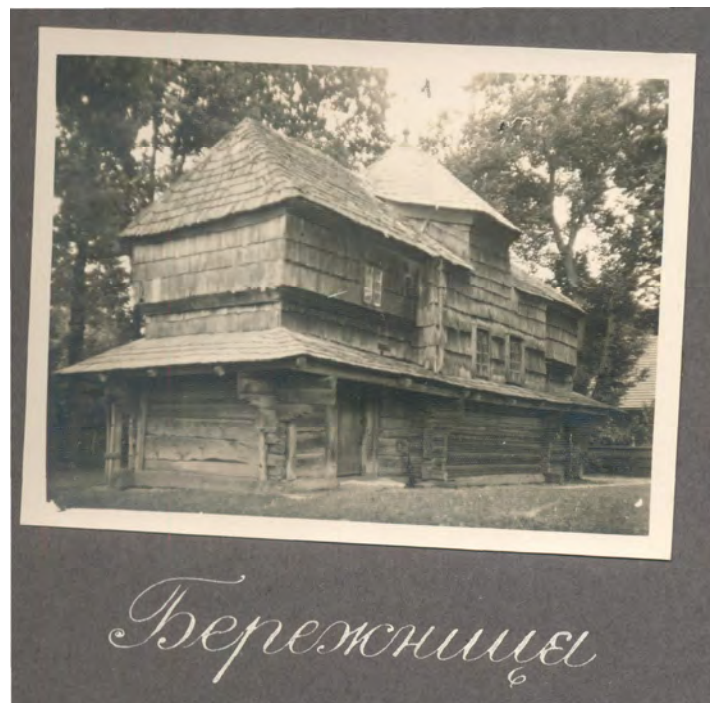

Рис. 4. Церква Різдва Пресвятої Богородиці в с. Бережниця на Жидачівщині.

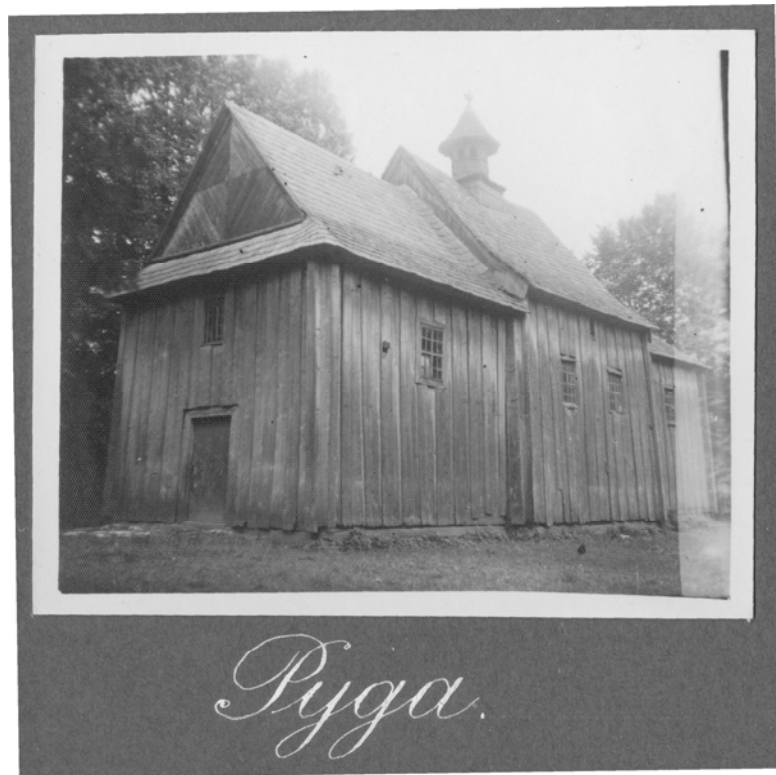

Рис. 5. Церква Різдва Пречистої Діви Марії в м. Руда.

Рис. 6. Археологічні дослідження на території садиби Виговських в с. Руда.

Рис. 7. Археологічні дослідження на території садиби Виговських в с. Руда.

IN SEARCH OF THE GRAVE OF UKRAINIAN HETMAN IVAN VYHOVSKY

V. Rudyj

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska str., 1, Lviv, 79000*

The author of this article describes the last days of Hetman Ivan Vyhovsky and his wife Olena. On can find here some data concerning the search Vyhovsky's grave. The author based his article on archives and archaeological research which give us the information that Hetman Vyhovsky and his wife were buried in the neighborhood of villages Josypovychi, Berezhnysia and Ruda in Lviv region.

Key words: of Ukrainian Hetman Ivan Vyhovsky, the search of the graves of Vyhovsky family, of villages Josypovychi, Berezhnysia and Ruda.

В ПОИСКАХ ЗАХОРОНЕНИЯ ГЕТМАНА УКРАИНЫ ИВАНА ВЫГОВСКОГО

В. А. Рудый

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000*

В статье идет речь о последних днях жизни гетмана Украины Ивана Выговского и его жены Елены. Подаются сведения о поисках захоронения супругов Выговских. Содержатся архивные и археологические данные о возможном наличии останков семьи Выговских в окрестностях населенных пунктов Йосиповичи, Бережница, Руда на Львовщине.

Ключевые слова: гетман Украины Иван Выговский, захоронение супругов Выговских, Йосиповичи, Бережница, Руда.

*Стаття надійшла до редколегії 16.02.2009
Прийнята до друку 28. 03. 2009*

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

УДК 904 (477) "18/19" (092)Д. Щербаківський

АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ ОСОБИСТОГО НАУКОВОГО АРХІВУ ДАНИЛА ЩЕРБАКІВСЬКОГО

О. О. Франко

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000*

Проаналізовано матеріали особистого архіву видатного українського археолога, етнологічного музеєзнавця та мистецтвознавця народної сакральної архітектури, одного із фундаторів Київського міського музею, заступника голови Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), організатора і викладача Археологічного інституту Данила Михайловича Щербаківського (1877–1927), який зберігається в Науковому архіві Інституту археології Національної Академії наук України.

Документи є цінним джерелом з історії розвитку археологічної та інших наук кінця XIX–першої третини XX ст. Зосереджені матеріали не тільки центрального регіону України, а й Галичини, Буковини, Закарпаття.

Ключові слова: Д. Щербаківський, архів, археологія України, ВУАН, народна архітектура, етнологія, ВУАК.

Данило Михайлович Щербаківський народився 18 грудня 1877 р. у с. Шпиченці Сквирського повіту Київської губернії (тепер Житомирської обл.) Його батько, Михайло Щербаківський, був сільським священиком, високоосвіченою, художньо обдарованою людиною, поетом і письменником, володів кількома мовами. Він створив всі умови для всебічного розвитку своїх дітей. Сини М. Щербаківського Вадим і Данило стали відомими вченими. Вадим Михайлович (1876–1957) – один із фундаторів Полтавського краєзнавчого музею (зокрема його археологічного відділу), дослідник Гінцівської палеолітичної стоянки, у 1922 р. емігрував до Чехословаччини, де продовжував наукову діяльність, був проректором Українського Вільного Університету в Празі та першим ректором УВУ у Мюнхені (1945–1951). Автор праць: “Трипільська культура”, “Формація української нації” (обидві Прага, 1941), “Кам’яна доба на Україні” (Мюнхен, 1947) та ін.

Д. М. Щербаківський

В особистому фонді Д. Щербаківського зберігаються автопортрет батька

вченого, фото родини, значна сімейна епістолярія, що характеризує те середовище, в якому проходили дитячі та юнацькі роки братів Щербаківських.

Середню освіту Д. М. Щербаківський здобув у Третій київській гімназії, яку закінчив 1897 р. із золотою медаллю. 1901 р. він закінчив й історико-філологічний факультет Київського університету і був залишений на кафедрі російської історії для підготовки до професорської діяльності [18, оп. 151, од. зб. 205, 392].

Під керівництвом В. Б. Антоновича розпочалися археологічні дослідження молодого вченого. За дорученням підготовчого комітету XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі і за планом В. Б. Антоновича, Д. М. Щербаківський проводить археологічні розкопки в межах Київської та Херсонської губерній. В особистому архіві вченого зберігся звіт про розкопки курганів в Олександрівському та Єлизаветградському повітах [16, ф. 9, од. зб. 2].

Роботи Д. М. Щербаківського започаткували комплексне вивчення краю в археологічному, історичному та етнографічному аспектах. 1902 р. в “Киевской старине” він опублікував свою першу статтю “Бібліотека Вишневецького замку”. 1904 р. – надрукував статтю “Фундушева запись князя Любарта Луцкой церкви Иоанна Богослова” в журналі “Чтение Общества Нестора Летописца”, а 1905 р. – перше археологічне дослідження “Раскопки курганов на пограничьи Киевской и Херсонской губ.”

З 1902 р. розпочалися систематичні експедиції Д. М. Щербаківського в ці та інші губернії України з метою поповнення фондів Полтавського земського та київських музеїв.

Довелось йому відбути військову повинність – деякий час він служив на Кавказі.

Обставини змусили Д. М. Щербаківського у 1906 р. переїхати до Умані, де протягом кількох років він викладав у гімназії, але у вільний та канікулярний час продовжував наукові дослідження.

Постійні екскурсії, допомога у вивченні рідного краю, консультації, нова методика викладання історії зробили ім'я Д. М. Щербаківського найпопулярнішим у гімназії та місті, про що говорить епістолярія, дарчі фотографії, вірші та посвячення любимому вчителю та чудовому вихователю. Серед його учнів – відомий археолог Петро Курінний, громадська діячка Надія Суровцева та ін.

Але Д. М. Щербаківський не поривав наукових зв'язків з Києвом, залучав своїх учнів до наукової діяльності. Директор Київського історичного музею М. Ф. Біляшівський запросив Д. М. Щербаківського 1910 р. на посаду завідувача відділами історично-побутовим та народного мистецтва. Незабаром музей скерував молодого вченого до Європи з метою ознайомлення з роботою музеїв, що мали велику багаторічну практику, передові методи збору, експонування та зберігання фондів. Д. М. Щербаківський вивчав музейну справу в Берліні, Мюнхені, Нюрнберзі, Дрездені, Парижі, Відні, Венеції, Вероні, Кракові та Львові. В особистому фонді вченого зберігаються ілюстрації архітектурних пам'яток, планів та етнографічних матеріалів з різних європейських міст.

Повернувшись до Києва, Д. М. Щербаківський, разом з М. Ф. Біляшівським розпочали велику роботу з реконструкції музею і перетворення його на осередок вивчення української культури, побуту і народної творчості. Завдяки постійним експедиціям 1911–1913 рр. стали періодом розквіту музею та великих фондових поповнень.

Перша світова війна поламала плани вченого. Він був мобілізований у діючу армію офіцером артилерії. Але й тут, за тяжких умов війни, Д. М. Щербаківський продовжував збирати матеріали з етнографії, мистецтва та архітектури. В його особистому фонді збереглися тисячі фотографій, малюнків, планів, пісень, оповідань, прислів'їв, зібраних ним під час військових дій в Галичині. Він цікавився життям наукових кіл Києва та Петербурга, вів інтенсивне листування з багатьма вченими.

Після революції Д. М. Щербаківський з головою поринув у роботу в Київському музеї, розгорнув діяльність зі створення краєзнавчих та історичних музеїв, займався організацією Картинної галереї, яка відокремилась від Київського музею, поповненнями з приватних колекцій. Роботу в музеї він поєднував з викладанням в інститутах – Археологічному, Пластичних мистецтв, Архітектури, Київському художньому інституті – читав лекції з історії, археології та етнографії. Збереглися записи його лекцій, наукові дослідження, рецензії вченого на праці своїх учнів. Після закриття Археологічного інституту, Д. М. Щербаківський організував спеціальну курси при Археологічному комітеті, де працював “товаришем” замісником голови ВУАКу і одночасно вів семінари молодих музейних працівників. [16, од. зб. 108, арк. 38].

31 липня 1922 р. ВУАК видала йому мандат, за яким доручала “справу повернення до Києва історико-художніх цінностей, які були забрані з музеїв Києво-Печерської Лаври та Софіївського Собору Комісією з вилучення церковних цінностей і перевезти їх у Київ” [16, од. зб. 108, арк. 6]. У фонді ВУАК збереглися мандат та посвідчення (копії) Д. М. Щербаківського, видані відділом народної освіти: “Видано сие удостоверение хранителю 1-го Государственного музея тов. Щербаковскому Д. М. в том, что он командируется в Москву Главполитпросветом Украины для производства отбора церковных ценностей, изъятых на Украине и имеющих музейное значение, для передачи их музеям” [16, од. зб. 108, арк. 7].

У Москві Д. М. Щербаківський розшукав музейні реліквії, привіз їх до Києва і розмістив у найбільш придатному для цього приміщенні музею [16, ф. ВУАК, од. зб. 108, арк. 36; ф. 9, од. зб. 110]. У “Библиотечных известиях” за 1923 р. вчений подав інформацію про кількість і стан збереження цих реліквій.

Д. М. Щербаківський став на заваді знищення музею тому, що велась підготовка до передачі музейних фондів іншим музеям та інститутам.

1 жовтня 1926 р. музей передано з відання Політосвіти в розпорядження Укрнауки, що відкривало нові перспективи в науковій роботі. В грудні 1926 р. за участю Д. М. Щербаківського ВУАК підготував перший том “Записок ВУАК”, в якому були матеріали з історії, археології, історії мистецтв. У січні 1927 р. учений взяв активну участь в організації археологічної виставки. Цього ж року

ВУАН звернулося до Д. М. Щербаківського з пропозицією про його участь у святкуванні 70-річного ювілею видатного українського історика академіка Д. І. Багалія – одного з фундаторів Української Академії наук, її віце-президента [16, од. зб. 108, арк. 73].

Д. М. Щербаківський зробив значний внесок у дослідження історії українського мистецтва. Ще 1915 р. він подарував Музеєві велику і цінну особисту колекцію рукописних книг XVI–XVII ст. [16, од. зб. 108, арк. 37]. Він був ініціатором збирання та видання пам'яток мистецтва України, опублікував численні статті, рецензії документи, серед них – з історії мистецтв: “Козак Мамай”, “Суєта суєт”, “Символіка в українському мистецтві”, “Українські дерев'яні церкви”, “Реліквії старого київського самоврядування”, “Перший театральний будинок у Києві та його садиба”, “Український портрет до кінця XVIII століття”. 1926 р. Д. М. Щербаківський разом з братом видав другий том “Українського мистецтва” (Київ–Прага).

На 1928 р. планувалося відкриття Археологічного конгресу в Києві, в підготовці якого брав участь Д. М. Щербаківський. Здавалося, відкривалися нові перспективи розвитку наукових досліджень, але у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка, де працював Д. М. Щербаківський, після смерті 1925 р. директора М. Ф. Біляшівського, склалися дуже несприятливі умови. Музей очолив О. Вінницький, який не зумів створити належних умов для наукової праці. Склалася атмосфера бюрократизму і нервової напруги, адміністрація дозволяла собі нетактовне поводження з працівниками. Замість колегіального розв'язання питань, координації дій, вона використовувала систему доган і залякувань. Д. М. Щербаківський, М. Я. Рудинський, Ф. М. Ернст та інші неодноразово виступали проти бюрократизму адміністрації. Вже прийнявши страшне рішення покінчити з життям, у день смерті, Д. М. Щербаківський дав телеграму Б. В. Фармаковському в Ленінград: “В Ольвію командуються представники комітету: член комітету Макаренко, фотограф Павлов, аспіранти Венгржиновська, Магура, практиканти Гловинська, Білоцерківська” (6. Об. 27. 2 год. 30 хв.) Ця телеграма свідчить про його дуже відповідальне ставлення до службових обов'язків. У передсмертній записці до завідувача відділу Всеукраїнського музейного містечка Києво-Печерської Лаври (колишнього уманського гімназиста) П. П. Курінного він написав: “залишити музей, якому віддав кращі роки свого життя не маю сили, боротися з кваліфікованою підлістю Онищука й Вінницького далі вже не можу” [13. С. 41].

Залишивши цю записку, 6 червня 1927 р., не вважаючи гідним ученого протистояти інтригам та наклепам, Д. М. Щербаківський покінчив життя самогубством, кинувшись у Дніпро.

АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА

Д. М. ЩЕРБАКІВСЬКОГО В ЙОГО АРХІВІ

Комплекс документів про археологічну діяльність ученого можна поділити на дві групи: матеріали про археологічні дослідження; документи про роботу вченого на посаді товариша голови Всеукраїнського Археологічного Комітету.

До першої групи документів належать звіт про археологічні розкопки курганів біля Олександрії, Єлизаветграда – матеріали досліджень Д. М. Щербаківського в Київській та Херсонській губерніях, проведені ним за завданням XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі. Вдало інтерпретовані автором, матеріали розкопок було опубліковано 1905 р. під назвою “Розкопки курганів на межі Київської і Херсонської губ.”; матеріали з дослідження трипільської культури (виписки, бібліографічні картки, малюнки кераміки, орнаментів, порівняльні матеріали розкопок з Каледонії, Суз, Палестини, Мікен, Японії, Ашхабада, вирізки з журналів про археологічні знахідки в Херсоні, Херсонесі, Аккермані та інших містах; таблиці малюнків знахідок неолітичної і трипільської культур (1915). В архіві вченого зберігаються матеріали археологічних досліджень на Запоріжжі, Чернігівщині, околицях Гомеля (1925, 1916); фото знахідок з розкопок Мізенської палеолітичної стоянки та ін.

Вчений цікавився реставрацією фресок Софії Київської. Збереглися фотографії, літографії фресок та ікон цієї пам'ятки [16, ф. 9, од. зб. 101].

У фонді Д. М. Щербаківського відклалися унікальні документи – “Статут Київського українського археологічного інституту” і методичні розробки його, як викладача Археологічного інституту [16, ф. 9, од. зб. 133, 134]. Заслужують на увагу документи – “Проект плану музейних археологічно-етнологічних курсів при Українським національним музеї ім. Т. Г. Шевченка в Києві”, “Пояснююча записка навчального плану”, “Навчальний план”.

Окрему групу документів складають матеріали, що відображають діяльність Д. М. Щербаківського на посаді товариша ВУАК. На цій посаді вчений організував відділення мистецтва та очолив його, розпочав планомірне дослідження Подолі і Волині, представляв відділ мистецтва на виставці ВУАК (1926).

В архіві Д. М. Щербаківського збереглися матеріали про організацію археологічних курсів, охорону пам'яток старовини [16, ф. 9, од. зб. 227, 228, 237].

Історичні матеріали фонду дуже численні, вони ґрунтуються на літописах, архівних даних і відносяться до стародавньої та середньовічної історії. Серед них праці – “Нариси історії Луцького князівства половини XV ст.” (1900), “Бібліотека Вишневецького замку” (1902), “Фундушева запись князя Любарта Луцької церкви Іоанна Богослова” (1904), описи книги Волинської єпархії, копії архівних справ Софіївського собору, Києво-Печерської Лаври, жалуваних грамот, текстів до гербів, старовинних грошових документів [16, ф. 9, од. зб. 53–60].

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

В особистому архіві Д. М. Щербаківського зберігається великий комплекс матеріалів, що відображають його плідну педагогічну діяльність як вчителя Уманської гімназії, викладача Флоберівського інституту, Інституту пластичних мистецтв, Архітектурного, Археологічного, Художнього інституту та Художньо-індустріального технікуму. Це еталонні документи інститутів, курси лекцій, плани робіт, доповіді, огляди, рецензії та праці слухачів і студентів С. Таранушенка О. Спаської, М. Торчинського та багатьох інших, їхні реферати,

записки, щоденники експедицій, характеристики на студентів, заяви, списки слухачів та ін.

Збереглися у фонді унікальні документи Української Академії мистецтв (протоколи засідань ради, статут художньої школи, списки студентів, характеристики на них) за 1920–1924 рр.) [16, ф. 9, од. зб. 226], лекції з історії українського мистецтва, мистецтва зарубіжних країн, методичні записки, конспекти, резолюції першого з'їзду діячів українського пластичного мистецтва, “Відзив про звіт діяльності кафедри мистецтвознавства у Києві” за 1922 р. та інші матеріали. Такий, далеко неповний перелік документів з фонду Д. М. Щербаківського.

Листування з уманськими гімназистами свідчить про велику повагу до Д. М. Щербаківського, як талановитого педагога і людини. Численні фотографії з дарчими написами, позакласні роботи, праці Д. М. Щербаківського “Історія Умані”, “З культурного життя Уманщини” [16, ф. 9, од. зб. 260] – все це цінні матеріали не тільки для характеристики його педагогічної діяльності, а й недосліджені джерела з краєзнавства та історії України.

МУЗЕЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

З 1910 до 1927 р. Д. М. Щербаківський працював завідувачем двома відділами Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (до революції – Київського міського музею) – відділом мистецтва та відділом побуту.

1911 р., після повернення ученого з-за кордону (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, Швейцарія), куди він відряджався для поповнення своїх знань з музейної справи, Д. М. Щербаківський активно взявся поповнювати фонди та запроваджувати нові технології зберігання матеріалів. Усі свої сили й енергію вчений вкладав у створення і зміцнення музею, організацію виставок, експедицій та екскурсій. У його фонді зберігаються матеріали багатьох етнографічних та архітектурних експедицій [16, ф. 9, од. зб. 76–83].

У спадщині Д. М. Щербаківського – програми збирання матеріалів, протоколи засідання секцій та зборів співробітників Музею про кадри, штати, звіти, про обмін експонатами, документами про господарські та фінансові справи (1920–1927) [16, ф. 9, од. зб. 198, 199, 208, 210, 214]. Вчений – автор огляду фондів музею “Відділ народного мистецтва у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка у Києві” (1925); “Музей України”, “Про утворення музеїв України” (1926); “Нові придбання рукописного відділу бібліотеки першого державного музею у Києві” (1923).

Д. М. Щербаківський був одним із перших організаторів обласних краєзнавчих та історичних музеїв у Чернігові, Білій Церкві та інших містах. Однією з останніх статей Д. М. Щербаківського була його робота “Культурні цінності у небезпеці” (1926) [16, ф. 9, од. зб. 207, 256, 265, 205, 166].

ДОКУМЕНТИ ПРО МИСТЕЦТВОЗНАВЧУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Архівні матеріали з мистецтва та архітектури переважають в особистому фонді вченого. Тут зберігаються автографи та рукописи його опублікованої праці “Українське мистецтво. Т. II. Буковинські і галицькі деревляні церкви, надгробки і придорожні хрести, фігури і каплиці”. Вчений ретельно збирав і систе-

матизував фотографії, негативи, малюнки, акварелі, художні картки, плани, креслення архітектурних пам'яток під час подорожі за кордон (1911) і військових дій на Західному фронті (1914–1917), фото церковних і громадських архітектурних пам'яток Галичини, Волині, Буковини, Холмщини – дерев'яних церков та кам'яних дзвіниць, каплиць, надгробків, розп'ять, поміщицьких дворів, садибних будівель, хат, подвір'їв, воріт [16, ф. 9, од. зб. 8–23].

Серед ілюстративних матеріалів зберігається записник Д. М. Щербаківського зі списками сфотографованих ним архітектурних пам'яток 1917 р., який під час дослідження цих матеріалів допоможе встановити невизначені об'єкти. Додаткові відомості подають списки церков, анкетні листи реєстрації церковних будівель. Вчений зібрав матеріали з церковної та громадської архітектури всіх регіонів України. [16, ф. 9, од. зб. 11, 13, 16, 20, 24, 25, 37]. Збереглися також ілюстрації архітектурних пам'яток Петербурга, Тбілісі, Тирасполя, Алупки та ін. Аналіз та дослідження зібраного матеріалу дали змогу вченому написати численні наукові праці, серед найвагоміших – статті узагальнюючого характеру: “Український архітектурний стиль (короткий огляд історії розробки питання)”, “Архітектура. Церква. Дзвіниця”, “Синагоги та єврейське мистецтво” [16, ф. 9, од. зб. 45, 47].

З особливою увагою Д. М. Щербаківський вивчав архітектуру Києва, починаючи з ілюстрацій архітектурного стилю до літописів та малюнків Вестерфельда (1653) до графічних робіт XIX–початку XX ст. Дослідженню Києва присвячені статті вченого, опубліковані 1926 р. – “Перший театральний будинок у Києві та його садиба”, “Реліквії старого київського самоврядування”. Д. М. Щербаківський вивчав також іконопис і все, що з ним пов'язано – іконостаси, церковний живопис, фрески, різьбу по дереву на іконах, іконостасах, царських воротах. Його цікавили художники-іконописці, іконографія Христа й Богородиці, побутові елементи в українському та російському іконописі, символічні та алегоричні ікони, зображення “Страшного суду” [16, ф. 9, од. зб. 53, 115–193].

У фонді відклалися матеріали до лекцій Д. М. Щербаківського з історії мистецтва [16, ф. 9, од. зб. 185–187]. Також матеріали до засідань, з'їздів, конференцій Українського наукового товариства за 1918–1920 рр., що свідчать про організаційні здібності вченого [16, ф. 9, од. зб. 184, 198, 199, 223]. Практично всі виставки з мистецтва в Києві проводилися за участю Д. М. Щербаківського (починаючи від Всеросійської виставки 1913 р. в Києві, а в 20-ті роки – виставки при ВУАК) [16, ф. 9, од. зб. 64, 67].

Д. М. Щербаківський був рецензентом праць з мистецтва: С. Таранушенка “Пам'ятки старої Слобожанщини” (Харків), “Матеріали до історії українського мистецтва. Будівництво. Старі хати Харкова” (1922), “Хата по Єлизаветградському пр. 35 у Харкові” (1921), І. Ф. Шмідта “Мистецтво старої Русі-України” (1919), М. Шумицького “Український архітектурний стиль” (1914), В. Січинського “Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 р.” [16, ф. 9, од. зб. 243, 247–251].

ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

В особистому фонді Д. М. Щербаківського багато документів етнографічного характеру: автографи статей, фотографії, замальовки, акварельні малюнки, художні картки. Ще будучи студентом, Д. М. Щербаківський щорічно мандрував у різні куточки України й далеко за її межі. У фонді є матеріали експедицій та екскурсій на Київщину та Полтавщину (1906), на Вінниччину (1908), Волинь і Поділля (1910), Запоріжжя (1927) та інші регіони; щоденники, малюнки, описи колекцій, списки матеріалів, листування, програми для збирання матеріалу [16, ф. 9, од. зб. 75–104, 106].

Великий розділ у фонді складають мистецтвознавчі матеріали, аналізуючи які Д. М. Щербаківський написав і опублікував праці “Готичні мотиви в українському золотарстві” (1924), “Золотарська оправа книжки в XVI–XIX ст. на Україні” (1924), “Оправа книжок у київських золотарів XVII–XIX ст.” (1926) [16, ф. 9, од. зб. 107–110].

Спадщина вченого містить матеріал про церковні речі з дорогоцінних металів (даровниці, оправи книг, панікадила) [16, ф. 9, од. зб. 112–114]. Збереглися списки речей зі золота, повернених у 20-ті роки з Москви [16, ф. 9, од. зб. 110].

Досліджував Д. М. Щербаківський килимарство, орнамент та кольорову гаму, готував виставку українських килимів (1924), написав статтю “Українські килими” [16, ф. 9, од. зб. 61, 162–164].

Окремий комплекс складають матеріали з фольклору: методичні посібники по збиранню фольклорних джерел, пісні, вірші, інтермедії “страшний суд” і “нечиста сила”, заговори, думи, легенди, оповідання, казки, щедрівки, канти [16, ф. 9, од. зб. 161–173, 261–269].

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ ДОКУМЕНТІВ ФОНДУ

Творчі (археологія): матеріали з питань дослідження трипільської культури (виписки, бібліографічні картки). Малюнки кераміки, орнаментів, порівняльні матеріали з Каледонії, Суз, Палестини, Мікен, Японії, Ашхабада. Звіт про археологічні розкопки курганів поблизу Олександрії, Єлизаветграда та Медвина; матеріали з археологічних досліджень на Запоріжжі, Чернігівщині, біля Гомеля (1925); таблиці малюнків знахідок неолітичної та трипільської культур, фото Узинської палеолітичної стоянки; фото з журналів про археологічні знахідки в Херсонесі, Аккермані та інших містах; “Нові придбання рукописного відділу бібліотеки першого державного музею у Києві” (1923).

Історичні матеріали: “З культурного життя Уманщини” (стаття та матеріали до неї); “Нариси історії Луцького князівства до половини XV ст.” (1900), “Двохсотліття Полтавської битви” (реферат, 1909), виписки по темі “Література стародавня та рукописи” (опис частини книги Волинської Єпархії, поминання, молитви, копії архівних справ Софіївського собору з історії золотарства, Києво-Печерської Лаври), про гравірувальні дошки, гути, кахлі, жалувані грамоти, листи, тексти до гербів, грошові документи та ін.; “Культурні цінності в небезпеці” (1926), матеріали з історії Києва (бібліографія, виписки, списки першодрукованих книг, виданих у Києві, описи малюнків Вестерфельда (1653), Павловича

(1900–1912), Бороздина (1810), Закревського (1840), Джемма (1814), Петрова; б/д).

Матеріали з історії географії: “Опис міст, сіл, губерній, атласи подорожі” (бібліографічні картки – 300 арк.)

Матеріали з мистецтва та архітектури: неопубліковані або частково опубліковані праці – “Українське народне мистецтво” (уривки, статті), “Завдання художнього кустарного виробництва на Правобережній Україні”, “Вступ до хрестоматії по народному мистецтву”, “Чи існує народне мистецтво?”

Матеріали з українського фольклору та етнографії: записи, бібліографія з питань хорової музики, оркестрів, музичних інструментів, театру, пісні, вірші, інтермедії, думи, легенди, жарти, казки, колядки, молитви.

Матеріали з дослідження художньої спадщини Т. Г. Шевченка: програми концертів, художні картки, текст доповіді присвяченої Кобзарю, фото з його малюнків (1905–1910); рецензії на праці І. Огієнка, Л. Мазюкевича, П. Поповича, В. Січинського, С. Таранушенка, К. Шероцького, Ф. Шмідта, М. Шумицького.

Автографи та рукописи опублікованих праць: “Українське мистецтво. Т. 2: Буковинські і Галицькі дерев'яні церкви, надгробки і придорожні хрести, фігури, каплиці”, “Символіка в українському мистецтві” (1921), “Козак Мамай (народна картинка)” – стаття і матеріали до неї; “Іван Голота на стародавній картині”, “Кріпацькі капели на Україні” – стаття і матеріали до неї.

Біографічні документи: школа, студентство (1892–1902), матеріали про педагогічну діяльність (призначення в Уманську (1906) і переведення в Київську (1910) гімназії, конспекти лекцій, записники); особисті документи періоду першої світової війни (записники, солдатські листи і вірші, політичні прокламації, фото, довідки, анкети, розрахункові книжки, записки); візитки, абетка, фото (1917–1927).

Матеріали службової діяльності: протоколи засідань секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві (1918–1920), матеріали з'їздів, рад, засідань, інструкції, каталоги музейних експонатів, документи нарад музеїв України, тези, доповідна записка про створення музею. Тези доповіді Д. М. Щербаківського “Краєвий музей” і матеріали до нього (1928); проект плану музейних археологічно-етнографічних курсів при Українському національному музеї ім. Т. Г. Шевченка в Києві; матеріали Київського історичного музею (кадрові та облікові документи, справи про придбання експонатів, листування, відкриті листи, довідки, протоколи музейної ради, фінансові та господарські документи (1918–1927); “Записки етнографічного товариства” (1925); доповідь Д. М. Щербаківського на конференції з мистецтвознавства (1924), організаційні документи і листування про створення музеїв Києва, Чернігова, Білої Церкви, Умані та інших міст (рукописи різних років); лекції з історії українського мистецтва та мистецтва зарубіжних країн, методичні посібники, плани лекцій, посібники, записки; Статут Київського українського археологічного інституту; “Методика мистецтв і заняття в Археологічному інституті” (план лекції і матеріали до неї); резолюції першого з'їзду діячів українського пластичного мистецтва

(1918), “Відзив про звіт діяльності дослідчої кафедри мистецтвознавства у Києві за 1922–23 рр.”; проекти планів позашкільної художньої освіти 20-х років ХХ ст.; документи Академії мистецтв (протоколи засідань ради, заяви, статут художньої школи, списки студентів і характеристики на них та ін. (1920–1924); матеріали організації археологічних курсів, конференцій, чернетки доповіді Д. М. Щербаківського про вивчення і охорону пам’яток, проекти навчального плану археологічних курсів, акти, постанови, протоколи засідань та ін. (1919–1923).

Рукописи опублікованих праць інших авторів: Гуцало А. “Надглавні хрести на Київщині” (1914) 16 арк., автограф (укр. мова); “Надбанні хрести українських церков XVII–XVIII ст. (1914), 11 арк., рукопис (укр.); “Стародубське бароко», 2 пр. (1914), 18 арк., 7 арк. (укр. і рос.); Ернст Ф. Л. “Дерев’яна Златоустівська церква на Старому Києві” (1921), 15 арк., автограф (укр.); “Надгробок Румянцева-Задунайського в Київській Лаврі” (1921), 28 арк., автограф (укр.); Отченашенко П. Х. Матеріали до вивчення фольклору: пісні, казки, перекази та ін. (1917–1921), 28 зошитів, автограф (укр.); Модзалевський В. “До біографії українського штихаря Григорія Левицького” (1919), 11 арк., машинопис (укр.); “До історії українського лірництва”, 73 арк., автограф (укр.); рецензія С. А. Тарануценка на роботу М. Рудинського “Архітектурне обличчя Полтави” (1921), 4 арк., машинопис (укр.); Шмідт Ф. “Про видання св. Софії” (1921), 10 арк., 38 арк. (укр., рос.); реферати слухачів Інституту археології і архітектури – М. Чекіна, Є. Ізюміна, О. Спаської, М. Торчинського, М. Мушки, М. Бойка та інших з етнографії та архітектури (1923–1924), 62 арк., автографи (укр.); Антонович В. Б. Виписки з літератури, примітки, матеріали до наукової праці “Характеристика південноросійського народу і його політичних відносин до сусідніх народів” (60-ті роки ХІХ ст.), 201 арк., автограф (рос.), бібліографічні картки з дослідження російської та іноземної літератури (60-ті роки ХІХ ст.), 274 арк., автограф (рос.).

Образотворчі матеріали: фотографії Д. М. Щербаківського в молодому і середньому віці, групові фото та фото воєнних років, автопортрет М. Щербаківського – батька вченого, побутові сцени, красвиди с. Шпиченці на Київщині, Алупки та ін.; ілюстрації археологічних знахідок (Мізін, Херсонес, Аккерман, Трипілля), фото архітектурних пам’яток дерев’яного зодчества, іконостасів та ікон, краєвиди міст і сіл, фотографії знярядь праці, кераміки, меблів, килимів, одягу, орнаменту, мініатюр, зброї, малюнки аквареллю.

Листування: листи до Д. М. Щербаківського від дирекції Інституту архітектури (61, 1922–1924), Художнього інституту (24, 1924–1926), Академії Наук (25, 1921–1927), Академії мистецтв (22, 1918–1922), ВУАК (11, 1925–1927), Музичного товариства ім. Леонтовича (38, 1922–1927), видавництв (150, 1923–1927), Художньо-індустріальної профшколи, Художньо-індустріального технікуму, Інституту української наукової мови, Університету та інших установ і наукових закладів (121, 1918–1926).

Приватне листування. Перелік осіб, які надсилали листи до Д. М. Щербаківського: Ангерер Ц. (1, 1913), Анищенко (1, 1912), Антоно-

вич В. Б. (2, 1911), Баккалінська В. (1, 1923), Бахтин К. Н. (1, 1922), Безвенглинський Б. (2, 1926), Біллевич З. (1, 1894), Біляшівський М. Ф. (15, 1904–1917), Болсуновський К. В. (3, 1909–1919), Борянський П. (1, б/д), Бочков Д. (2, 1927), Брилінг Б. (2, 1926), Бродовський В. (1, 1909), Бурачек М. (4, 1920–1924), Бутович В. (2, 1906–1912), Вайншток І. (2, б/д), Винницький А. (3, 1927), Вировський Є. (1, б/д), Висоцький Ф. (1, 1911), Вишницер-Барашзейнг Р. (1, 1913), Влазовик (1, б/д), Водецький І. (1, 1925), Гнатюк В. (3, б/д), Голубовський П. (2, б/д), Гольденберг Є. М. (207, 1909–1914), Гольденберг Є. М. до Жебровської М. С. (45, 1907–1910), Грушевський М. (1, б/д), Дяченко В. (10, б/д), Ернст Ф. (7, б/д), Клінгер В. (14, б/д), Козловська В. Є. (4, б/д), Коцюбинська Н. (138, 1927–1929), Кривецький О. (12, б/д), Куринний П. (20, б/д), Макаренко М. О. (4, б/д), Перетц В. (6, б/д), Реформатський С. (1, б/д), Рибчинський Н. (1, 1920), Рклицький С. (1, 1927), Роголинський А. (1, 1927), Роголинський К. (1, 1927), Розмитаєнко Т. (1, б/д), Романчик (1, 1914), Рудинський М. Я. (7, 1921–1926), Рудченко Д. (5, 1922–1925), Русова С. (1, 1918), Савостьянов А. (1, 1912), Сальданж (1, 1924), Сафронов Н. (2, 1914), Сваричевський С. (2, 1914), Свенцицький І. (1, 1912), Семенов П. (1, 1908), Семенов С. (1, 1925), Сергієв Н. (1, б/д), Симашкевич А. (1, 1925), Сичинський Е. (1, 1926), Сосницький А. (1, 1913), Спаська Є. (11, 1925–1927), Стадник (1, б/д), Струтинський М. (2, 1913), Суровцева Н. (1, 1926), Танашевич Н. (2, 1922), Таранущенко С. (14, 1926), Тарасюк (1, 1919), Тарногородський С. (1, 1926), Тешенко Я. (1, 1924), Ханенко В. і Б. (11, 1904–1910), Чернеча К. (3, 1910), Чикаленко Л. і Є. (3, 1925), Шероцький К. (3, 1918), Шлейфер Г. (1, 1918), Шмідт Ф. (6, 1918–1923), Шугаєвський В. (3, 1925), Щербаківський В. М. (150, 1896–1927), Щербаківські М. і Ф. (171, 1892–1927), Яворницький Д. (1, б/д), Якимович С. (2, 1925), Якубаніс Г. (7, 1904–1905), Якубський О. (2, 1911–1914), Яненко О. (1, б/д), Яновський А. (3, 1909), Ярмолинський А. (1, 1926), Ящуrolинський Х. (1, 1914), листи учнів гімназії (133, 1907–1925). Збережені також чорновики, фрагменти листів Д. М. Щербаківського різним адресатам (87, 1892–1927).

Бібліотека Д. М. Щербаківського була заповідана ВУАКу і ввійшла до складу бібліотеки Інституту археології НАН України. У фонді вченого зберігається список книг його бібліотеки [16. од. зб. 55].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Грушевський М. С.* Данило Щербаківський (1877–1927): Некролог // Україна. – 1927. – № 3. – С. 212–215.
2. Данило Щербаківський // Глобус. – 1927. – № 12. – С. 185.
3. Д. М. Щербаківський // Вечірній Київ. – 1927. – 6 червня. – № 86.
4. *Ернст Ф. Л.* Данило Михайлович Щербаківський (Пам'яті дослідника) // Бібліографічні вісті. – 1928. – № 1. – С. 127–136.
5. *Козловська В. Є.* Пам'яті дорогого товариша Д. М. Щербаківського // Етнографічний вісник. – 1928. – № 6. – С. VIII–XIX.
6. *Павловський В.* Данило Щербаківський (1877–1927) // Український історик. – Нью-Йорк. – 1977.

7. Похорон Д. М. Щербаківського. Життя і наукова діяльність Данила Михайловича Щербаківського // Пролетарська правда. – 1927. – 12 червня. – № 131.
8. Сидоренко В. О. Ревний колекціонер і невтомний дослідник // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 67–71.
9. Франко О. О. В. М. Щербаківський – дослідник Полтавщини (за архівними матеріалами [Данила Щербаківського]) // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – 1992. – № 2. – С. 55–58.
10. Франко О. О. Наукова і суспільно-політична діяльність В. Щербаківського // *Ukrajinska svobodna univerzita (1921–1996)*. Наук. зб. конф-ї, присвяченої 75-й річниці заснування УВУ (Прага, 29–30 листопада 1996). – Прага. – 1998. – С. 45–55.
11. Франко О. Архів Вадима Щербаківського у Празі // 100 років колекції Державного музею українського народного декоративного мистецтва. Наук. зб. – К., 2002. – С. 43–51.
12. Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966). Бібліографія. – К., 1969. – С. 20, 33, 116, 245, 305.
13. Шовкопляс Г. Данило Щербаківський і музей // 100 років колекції Державного музею українського народного декоративного мистецтва. Наук. зб. – К., 2002. – С. 39–42.
14. Щербаківський В. Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці. – К., 1995.
15. Щербаківський Данило Михайлович // Українська Радянська енциклопедія. – К., 1985. – Т. 12. – С. 459.

МАТЕРІАЛИ ДАНИЛА ЩЕРБАКІВСЬКОГО В ІНШИХ
НАУКОВИХ АРХІВАХ ТА ФОНДАХ

16. НА ІА НАНУ ф. ВУАК, од. зб. 108, 112, 116; ф. СПМК 1933 р. од. зб. 461, ф. 9.
17. Науковий архів Російського етнографічного музею (Санкт-Петербург), ф. 1, оп. 2, од. зб. 74.
18. Центральний державний історичний архів Росії (Санкт-Петербург), ф. 733, оп. 151, од. зб. 205, 392; оп. 152, од. зб. 18.
19. Науковий архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України імені М. Рильського, ф. 29, од. зб. 32, 384, 385, арк. 35–38; ф. 28, од. зб. 350.
20. Центральний державний архів вищих органів державної влади України (Київ), ф. 3864, оп. 1, од. зб. 1–49.
21. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В. Вернадського, ф. 236, од. зб. 1–6, 12, 33–43.
22. *Statni ustředni archiv v Praze* (Центральний державний архів в Празі (Чехія), ф. 1252 (Український музей) Картон 16, № 375, 377; Картон 69–77, 81, 91, 92.

ANALYSIS OF THE DOCUMENTS AND THE MATERIALS FROM THE PRIVATE SCIENTIFIC ARCHIVE OF DANYLO SHCHERBAKIVSKY**O. Franko***Ivan Franko L'viv National University
Universytetska St. 1, L'viv, 79000*

The materials are analyzed from private scientific archive of famous Ukrainian archaeologist, ethnologist, museum creator Danylo Shcherbakivsky. He is well known as an art expert in the field of sacral architecture, founder of Kyiv City Museum, co-chairman of Whole-Ukraine Archaeological Committee, organizer and leading lector of Danylo Shcherbakivsky's Archaeological Institute (1877–1927). His archive is kept in Scientific Archive of Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine. These documents are valuable source for the history of development of archaeological science at the end of 19th–beginning of 20th century. There are materials not only from Central Ukraine but also from Galychyna, Bukovyna and Transcarpathian region.

Key words: Danylo Shcherbakivsky, archive, archaeology of Ukraine, Whole-Ukraine Archaeological Committee, ethnic architecture, ethnology.

АНАЛИЗ ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ ЛИЧНОГО НАУЧНОГО АРХИВА ДАНИИЛА ЩЕРБАКИВСКОГО**О. О. Франко***Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000*

Проанализированы материалы личного архива выдающегося украинского археолога, этнолога музееведа и искусствоведа народной сакральной архитектуры, одного из основателей Киевского городского музея, заместителя председателя Всеукраинского археологического комитета (ВУАК), организатора и преподавателя Археологического института Даниила Михайловича Щербакивского (1877–1927), хранящегося в Научном архиве Института археологии Национальной Академии наук Украины.

Документы фонда являются ценным источником по истории развития археологической и других наук конца XIX–первой трети XX в. Сосредоточены материалы не только центрального региона Украины, но и Галичины, Буковины, Закарпатья.

Ключевые слова: Д. Щербакивский, архив, археология Украины, ВУАН, народная архитектура, этнология, ВУАК.

*Стаття надійшла до редколегії 27. 02. 2009
Прийнята до друку 28. 03. 2009*

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

УДК 903.2.4 (477.83)“634.5/636”

**МАТЕРІАЛИ З НИЖНІХ КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНИХ ГОРИЗОНТІВ
ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ГОРОДИЩА ЛІТОПИСНОГО БУЖСЬКА**

В. М. Конопля*, Н. Я. Стеблій**

**Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича*

Національної Академії наук України

вул. В. Винниченка, 24, м. Львів, 79026

***Львівський національний університет імені Івана Франка*

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: nstebliy@ukr.net

Публікуються матеріали культур лійно-стрічкової кераміки, волинсько-люблінської та ранньоскіфського часу (лежницька група), віднайдені під час археологічних розкопок 2008 р. на території літописного Бужська. Охарактеризовано деструкції двох об'єктів. Детально описано колекцію кераміки та вироби з кременю, каменю та кістки.

Ключові слова: літописний Бужськ, культура лійно-стрічкової кераміки, волинсько-люблінська культура, лежницька група культури ранньоскіфського часу, столова кераміка, кухонна кераміка, крем'яні артефакти, вироби з каменю.

У 2008 р. Бужська археологічна експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка проводила дослідження на господарському подвір'ї колишнього маєтку графа Бадені*. Окрім матеріалів, що засвідчили інтенсивність забудови цієї північно-східної частини городища в слов'яно-руський час, віднайдено значну кількість нео-енеолітичних старожитностей, а також окремі знахідки ранньозалізного часу. Вони залягали в нижніх стратиграфічних нашаруваннях розкопу, зокрема у похованому ґрунті (нижче глибини 1,72–1,88 м від рівня сучасної поверхні) (рис. 1). При цьому варто зазначити, що окремі знахідки цих хронологічних періодів віднайдено в культурному шарі та в залишках об'єктів слов'яно-руського часу [1].

Під час археологічних пошуків виявлено деструкції двох споруд, які за матеріалом, віднайденим в їх заповненні та на долівці, віднесено до культури лійно-стрічкової кераміки.

Контури першої споруди (об'єкт ІХ згідно з польовою нумерацією) заглибленого типу, можливо, житла, зафіксовано у північно-східному куті розкопу на глибині 2,48 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 1). Досліджено лише частину об'єкта, оскільки решта виходила за межі розкопу у північну та східну стінки. Неглибокий котлован входив в материкову основу до 0,25 м (рис. 2). Його заповнення складалося з дуже вологих чорних гумусованих суглинків з вкрапленнями материкової глини. Тут виявлено фрагменти ліпної кераміки: вінця і боковини (рис. 6, 4; 13, 7), фрагмент боковини ліпної посудини із стилізованим ву-

© Конопля В., Стеблій Н., 2009

*Начальник експедиції – П. Довгань, заступник – Н. Стеблій, науковий консультант – В. Конопля.

хом (рис. 6, 1), кістяне знаряддя невідомого призначення у вигляді лопатки (рис. 15, 4) та крем'яну пластину (рис. 10, 8).

Котлован мав неправильну округлу форму та пологі стінки. Досить нерівна долівка понижувалася до середини споруди.

Контури другої споруди (об'єкт Х згідно з польовою нумерацією) заглибленого типу, ймовірно, житла, округлої форми, простежено у південно-східному куті розкопу на глибині 2,5 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 1). Досліджено частину об'єкта, решта якого виходила за межі розкопу у східну і південну стінки. Котлован був заглиблений у материкову основу на 0,7 м (див. рис. 2). Заповнення складалося з дуже вологих, фактично мокрих, чорних гумусованих суглинків з вкрапленнями материкової глини. Тут виявлено фрагменти ліпної кераміки, в тому числі, фрагмент верхньої частини столової опуклобокої миски із так званим “нотним” орнаментом (рис. 6, 12), уламок боковини посудини із округлим наліпом (рис. 4, 2), кістяну голку (рис. 15, 3), три кістки тварин, крем'яні скребок (рис. 10, 3) та пластину (рис. 10, 12).

Стінки котловану прямовисні, долівка рівна, добре втоптана із вдавненими у неї численними великими вугликами. В стінках котловану від рівня долівки зафіксовано своєрідні ніші-підбої висотою 40 см і глибиною – 28–30 см.

Дослідження нижніх культурно-хронологічних горизонтів городища дали чисельний рухомий матеріал, зокрема, залишки ліпного посуду, крем'яні, кам'яні вироби, знаряддя з кістки.

Серед ліпного посуду кількісно переважають матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки, на долю яких припадає близько 70 % комплексу.

Стосовно технології виготовлення вони поділяються на дві, традиційно існуючі та описані дослідниками цієї неолітичної культури групи – столову та кухонну. Вважаємо, що різниця між ними полягає, насамперед, у структурі та складі глиняної маси.

Столовий посуд виготовлений із дбайливо очищеної, так званої відмуленої глини без видимих на око домішок. Натомість кухонна кераміка містить у якості інгредієнтів, крім піску, включення органічних (посічені рослини та полова злаків), решток жорстви і подрібненого шамоту.

Столовий посуд з розкопу не одноманітний за складом глиняної маси. У ньому наявні вироби не тільки із згаданими вище технологічними ознаками, але й такі, що мають у ній дрібний пісок та мікрочасточки шамоту. Саме ці співвідношення домішок дали нам підставу розділити столову кераміку на дві підгрупи – А та Б.

Першу з них репрезентують опуклобокi миски, що представлені уламками вінець та фрагментами боковин сіро-жовтого, сірого і темно-сірого кольорів із заглаженою або помірно лискованою поверхнею, товщина яких лежить в діапазоні від 0,3 до 1,0 см, хоча домінуючими є її показники в межах 0,4–0,5 см. Дбайливо очищена глиняна маса за кольором майже завжди співпадає із забарвленням поверхней, спорадично вона має чорний у серцевині колір.

Підгрупа А столового посуду прикрашена штамповим і пластичним (наліпним) декором, детальніший характер якого, а також її складових наведено нижче.

Уламки верхніх частин опуклобоких мисок із загнутими до середини віnciaми представлені наступними знахідками, опис яких (діаметри горловин, товщина боковин і особливості орнаменту) наводимо нижче. В аналогічний спосіб буде розглянута решта керамічного посуду цієї культури.

- діаметр – 14 см, товщина – 0,5 см, орнамент – горизонтальна борозенка шириною 2 мм і відтиск овального штампа розміром 0,2?0,3 см (рис. 3, 1);
- діаметр – 12 см, товщина – 0,4 см;
- діаметр – 16 см, товщина – 0,5 см, орнамент – п'ять горизонтальних рядів борозенок шириною 1 мм, на які нанесені поодинокі вдавлення опуклого штампа діаметром до 0,3 см (рис. 3, 3);
- діаметр – 20 см, товщина – 0,4 см, орнамент – дугоподібна борозенка шириною до 2 мм (рис. 3, 8);
- діаметр – 16 см, товщина – 0,5 см, орнамент – скісно нанесена борозенка шириною 1 мм (рис. 3, 13);
- діаметр – 14 см, товщина – 0,5 см, орнамент – скісно нанесена борозенка шириною 1 мм і овальний відтиск діаметром 0,3 см (рис. 3, 14);
- діаметр – 16 см, товщина – 0,5 см, орнамент – дві горизонтально нанесені борозенки у поєднанні з поодинокими відтисками овального штампа діаметром до 0,4 см (рис. 4, 1);
- діаметр – 14 см, товщина – 0,4 см, орнамент – горизонтальна борозенка шириною до 2 мм (рис. 4, 11);
- діаметр – 13 см, товщина – 0,6 см, орнамент – скісно нанесені три прямолінійні (паралельні) борозенки шириною 2 мм, до верхніх кінців яких прилягають овальні відбитки діаметром 0,6?0,3 см (рис. 5, 6);
- діаметр – 16 см, товщина – 0,4 см, орнамент – дві горизонтальні борозенки шириною 1 мм (рис. 6, 3);
- діаметр – 17 см, товщина – 0,4 см, орнамент – скошені майже під прямим кутом прями, паралельно нанесені борозенки шириною трохи більше 1 мм, на кінцях яких та посередині наявні відбитки округлого штампа діаметром більше 0,5 см (рис. 6, 12);
- діаметр – 18 см, товщина – 1 см, орнамент – округлий у плані наліп під краєм вінець діаметром 1 см (рис. 9, 3);
- діаметр – 20 см, товщина (максимальна) – 1,2 см (рис. 13, 1).

Фрагменти боковин опуклобоких мисок:

- діаметр – 12 см, товщина – 0,4 см, орнамент – горизонтальна борозенка шириною 1 мм (рис. 4, 5);
- діаметр – 18 см, товщина – 0,6–0,8 см, орнамент – горизонтальна борозенка шириною 1 мм у поєднанні з відтиском овального штампа діаметром до 0,3 см (рис. 4, 10);

- діаметр – 20 см, товщина – 0,4–0,6 см, орнамент – три дугоподібні (паралельні) борозенки шириною до 0,2 см, на які нанесені поодинокі округлі вдавлення діаметром до 0,3 см (рис. 5, 8);
- діаметр – 11 см, товщина – 0,6–1,1 см, орнамент – три дугоподібні (дві паралельні) борозенки шириною до 2 мм, одна з яких спрямована протилежно до інших (рис. 6, 9);
- діаметр – 16 см, товщина боковини – 0,4 см, денця – 0,2 см, орнамент – прямолінійні борозенки шириною 0,2 см, що утворюють вписані один в одній кути, по кінцях яких та посередині нанесені округлі вдавлення діаметром до 0,3 см (рис. 6, 13);
- діаметр – 18 см, товщина – 1 см, орнамент – два горизонтально нанесені відрізки прямолінійних борозенок шириною 0,1 см у поєднанні з округлими вдавненням діаметром 0,3 см (рис. 8, 6);
- діаметр – 16 см, товщина – 0,6 см, орнамент – скошена пряма борозенка шириною 1 мм, на яку нанесено округле вдавлення діаметром 0,4 см (рис. 13, 4);
- діаметр – 14 см, товщина – 0,5 см, орнамент – скошено пряма борозенка шириною до 0,1 см, під якою округле вдавлення діаметром 0,2 см (рис. 14, 3);
- діаметр – 17 см, товщина – 0,4–0,7 см, орнамент – горизонтальна борозенка шириною 0,2 см, над якою овальне вдавлення діаметром до 0,3 см (рис. 14, 6).

Підгрупа Б столової кераміки, порівняно з попередньою, кількісніша. В технологічному відношенні її відмінність полягає, насамперед, в тих домішках, котрі додавалися до глиняної маси, а також у відносно добрій очищеності глиняної маси чорного кольору, щільності та міцному випалі. Цими інгредієнтами були дрібний пісок та, в меншій мірі, мікрочасточки шамоту (зазвичай до декілька мікрон в поперечнику). Внаслідок підвищеного вмісту зерен кварцу частина знахідок та дотик є шерехатою.

Столовий посуд підгрупи Б здебільшого сіро-жовтий, з декількома відмінами тональності і, в меншій мірі, сизий та темно-сірий. На двох екземплярах засвідчені сліди від віхтевого згладження, на одному – фарбування, за допомогою покриття зовнішньої поверхні надзвичайно тонким шаром сірого ангобу.

В технологічному відношенні ця кераміка одноманітніша. Її репрезентують опуклобок миски з діаметром потоншених і заокруглених вінець від 6,5 до 29,0 см, що мають різний кут їх нахилу до середини тулубів – від помірного до достатньо загнутого. В розкопі виявлено лише два уламки верхніх частин лійчастоподібних мисок з незначно округлими стінками.

Значна кількість посудин прикрашена штамповим та пластичним орнаментом. Для першого характерні прямолінійні або скошені врізні борозенки шириною, здебільшого, 0,1 см і, менше – 0,2 см, що наносилися на поверхню посудини одним або декількома паралельними рядками, утворюючи, інколи, композицію з прямих кутів, вершини яких опущені донизу. Цей вид декору доповнювали округлі або овальні вдавлення діаметром 0,2–0,4 см, котрі знаходилися окремо або поєднувались з борозенками.

Пластичний орнамент характеризують наліпи у вигляді кілець, циліндрів та зрізаних конусів, на вершинах яких наявні ямки-вдавнення.

У колекції цієї кераміки є дві, повністю відновлені за профілем, посудини. Одну з них репрезентує опуклобока мисочка із сірою, згладженою поверхнею, що має загнуті до середини вінця діаметром 6,5 см та опукле денце товщиною 0,8 см. На зовнішній поверхні залишилися сліди від двох відбитих наліпів, що мали, очевидно, півсферичну форму. Товщина боковин знахідки становить 0,4–0,7 см (рис. 9, 4).

Інша посудина – це кухлик із сіро-жовтою, згладженою поверхнею, загнутими до середини вінцями діаметром 8 см. На краю горловини знаходиться піднята догори конусоподібна ручка з овальним поперечним перетином довжиною 2,1 см та округлим (0,5 см) отвором по центру, кінчик якої прикрашений жолобком шириною 0,4 см. Товщина опуклого денця складає 0,5 см, а боковини – 0,3 см (рис. 7, 2).

Уламки верхніх частин опуклобоких мисок:

- діаметр – 16 см, товщина – 0,7 см, орнамент – вдавнення овального штампа діаметром 0,4?0,3 см (рис. 3, 7);
- діаметр – 12 см, товщина – 0,4–0,6 см (рис. 3, 10);
- діаметр – 8 см, товщина – 0,5 см (рис. 4, 8);
- діаметр – 26 см, товщина – 0,9 см (рис. 4, 14);
- діаметр – 14 см, товщина – 0,6 см (рис. 5, 1);
- діаметр – 28 см, товщина – 0,8 см (див. рис. 6, 4);
- діаметр – 22 см, товщина – 0,8 см (рис. 6, 6);
- діаметр – 22 см, товщина – 0,7 см, орнамент – три горизонтальні борозенки шириною до 1 мм (рис. 7, 3);
- діаметр – 20 см, товщина – 0,7 см, орнамент – три горизонтальні вдавнення округлого штампа діаметром до 0,3 см, а також аналогічний відтиск між двома нижніми рядами діаметром до 0,2 см (рис. 7, 4);
- діаметр – 26 см, товщина – 0,6 см (рис. 7, 10);
- діаметр – 18 см, товщина – 0,7 см (рис. 9, 10);
- діаметр – 14 см, товщина – 0,4 см, орнамент – циліндроподібний наліп з незначно увігнутим верхнім краєм діаметром 1,6?1,4 см і висотою 0,7 см (рис. 13, 3);
- діаметр – 22 см, товщина – 0,6 см (рис. 12, 8).

Фрагменти боковин опуклобоких мисок:

- діаметр – 12 см, товщина – 0,4 см, орнамент – овальний у плані наліп діаметром 1,7?1,1 і висотою приблизно 1 см, вершина якого має увігнуте вдавнення-ямку глибиною до 0,5 см та діаметром 0,7 см, а нижче від нього йдуть дві прямі, косо спрямовані борозенки шириною 0,2 см, з круглими (0,4 см в діаметрі) вдавненнями та їх верхніх кінцях (рис. 3, 4);
- діаметр – 16 см, товщина – 0,4–0,7 см, орнамент – дві прямолінійні борозенки шириною 0,2 см, на які нанесені відтиски овального штампа розміром 0,4?0,3 см (рис. 3, 5);

- діаметр – 16 см, товщина – 0,3 см, орнамент – дві паралельно нанесені дуго-подібні борозенки шириною 1 мм (рис. 3, 6);
- діаметр – 12 см, товщина – 0,4–0,8 см, орнамент – відтиск овального штампа розміром 0,2?0,3 см;
- діаметр – 14 см, товщина – 0,6 см, орнамент – горизонтальна борозенка шириною 1 мм, на якій та під нею знаходяться одиничні вдавнення овального штампа розміром 0,3?0,2 см (рис. 3, 11);
- діаметр – 16 см, товщина – 0,4–0,6 см, орнамент – скісно нанесені прямолінійні борозенки шириною 1 мм, одна з яких спрямована догори, а інша (відрізок) – донизу (рис. 3, 12);
- діаметр – 14 см, товщина – 0,5 см, орнамент – овальний у плані наліп діаметром 1,7 см, нижче від якого наявні з'єднані під прямим кутом прямолінійні борозенки шириною 0,2 см (рис. 4, 4);
- діаметр – 22 см, товщина – 0,5 см, орнамент – циліндрично подібний наліп розміром 2,4?2,2 см і висотою близько 1,5 см з вертикальним отвором діаметром 0,5 см (рис. 4, 6);
- діаметр – 14 см, товщина – 0,5 см, орнамент – горизонтальна борозенка шириною 2 мм (рис. 4, 9);
- діаметр – 12 см, товщина – 0,4 см, орнамент – подвійні кути з прямолінійних борозенок шириною 1 мм (розміщені один над одним), на опущених до низу вершинах яких наявні відтиски овального штампа розміром 0,4?0,2 см (рис. 4, 12);
- діаметр – 14 см, товщина – 0,5 см, орнамент – горизонтально нанесена дуго-подібна борозенка шириною 0,1 см (рис. 4, 13);
- діаметр – 10 см, товщина – 0,6 см, орнамент – дві горизонтальні борозенки шириною 1 мм та відтиски скошено-овального штампа розміром 0,4?0,2 см, один з яких нанесений на верхню з них, а інший – над нижньою (рис. 4, 15);
- діаметр – 16 см, товщина – 0,3 см, орнамент – овальний у плані наліп розміром 3,5?1,5 см і висотою 0,9 см, на вершині якого наявні округлі вдавнення діаметрами 1,2 та 0,8 см (рис. 5, 9);
- діаметр – 20 см, товщина – 0,4–0,7 см, орнамент – кільцеподібний наліп висотою 0,5 і діаметром близько 1,5 см (рис. 6, 5);
- діаметр – 24 см, товщина – 0,9–1,1 см, орнамент – циліндроподібний наліп діаметром 2 см і висотою 1,2 см, на вершині якого наявні два півовальних заглиблення, що розділені вузькою перегородкою (рис. 6, 10);
- діаметр – 18 см, товщина – 0,5–0,9 см, орнамент – скошена борозенка шириною до 0,1 см, на кінці якої наявний відтиск округлого штампа діаметром до 0,5 см (рис. 7, 5);
- нижня частина посудини з опуклим денцем товщиною 0,1 см, орнамент – борозенки шириною до 2 мм, з'єднані під прямим кутом (одна нанесена окремо) та одне овальне вдавнення розміром 0,8?0,5 см (рис. 7, 8);
- діаметр – 18 см, товщина – 0,6 см, орнамент – дві горизонтальні борозенки шириною 0,1 см (рис. 12, 4);

- діаметр – 34 см, товщина – 0,9–1,2 см, орнамент – зрізано-конусоподібний наліп з увігнутою вершиною діаметром близько 3 см і висотою 1,5 см, до якого з двох бічних країв прилягають округлі вдавлення діаметром 0,8 см (рис. 12, 7).

Уламки верхніх частин лійчастоподібних мисок:

- діаметр – 24 см, товщина 0,7 см (рис. 9, 1);
- діаметр – 20 см, товщина – 0,8 см (рис. 9, 7).

В цій підгрупі столової кераміки наявний відколотий від боковини посудини усічено-конусоподібний наліп діаметром 2,7 см з увігнутою вершиною (рис. 4, 2).

Фактура кухонної кераміки, як і попередньо описаної столової, також не одноманітна за складом глиняної маси. За видом інгредієнтів, доданих до неї, кухонний посуд розділено на дві підгрупи – А і Б.

Перша з них виготовлена з добре очищеної глини, що містить органіку (полова і посічені стебла рослин) і, меншою мірою, подрібнений шамот.

Склад другої, крім звичайної глиняної маси, визначають різної грануляції пісок, жорства з порід осадового походження та, спорадично, органіка і подрібнений шамот.

До підгрупи А кухонної кераміки віднесено кубок з повністю встановленим профілем висотою 6 см із сіро-жовтими, загладженими, злегка горбкуватими поверхнями, трьохшаровий злам якого має серцевину чорного кольору. Потоншені, заокруглені і незначно відігнуті назовні вінця становлять в діаметрі 8 см. Товщина опуклого денця складає 1 см, а стінок – 0,5–0,8 см. На тулубі посудини наявні діаметрально розміщені плоскі вухка шириною близько 2 см і товщиною до 1,5 см, що закінчуються двома півокруглими виступами. Знаходяться вони асиметрично стосовно повздовжньої осі виробу: одне вище, ближче до зрізу горловини, друге – нижче, майже по центру тулуба. Під краєм вінця проходить рядок вдавлень круглого штампа діаметром 0,5 см (рис. 8, 2).

Уламки верхніх частин опуклобоких мисок цієї підгрупи згідно з прийнятими нами критеріями опису такі:

- діаметр – 16 см, товщина – 0,8 см, орнамент – рядок нігтевих защипів під зрізом горловини (рис. 6, 8);
- діаметр – 26 см, товщина – 1,3–1,7 см, орнамент – рядок скісно нанесених овальних вдавлень розміром 1,0?0,7 см (рис. 7, 9);
- діаметр – 32 см, товщина 1,3 см.

Уламки лійчастоподібних мисок з незначно опуклими стінками:

- діаметр – 36 см, товщина 1,6 см, орнамент – скошено овальне вдавлення розміром 1,0?0,6 см (рис. 9, 5);
- діаметр – 22 см, товщина – 1,5 см, орнамент – рядок нігтевих защипів (рис. 13, 5);
- діаметр – 30 см, товщина – 1,2 см (рис. 9, 8);
- діаметр – 21 см, товщина – 0,6–1,4 см, орнамент – рядок округлих вдавлень діаметром 0,8 см під зрізом горловини (рис. 13, 8);

Фрагмент середньої частини опуклобокої посудини (миска або чаша) товщиною 0,7–1,0 см, що мала відігнуті назовні вінця, на переломі якої наявний вертикально сформований овальний наліп розміром 3,0?2,6 см із жолобком шириною 1 см по його центру (рис. 5, 5).

У складі підгрупи Б кухонної кераміки наявні наступні вироби.

Уламки вінець опуклобоких мисок:

- діаметр – 18 см, товщина – 0,7 см, орнамент – овальний у плані наліп розміром 1,5?1,0 см і висотою 0,8 см з кільцеподібним краєм та два відтиски сегментоподібного штампа (0,7?0,3 см) із звернутими одна до одної дугоподібними сторонами (рис. 5, 3);
- діаметр – 22 см, товщина – 1,1 см, орнамент – рядок нігтевих защипів під зрізом горловини (рис. 6, 2);
- діаметр – 38 см, товщина – 1,1 см (рис. 7, 7);
- діаметр – 18 см, товщина – 0,9 см, орнамент – рядок нігтевих защипів під зрізом горловини (рис. 8, 7);
- діаметр – 20 см, товщина – 1,2 см.

Фрагменти боковин опуклобоких мисок:

- діаметр понад 30 см, товщина – 1,1 см, на переломі тулуба округлий у плані і за формою наліп діаметром близько 3 см з двома вертикально нанесеними сегментоподібними жолобками довжиною 2,5 см і шириною 0,5 см (рис. 5, 7);
- діаметр – 30 см, товщина – 0,8–1,0 см, орнамент – наліпний горизонтальний кружок, карбований пальцевими защипами (рис. 5, 13);
- діаметр – 32 см, товщина – 0,8–1,3 см, на плічках – овальний у плані опуклий наліп висотою 1 см і розміром 3,5?2,7 см, в центрі якого знаходиться жолобок шириною 1,5 см (рис. 6, 11);
- діаметр – 45 см, товщина – 0,9–1,1 см, орнамент – овальний у плані круглий наліп висотою 1 см і розміром 3,5?2,2 см з двома сегментоподібними жолобками довжиною 1 см та шириною 0,4 см (рис. 9, 6);
- діаметр – 14 см, товщина – 0,6 см, орнамент – кільцеподібний наліп діаметром 1,7 см на плічках (рис. 9, 11);
- діаметр – 28 см, товщина – 1,5 см, орнамент – конусоподібний наліп із заокругленим краєм висотою 1,4 см і розміром 2,8?2,2 см, що прикрашений овальним та сегментоподібним вдавленням (рис. 14, 5);

Уламок вінець лійчастоподібної миски з опуклими боковинами і помірно загнутими до середини вінцями діаметром 18 см та товщиною 0,9 см (рис. 13, 2).

Уламки донець типологічно не визначених посудин:

- діаметр – 16 см, товщина – 1,3 см (рис. 6, 14);
- діаметр – 12 см, товщина – 1,4 см (рис. 7, 6);
- діаметр – 12 см, товщина 1,8 см (рис. 7, 11).

Збірка кераміки волинсько-любінської культури нараховує 28 знахідок, переважно фрагментів боковин типологічно не визначених посудин. Їх глиняна маса міцного випалу, щільна і містить домішки дрібного піску та мікрочасточок

шамоту (в абсолютній більшості до 1 мм в поперечнику). Поверхні виробів сіро-жовті, темно-сірі, рідше – сіро-коричневі, заглажені, інколи шерехаті на дотик.

Про форму посуду свідчать лише лійчастоподібні миски. У них профіль тулуба незначно опуклий, край вінець діаметром від 16 до 22 см прямі (рис. 5, 12; 6, 1; 8, 5; 9, 2), часом плавно відігнуті назовні (рис. 5, 2; 12, 3; 13, 6). Товщина боковин посудин лежить в межах від 0,6 до 0,9 см.

Оригінальними за моделюванням є три ручки. Одна з них, дугоподібна у профілі і прямокутна у плані з дещо звуженими бічними краями та овальним поперечним перетином має довжину 5,7 см, ширину 5 см і товщину 1,5–2,0 см. Вона опущена донизу. Поверхні знахідки сіро-жовті, дбайливо, майже до полиску, заглажені (рис. 8, 1).

Наступна ручка загнута догори, сягаючи в довжину 6,5 см, при ширині 3 см і товщині 2,1–2,5 см. На її заокругленому кінчику наявна врізна дугоподібна лінія. Серцевина виробу у вигляді циліндричного стержня діаметром близько 1 см була обкладена в процесі виготовлення шаром глиняної маси товщиною від 0,8 до 1,3 см. Перетин знахідки овальний, а її поверхня світло-сіро-коричневого кольору зглажена і злегка горбкувата (рис. 7, 1).

Остання з цих ручок у плані трапецієподібна і овальна в поперечному перетині розміром 3,2?3,0?1,7 см, край якої сформований у вигляді трьох півокруглих виступів, розмежованих вузькими вдавленнями (рис. 4, 7). Їй, як і попередньо описаній, властива подібна конструктивна деталь на кшталт стержня-серцевини, що розкриває технологію монтажу ручки до тулуба посудини.

Інші три знахідки – це овальні у плані наліпні гудзи на переломі зовнішньої сторони опуклобоких посудин, найімовірніше – мисок, з розмірами 5,5?3,5?2,0 см (рис. 5, 11) і 4,0?2,5?1,2 (рис. 5, 4).

Колекцію керамічних знахідок із нижніх горизонтів розкопу доповнюють ще три артефакти. Це, зокрема, фрагмент череня вогнища товщиною близько 3 см з відбитком прута діаметром до 2,5 см. Керамічна маса вимішана з органікою, певною мірою ошлакована (рис. 12, 2).

Уламок глиняного череня світло-сірого кольору товщиною близько 4,5 см. Керамічна маса грудкувата. Наявні відбитки прутиків діаметром близько 1 см. Можна вважати, що це своєрідний каркас. Причому він формувався із спрямованих під кутом 90° прутів. Верх череня увігнутий. За формою він був близьким до прямокутника. Зверху підмазаний тонким шаром рідкої глини (рис. 12, 5).

Уламок функціонально не визначеного глиняного предмета (рис. 12, 6), що можливо, входив до конструкції опалювального пристрою або до площадки виробничого чи сакрального призначення (помол зерна тощо). Колір поверхні і керамічної маси – сіро-жовтий. Серцевина – темнішого забарвлення. В глиняній масі, крім піску, прослідковано і рослинні домішки.

Під час дослідження пам'ятки в культурному шарі та в окремих об'єктах виявлено 73 артефакти з кременю, найближчі поклади якого у вигляді конкрецій відомі на території Бродівського і Золочівського районів Львівщини в басейні верхніх течій Західного Бугу, Стиру та Ікви. Ця сировина з туронського ярусу верхньокрейдяних відкладів Волино-Поділля має високі петрофізичні показ-

чики і вважається однією з найякісніших в Центральній і Східній Європі [2. С. 153]. Здобуті розкопками кременеві знахідки чорного – 52 екземпляри, темно-сірого – 13 екземплярів, чорного плямистого – дев'ять екземплярів, темно-сірого плямистого – п'ять екземплярів, темно-сірого з білими цятками – чотири екземпляри, сірого смугастого – один екземпляр і світло-сірого – 1 екземпляр кольору. Усі вони, в основному, співпадають з текстурою конкрецій у місцях їх локалізацій. Один екземпляр перепалений до білого кольору.

З огляду на багаточисельність пам'ятки, зокрема на наявність тут культур з кременевими індустріями, розподіл цього комплексу знахідок видається, певною мірою, ускладненим. Однак, враховуючи типологічні та морфологічні класифікації артефактів від палеоліту до раннього залізного віку, спробуємо згрупувати наявні артефакти за хронологічною приналежністю. Так, для виокремлення виробів культури лінійно-стрічкової кераміки визначальними стали, насамперед, розміри пластин і знарядь праці на них, меншою мірою – форми нуклеусів та види вторинної обробки, а для волинсько-люблінської – характерна для неї струмениста ретуш. Окрему групу склали артефакти, насамперед відщепи, а також розтирачі, форма яких (з наявних у комплексі) не змінювалася від неоліту до ранньозалізного віку.

З культурою лінійно-стрічкової кераміки цієї пам'ятки пов'язана найбільша та найрізноманітніша за видовим складом і функціональним призначенням колекція кременевих предметів.

Групу заготовок та відходів виробництва репрезентують наступні артефакти.

Одноплщинні нуклеуси – 2 екземпляри: призматичний зі скошеною і не фасетованою ударною площадкою – 34?41?22 мм, на тильній та одній з бічних площин якого збереглися покриті жовтою кіркою ділянки (рис. 11, 9); торцеподібний (вузька сторона зняття платівок) з аналогічною ударною площадкою – 30?42?19 мм (рис. 11, 8).

Поздовжньо-крайова пластина – 39?14?2 мм.

Уламки пластин – 11 екземплярів: верхня – ребристо-повздовжньої – 33?8?5 мм; нижні – 25?11?2, 34?22?4, 45?14? 4 мм і верхня – 51?14?5 мм поздовжньо-крайових; нижні – 25?11?2, 26?13?3, 32?11?2, 33?22?4 мм і середні – 20?9?2, 34?16?2 мм поздовжніх.

Групу знарядь праці реперезентують такі вироби.

Кінцеві скребки – 3 екземпляри:

- на нижній частині ребристо-повздовжньої пластини із залишком жовтої кірки – 33?13?10 мм з крутим лезом, сформованим за допомогою дрібнофасеткової лускоподібної ретуші (рис. 11, 10);
- на нижній частині повздовжньої пластини – 28?18?6 мм, півкруте лезо якого оброблене дрібно- і середньофасетковою лускоподібною ретушню (рис. 11, 3);
- на середній частині поздовжньої пластини – 23?21?5 мм з аналогічною, як і у попередньо описаній знахідці, характеристикою робочого краю (рис. 10, 3).

Однобічно ретушовані пластини – 2 екземпляри:

- поздовжньо-крайова – 65?16?5 мм із нанесеною зі сторони спинки в суцільний спосіб мікрозубчастою ретушшю (рис. 11, 5);
- неправильних обрисів повздовжня із залишком жовнної кірки – 66?19?6 мм (рис. 10, 2), що підправлена мікрозубчастою ретушшю частково (спинка) та суцільно (черевце).

Двобічно ретушовані пластини – 3 екземпляри:

- нижня частина поздовжньої – 51?15?4 мм із суцільно обробленими мікрозубчастою ретушшю зі сторони спинки бічними краями (рис. 11, 2);
- нижня частина поздовжньої – 36?12?3 мм, у якій ліва крайка загострена з обох площин, а права – зі сторони спинки частково нанесеною мікрозубчастою ретушшю (рис. 10, 9);
- середня частина поздовжньо-крайової – 27?15?6 мм (рис. 11, 1), що підправлена комбінованою лускоподібною ретушшю зі сторони спинки (ліва крайка) та черевця (права крайка).

Вкладні серпів із кутовою заплірковою – 3 екземпляри:

- із скісно ретушованим поперечним кінцем на поздовжньо-крайовій пластині – 43?14?4 мм, яка оброблена в районі леза зі сторони спинки дрібнофасетковою ретушшю, а з черевця – відокремленим мікросколом з метою сплюснення профілю заготовки для кращої фіксації у руків'ї (рис. 10, 7);
- на трапецієподібному у плані уламку середньої частини поздовжньої пластини – 23?16?3 мм з частково нанесеною зі сторони черевця робочої крайки мікрозубчастою ретушшю (рис. 10, 6);
- на нижній частині поздовжньо-крайової пластини – 48?13?4 мм, у якій лезо загострене зі сторони спинки частковою дрібнозубчастою ретушшю, а поперечні кінці оброблені дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю (рис. 11, 6).

Вкладень серпа з поздовжньою заплірковою на середній частині поздовжньої пластини із скісно ретушованим кінцем – 22?14?3 мм. Лезо підправлене з черевця переривистою мікрозубчастою ретушшю (рис. 10, 17).

Нижня частина повздовжньо-крайової пластини з прямим поперечним кінцем, обробленим дрібнофасетковою ретушшю (рис. 11, 13).

Кутовий різець на нижній частині поздовжньо-крайової пластини – 45?13?4 (рис. 10, 8).

Поздовжньо-крайовий відщеп – 44?26?7 мм з підправленою частковою мікрозубчастою ретушшю зі сторони черевця крайкою (рис. 10, 12).

До волинсько-люблінської культури віднесено шість виробів із вторинною обробкою, а саме:

- кінцевий скребок на нижній частині поздовжньої пластини – 47?22?7 мм, лезо якого сформоване за допомогою дрібнофасеткової лускоподібною ретуші (рис. 11, 16);
- середня частина поздовжньо-ребристої пластини – 47?28?7 мм з частково підправленими зі сторони спинки крайками. На лівій з них ретуш мікрозубчаста, а на правій – дрібнозубчаста (рис. 14, 1);

- нижня частина поздовжньої пластини – 66?20?6 мм, окрайки якої оброблені зі сторони спинки суцільно нанесеною комбінованою (дрібнозубчаста+середньофасеткова скісно-струмениста), а з черевця – частковою мікрозубчастою ретушшю (рис. 11, 14);
- середня частина поздовжньої пластини з частково збереженими на спинці негативами від поперечної підправки нуклеуса, що була відокремлена з нього – 45?20?5 мм. Бічні краї артефакта загострені дрібно- і середньофасетковою скісно-струменистою (лівий) та мікрозубчастою (правий) ретушшю, нанесеною суцільно зі спинки (рис. 10, 5);
- ребристо-поздовжній відщеп із залишком жовнвої кірки – 52?32?9 мм. На одній з його бічних окrajок наявна комбінована середньофасеткова струмениста і дрібнофасеткова лускоподібна ретуш, нанесена частково зі сторони спинки (рис. 10, 13);
- кінцевий скребок на верхній частині первинної пластини – 29?26?7 мм, з похилим лезом, обробленим дрібно і середньофасетковою струменистою ретушшю. Аналогічними її різновидами підправлено в частковий спосіб лівий бічний край зі сторони черевця (рис. 11, 4).

Кількісно значнішою є група знахідок проблематичної культурно-хронологічної приналежності, до якої увійшли наступні їх види.

Аморфні нуклеуси – 3 екземпляри: з двома протилежно-кінцевими ударними площадками (скошеними і не підправленими) – 39?40?25 мм (рис. 11, 15), з двома ударними площадками, які знаходяться під кутом 90 одна відносно іншої – 50?41?25 мм (рис. 14, 7), з радіальним принципом відокремлення сколів-заготовок 27?36?17 мм (рис. 10, 1).

Відщепи – 20 екземплярів: первинний – 32?35?7 мм, 39?45?10 мм, ребристо-крайовий – 31?47?8 мм, із суцільним негативом на спинці – 3?28?6 мм, поздовжньо-крайові 22?37?8, 33?31?9 мм, безсистемні – 27?28?3, 28?46?11, 34?32?10, 38?29?7, 38?45?13 мм, поздовжні – 20?21?5, 23?47?9, 31?24?4, 3?26?9, 43?26?7, радіальні – 31?32?8, 42?31?10 мм, уламки поздовжніх – 15?28?5, 20?26?5 мм.

Сколи з підправлених ударних площадок нуклеусів – 2 екземпляри: 42?36?18, 48?28?18 мм.

Уламки конкрецій – 5 екземплярів, три з яких із залишками жовнвої кірки.

В цій групі артефактів наявні такі знаряддя праці.

Поздовжній відщеп (скол з підправки ударної площадки нуклеуса) – 37?42?6 мм, бічний край якого підправлено зі сторони спинки мікрозубчастою ретушшю (рис. 10, 11) та аналогічного типу заготовка – 34?40?11 мм з частково обробленою за допомогою дрібнофасеткової ретуші окrajкою (рис. 14, 8).

Кінцевий скребок на масивному поздовжньо-крайовому відщепі (скол з підправки сторони зняття) – 40?34?18 мм, круте лезо якого сформоване нанесенням дрібно-, середньо- і крупнофасеткової лускоподібної ретуші (рис. 10, 10). Подібний за функціональним призначенням виріб на середній частині поздов-

жньої платівки – 28?22?6 мм. Її робоча частина оброблена середньофасетковою, а бічні сторони – дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю, нанесеною зі сторони спинки (рис. 11, 7).

П'ять розтирачів, з них один дископодібний на уламку конкреції з частково збереженою жовною кіркою – 47?43?34 мм (рис. 11, 12), а решта – кулясті з діаметрами 38 мм (рис. 10, 14), 39 мм (рис. 10, 16), 44 мм (рис. 10, 15) та 45 мм (рис. 11, 11).

Вироби з каменю кількісно незначні. Для їх виготовлення використані декілька видів порід. Так із сірого кварциту, найближчі місця локалізації якого знаходяться на межі Західної і Східної Волині, в басейнах річок Горині та Случі, спродуковані два сплющено-кулясті розтирачі розмірами 84?79?65 мм (рис. 8, 3) і 90?85?68 мм (рис. 8, 4), а також зернотерка, що представлена уламком розмірами 3,9?3,3 см і висотою 3,7 см. З чорного амфіболіту (метаморфічна порода), очевидно з району Рахівського масиву або Чивчинських гір Закарпаття, була сформована прямокутна в плані з аналогічним поперечним перетином сокира із зашліфованими поверхнями, від якої залишився поздовжній скол із середньої частини знаряддя – 71?45?12 мм, відокремлений, правдоподібно, внаслідок механічного пошкодження в процесі рубання (рис. 14, 2).

Із світло-сірою опокою, що поширена у відкладах альбу вапнякових товщ Середнього Подністер'я (Тернопільська і Хмельницька обл.), пов'язані два предмети. Це, зокрема, фрагмент опуклого обушка свердленої сокири (діаметр отвору 1,4 см) з, ймовірно, підтрикутними у плані обрисами – 45?43?15 мм (рис. 14, 10), а також уламок лезової частини сокири (близько половини) прямокутної форми з дбайливо зашліфованими сторонами, верхня з яких злегка опукла, а нижня – пряма – 57?24?25 мм. Лезо артефакта асиметричне (рис. 14, 4).

Якщо мова піде про час існування цих знахідок, то, безперечно, останню з описаних вище варто віднести до культури лінійно-стрічкової кераміки, фрагмент свердленої сокири – до волинсько-люблінської культури, а виріб з амфіболіту – як до першої, так і до другої з них. Натомість розтирачі варто пов'язувати з культурою раньоскіфського часу.

Таке культурно-хронологічне визначення цих предметів обумовлене, насамперед, об'єктивно існуючими до них типологічними аналогами з відповідними типологічними показниками у згаданих вище культурах, хоча ми не відкидаємо можливості перегляду подібного твердження в ту чи іншу сторони датування.

Під час досліджень віднайдено п'ять виробів з кістки.

Дві лопатки, виготовлені із ребер тварин. Одна з них (довжиною 9,3 см) збереглася повністю (див. рис. 15, 4), друга – частково. Її довжина – 8,4 см (рис. 15, 1).

Голка з обломаним вушком має збережену довжину 6,6 см, заглажену поверхню (див. рис. 15, 3).

Проколка-шило з відполірованою до блиску поверхнею, обломаним тупим кінцем, збереглася на довжину 8,7 см (рис. 15, 2).

На уламку кістки довжиною 10 см видно сліди шліфування, що свідчить про використання її як знаряддя.

Про перебування носіїв лежницької групи культури ранньоскіфського часу свідчать знахідки трьох фрагментів боковин опуклобоких посудин, зовнішні поверхні яких сіро-жовті, внутрішні – чорні, помірно лисковані, а їх глиняна маса має домішку піску, мікрочасточок жорстви і перепаленого кременю, а також подрібненого шамоту. Два екземпляри обличковані рустом.

Доповнює цю невеличку за кількістю збірку ліпної кераміки уламок плоскої накривки сіро-жовтого кольору діаметром 22 см і товщиною 1,0–1,3 см із згладженою, злегка горбкуватою поверхнею. У глиняній масі виробу наявні блискітки слюди та подрібнений (від декількох мікрон до 1–2 мм) сірий кварцит. Край накривки декоровано слаборельєфними канелюрами, нанесеними навскіс (рис. 5, 10).

Підсумовуючи сказане, насамперед вкажемо, що досліджена розкопками ділянка пам'ятки свідчить про найдавніші сліди заселення сучасної території міста вже в добу неоліту. Знайдені тут залишки споруд та рухомі артефакти культури лінійно-стрічкової кераміки пов'язані з її середнім періодом і датуються останньою чвертю V тисячоліття до н. е. найближчі аналогії до них відомі з таких поселень Надбужанщини, як Гончари [5. С. 339], Винники [6] і Тадані [8]. Варто зазначити, що керамічні матеріали з цієї пам'ятки мають певну специфіку в технології виготовлення (мається на увазі структура глиняної маси), яка може свідчити про ймовірну наявність тут поселення з певними відмінностями у гончарному виробництві. Однак робити такі передчасні висновки недоцільно, враховуючи недостатню за площею його розкопану частину.

Щодо знахідок з інших двох культурно-хронологічних горизонтів, датованих періодом енеоліту та ранньозалізним віком, то відповідники до них знаходимо в речових комплексах пам'яток культур волинсько-люблінської [3. С. 84–85; 7] і ранньоскіфського часу [6. С. 143–145], розташованих в басейні Західного Бугу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2008 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. І. Франка.
2. Конопля В. Класифікація крем'яної сировини заходу України // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів, 1998. – С. 139–157.
3. Конопля В. Лендельсько-полгарська культурно-історична спільнота // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 75–86.
4. Крушельницькая Л. И. Культуры раннескифского периода Верхнего Поднестровья и Западной Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К., 1990. – С. 143–151.
5. Пелецишин Н. А. Исследования в Львовской области // АО 1983 года. – М., 1985. – С. 339–340.

6. Пелецишин М. А. Неолітичне поселення біля м. Винники // Археологічні дослідження Винниківського історико-краєзнавчого музею за 1991 рік – Винники, 1991. – С. 13–14.
7. Пелецишин М. Поселення та могильник в Голишеві і деякі проблеми періодизації лендельської культури на Західній Волині // Волино-подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 74–88.
8. Пелецишин М. Неолітичне поселення в с. Тадані на Західному Бuzі // Львівський археологічний вісник – Львів, 1999. – № 1. – С. 22–46.

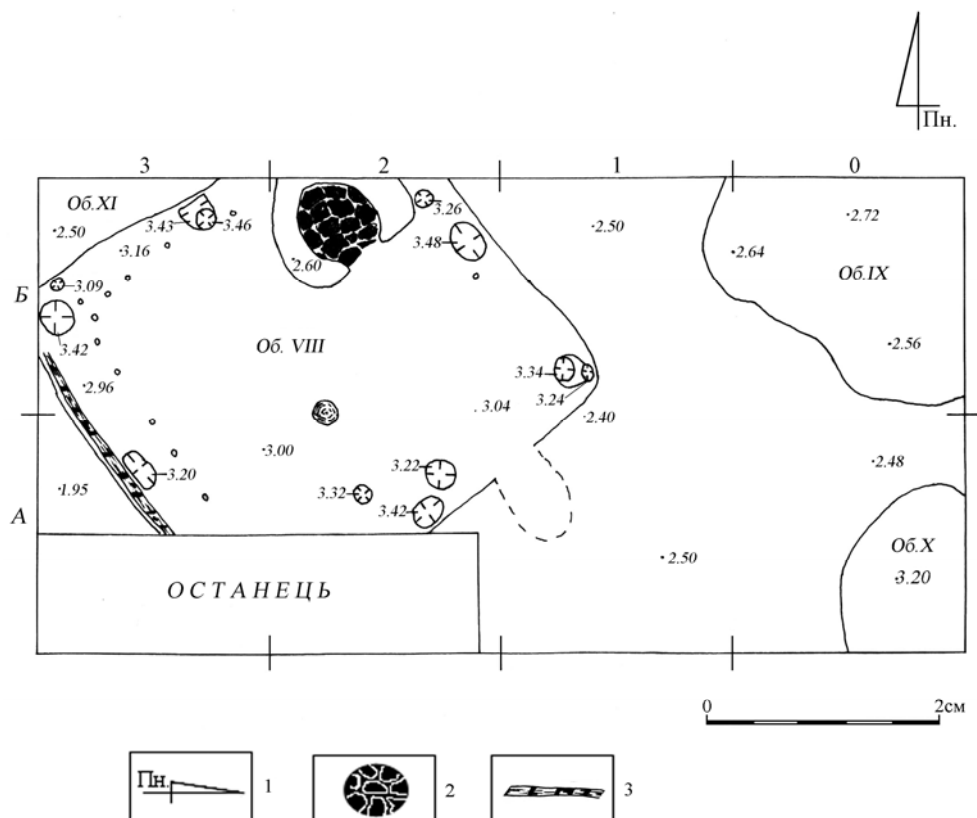

Рис. 1. Загальний план розкопу I 2008 р.:
1 – напрям на північ; 2 – черинь; 3 – залишки згорілого дерева.

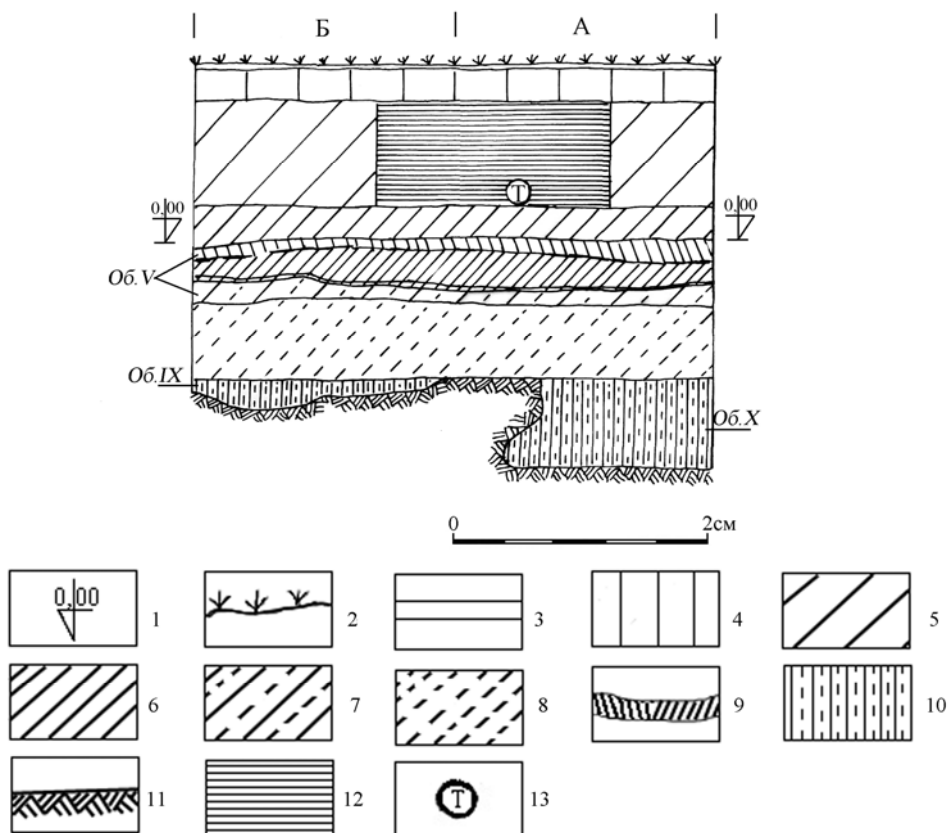

Рис. 2. Стратиграфія східної стінки розкопу I 2008 р.:

1 – умовний репер; 2 – рівень сучасної поверхні; 3 – прошарок асфальту; 4 – шар гравію з піском; 5 – сірі гумусовані суглинки; 6 – темно-сірі гумусовані суглинки; 7 – чорні гумусовані суглинки; 8 – похований ґрунт; 9 – глиняний розвал наземного об'єкта ("лінза"); 10 – чорні гумусовані суглинки з вкрапленнями материкової глини; 11 – лес (материк); 12 – перекоп; 13 – каналізаційна труба.

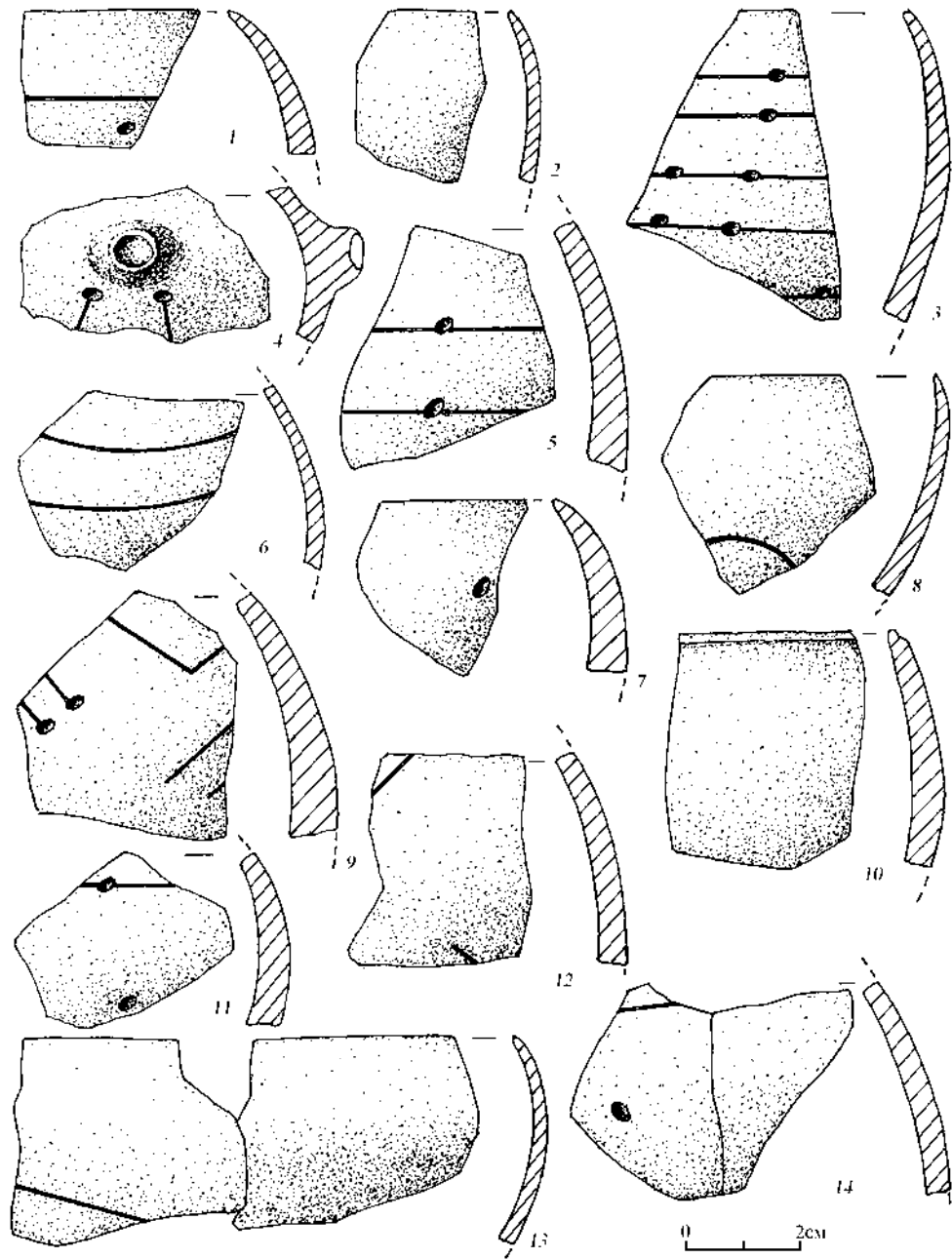

Рис. 3. Фрагменти керамічного посуду.

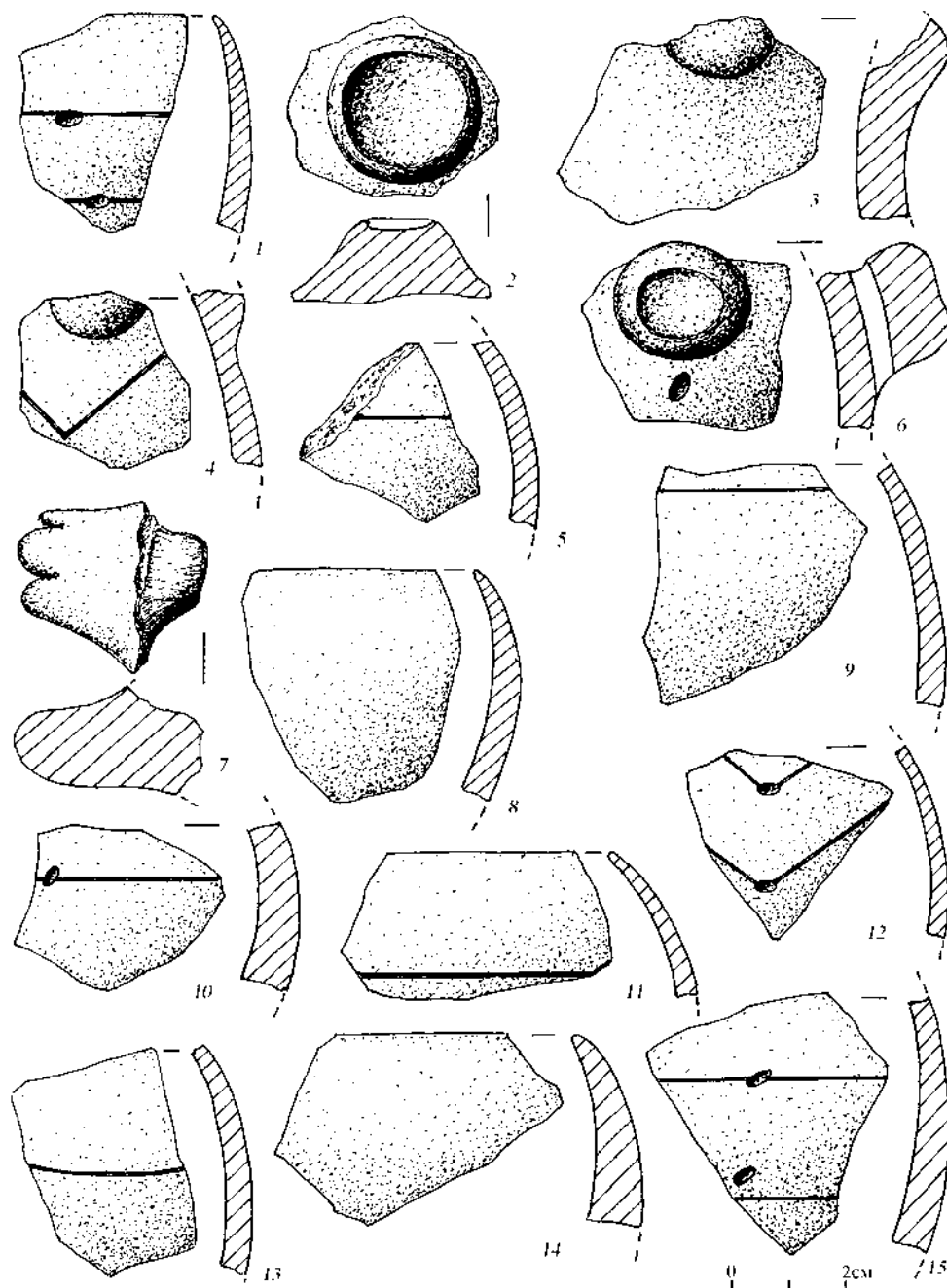

Рис. 4. Фрагменти керамічного посуду.

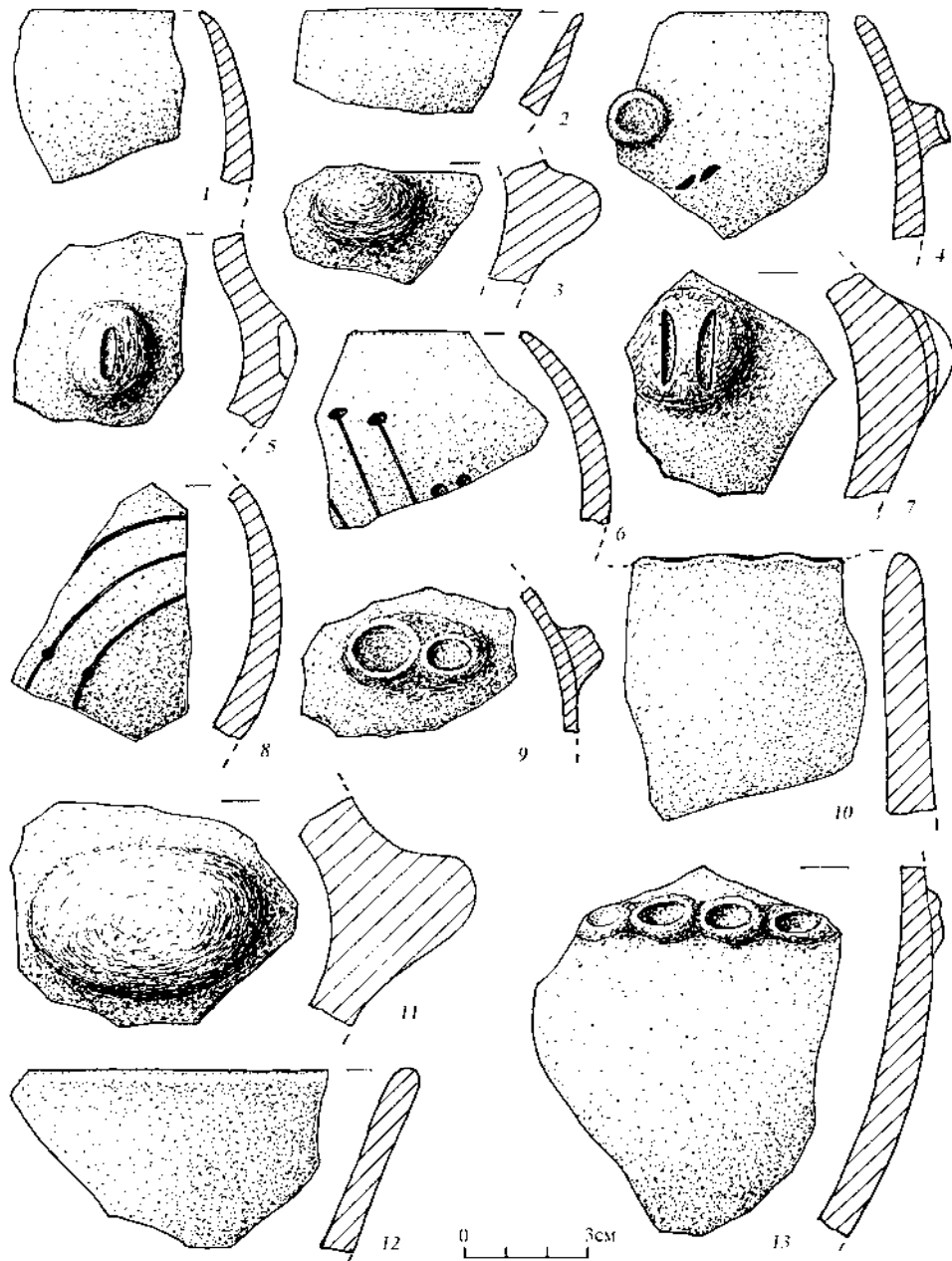

Рис. 5. Фрагменти керамічного посуду.

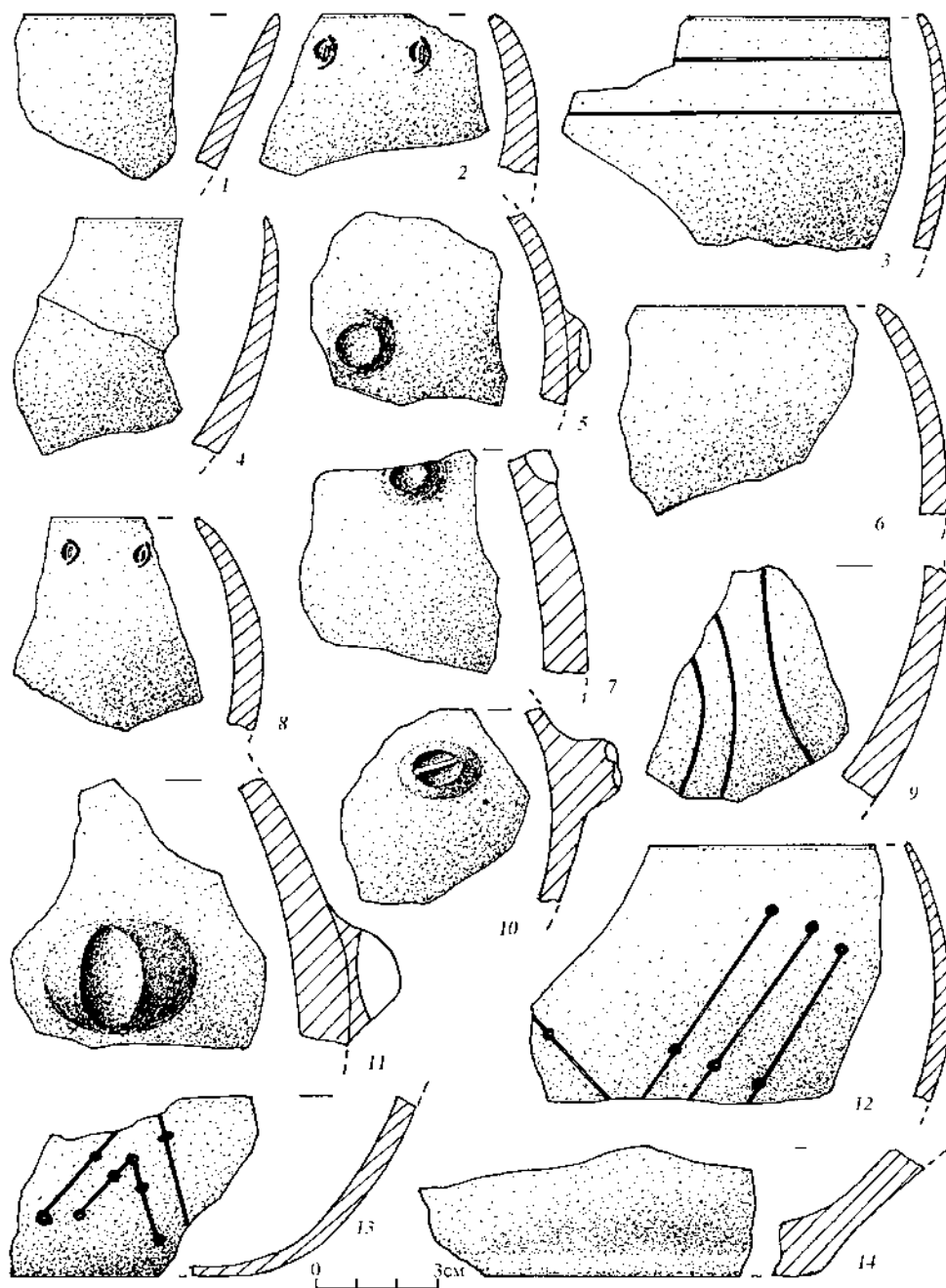

Рис. 6. Фрагменти керамічного посуду.

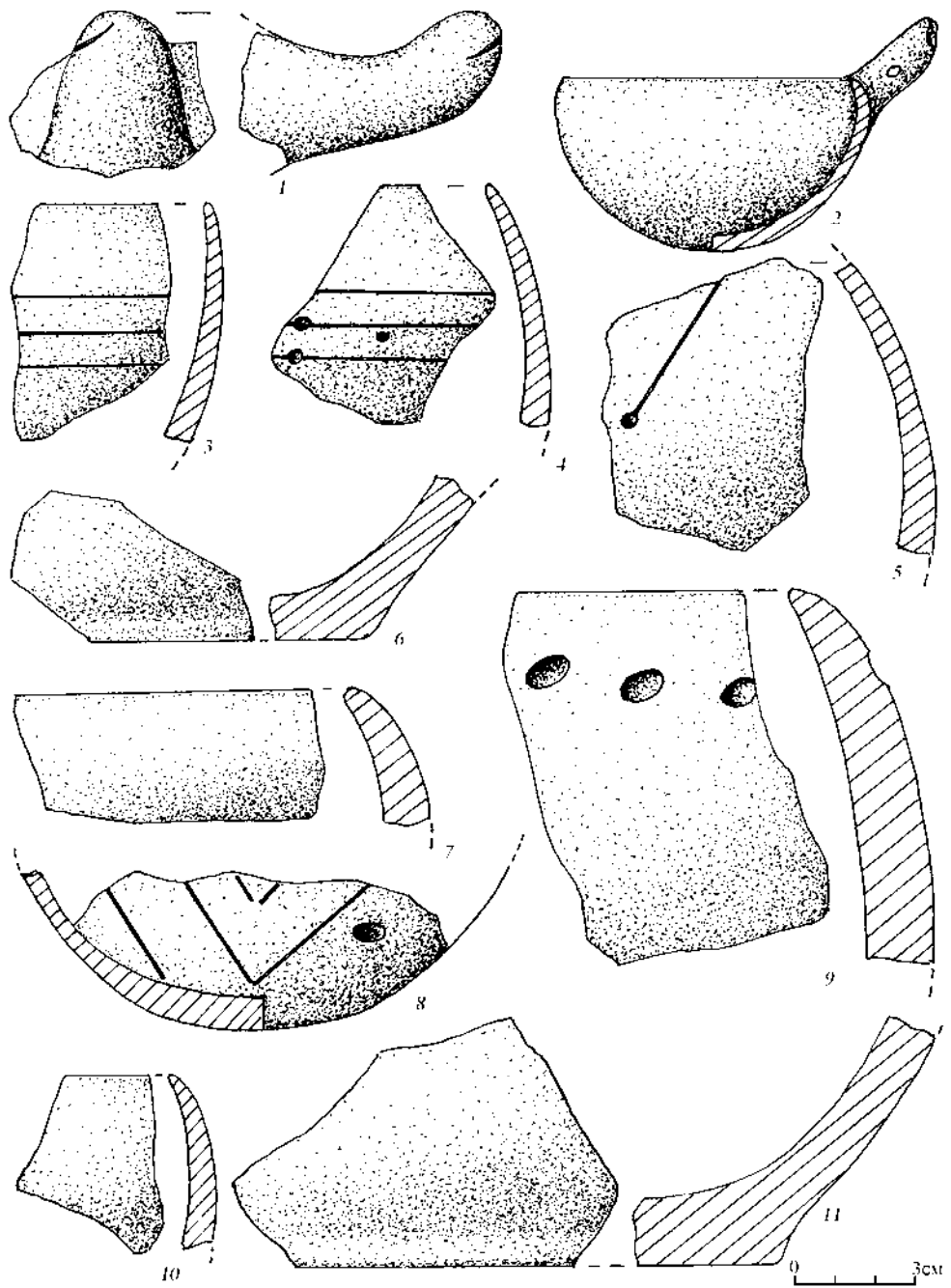

Рис. 7. Фрагменти керамічного посуду.

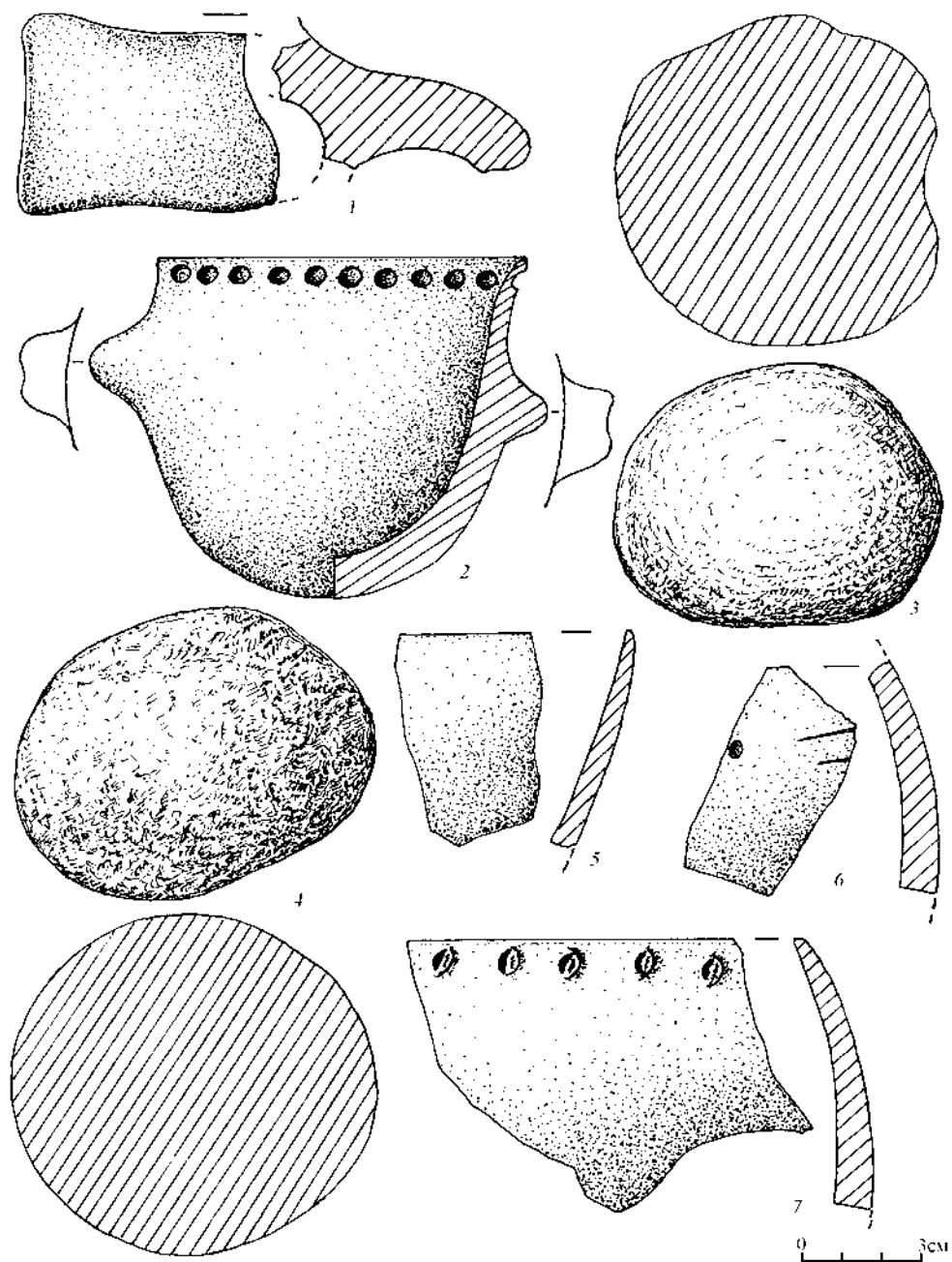

Рис. 8. Фрагменти керамічного посуду (1, 2, 5–7) та кам'яні розтирачі (3, 4).

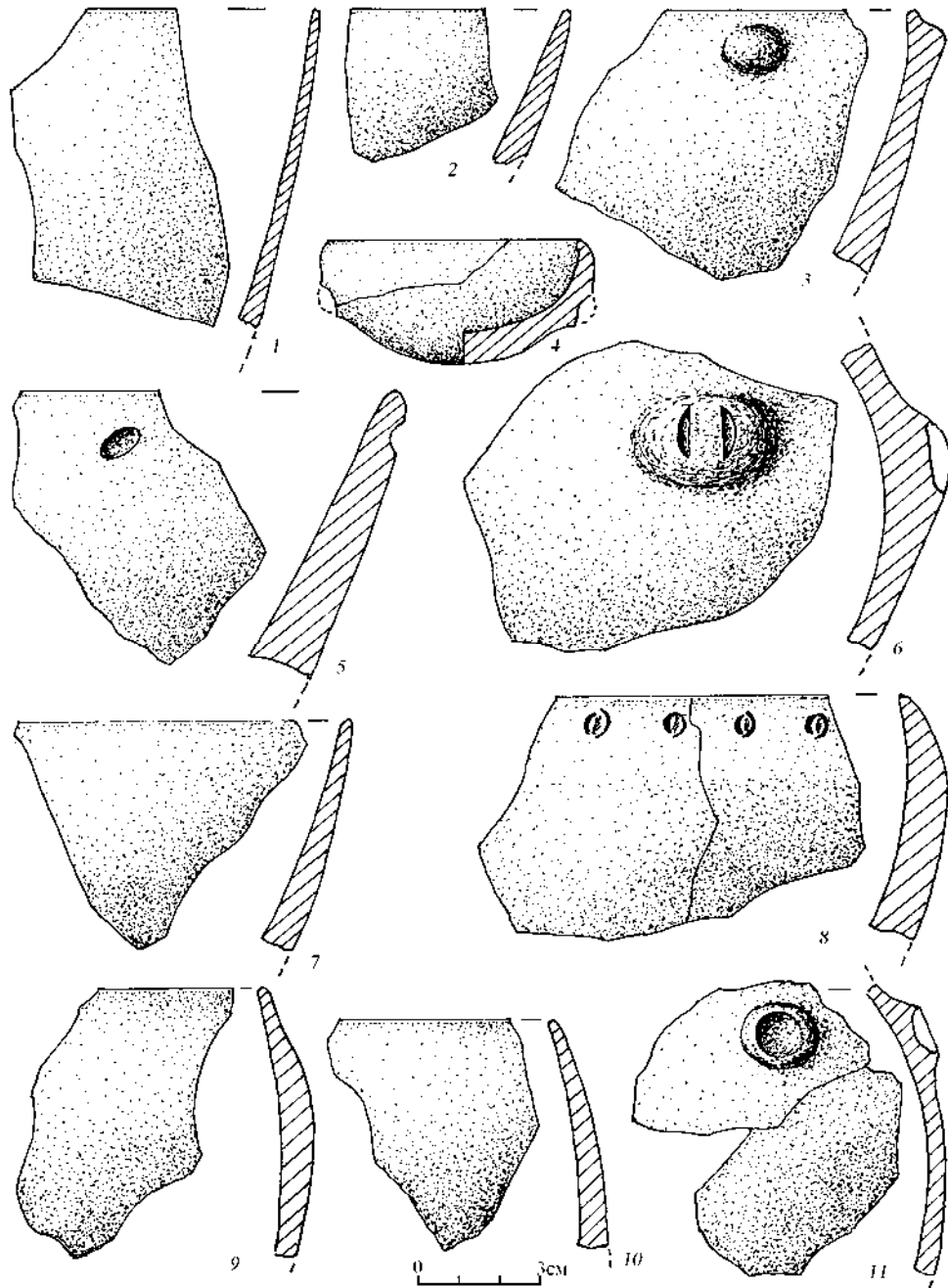

Рис. 9. Фрагменти керамічного посуду.

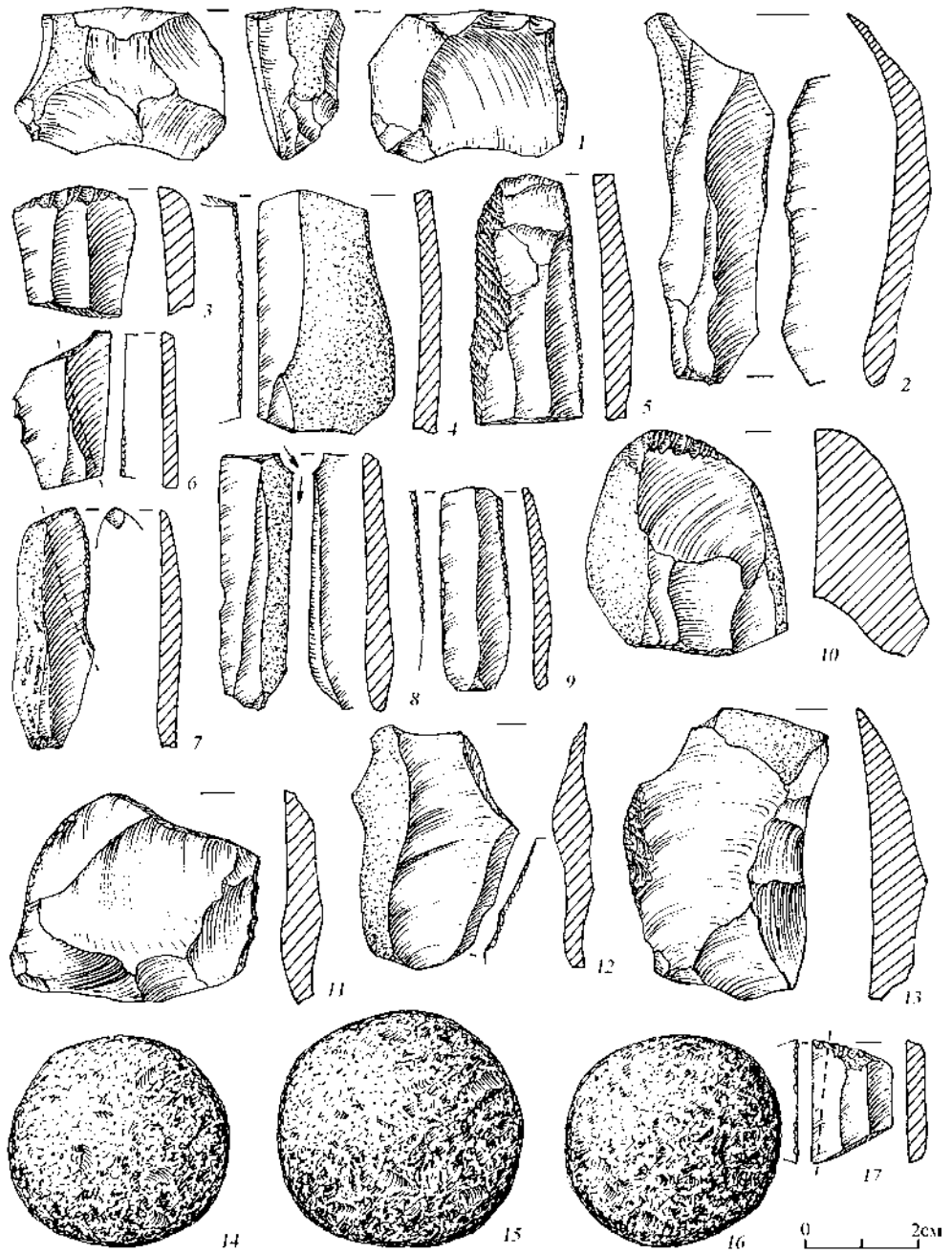

Рис. 10. Вироби з кременю.

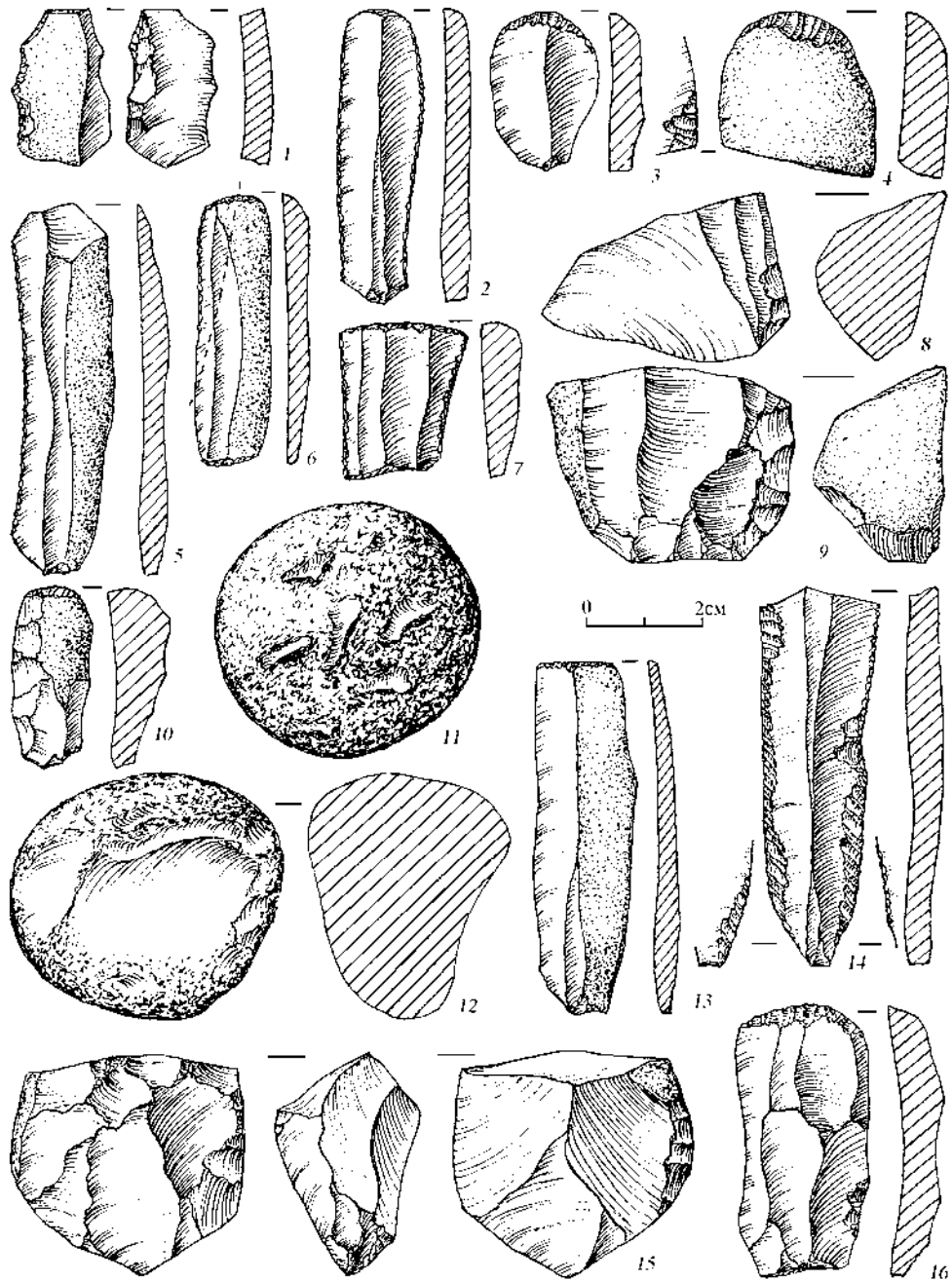

Рис. 11. Вироби з кременю.

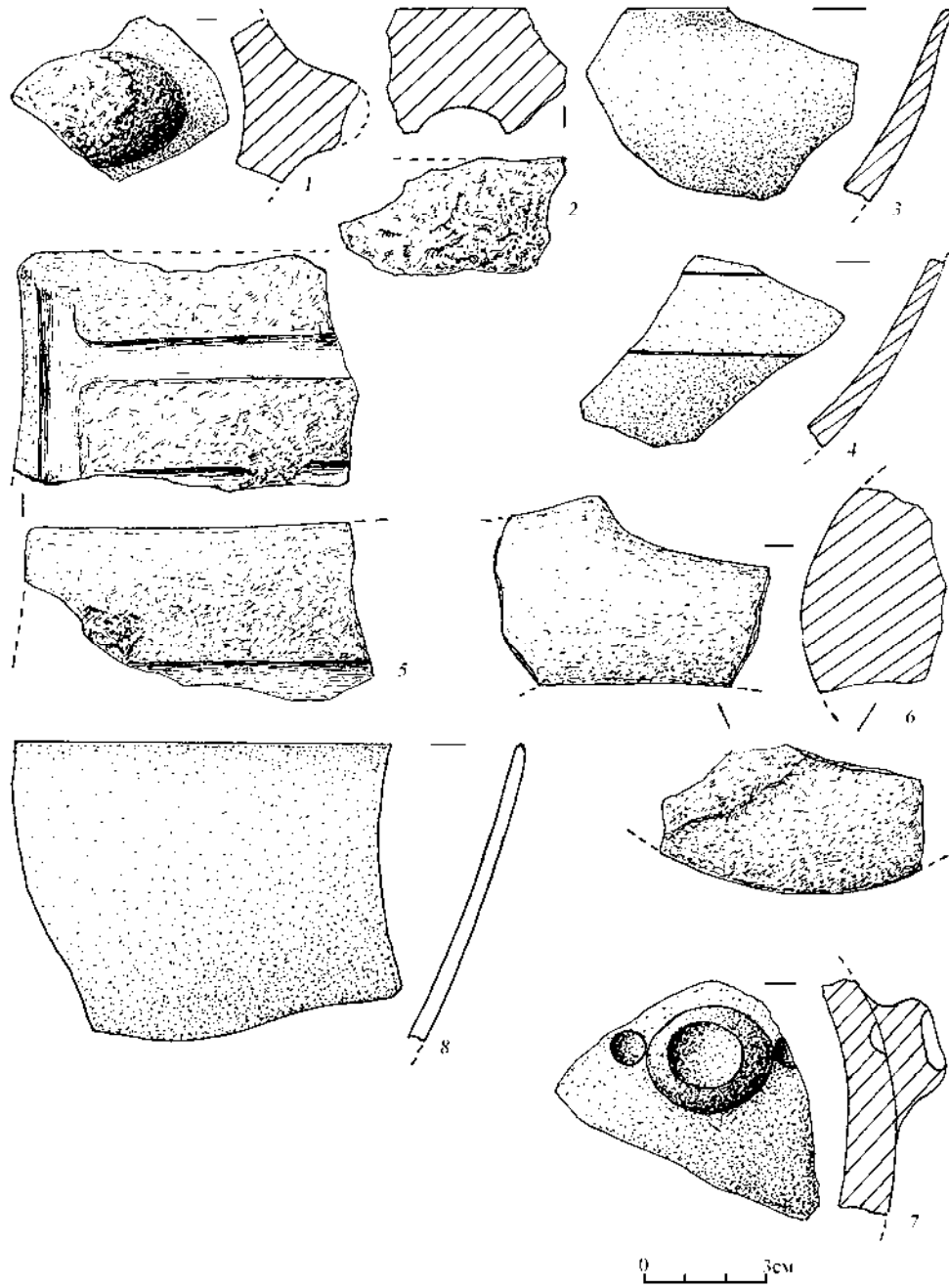

Рис. 12. Фрагменти керамічного посуду (1, 3, 4, 7, 8) та залишки черенів (2, 5, 6).

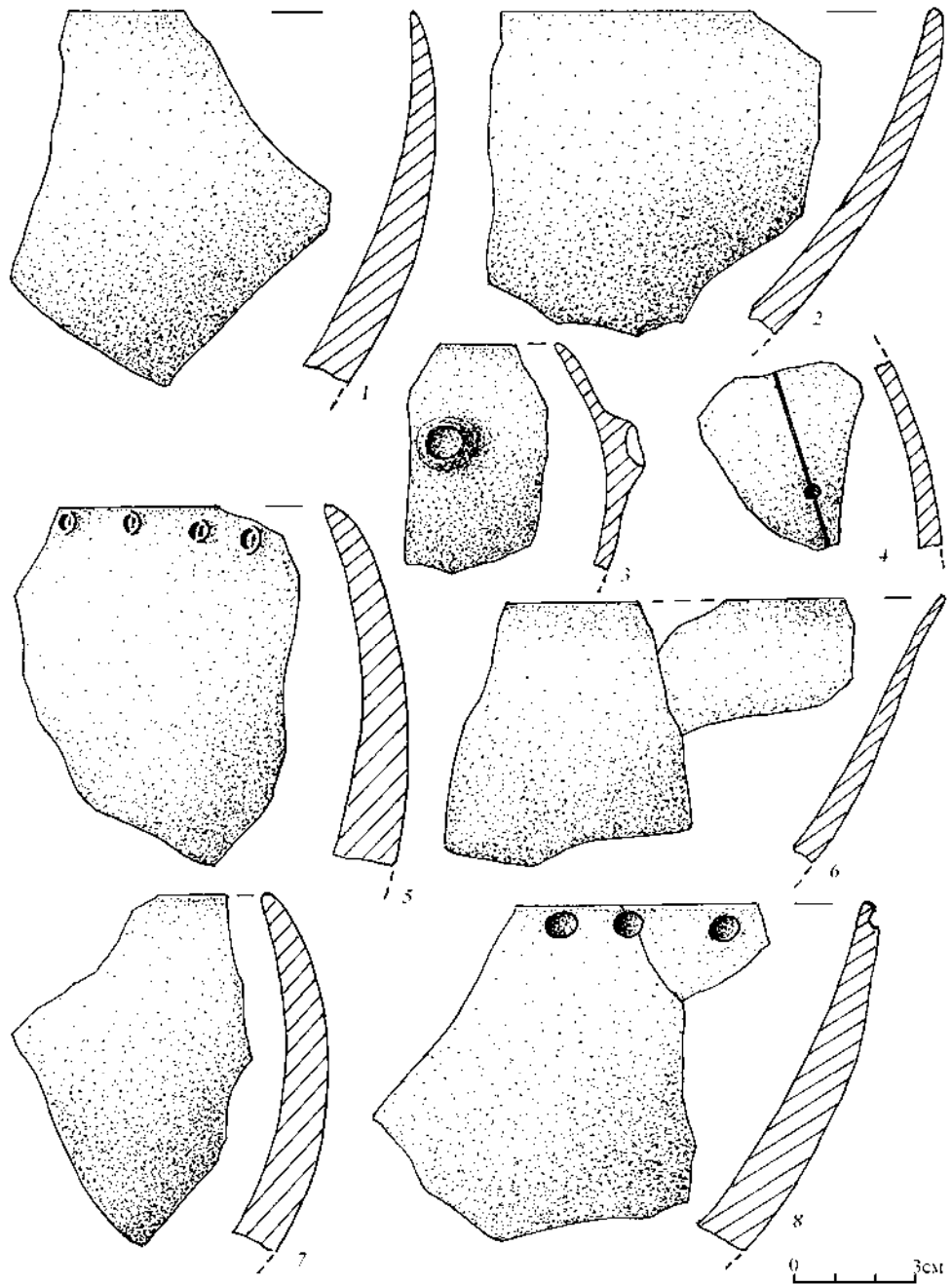

Рис. 13. Фрагменти керамічного посуду.

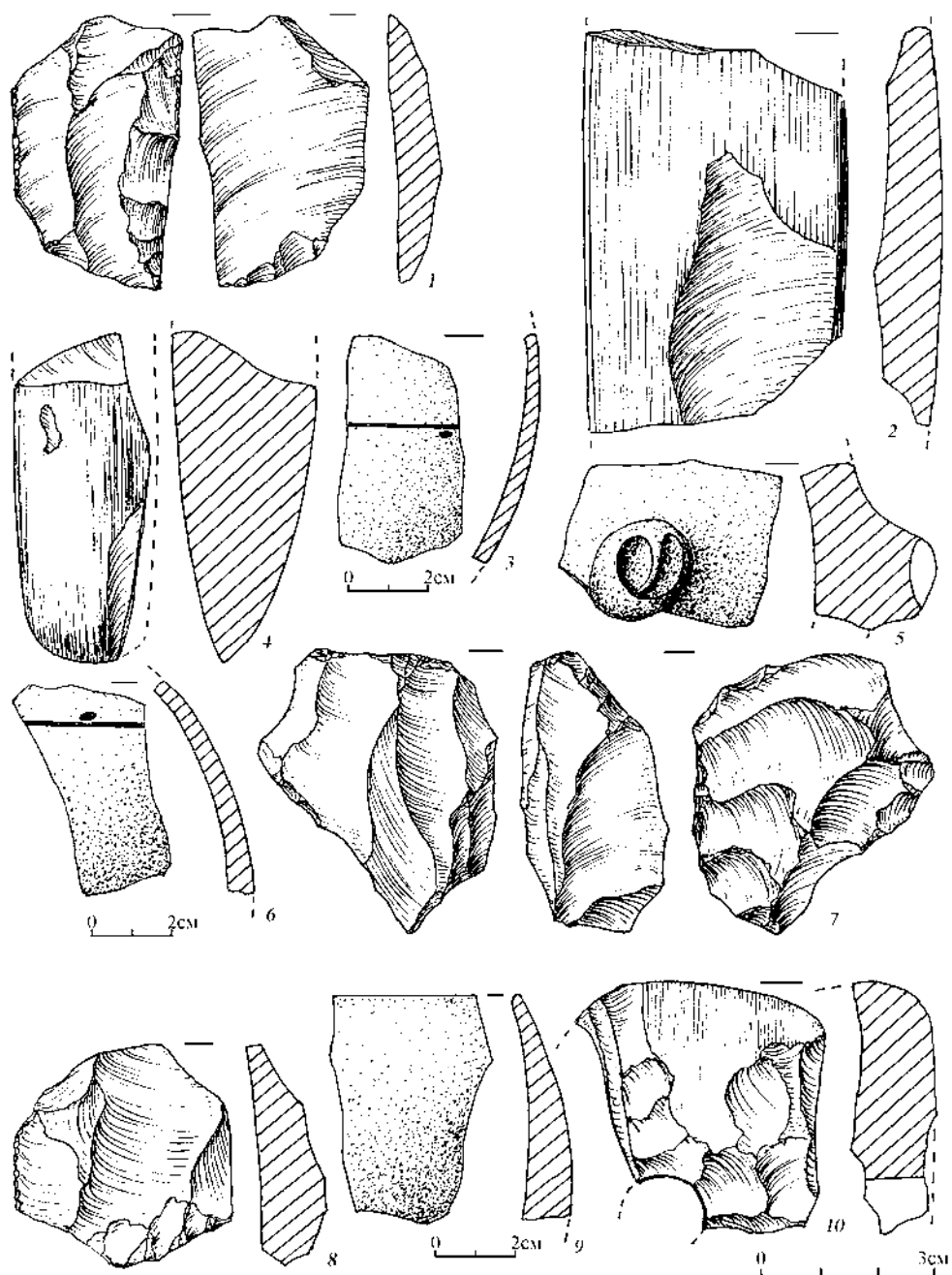

Рис. 14. Вироби з кременю (1, 7, 8, 10), каменю (2, 4) та фрагменти керамічного посуду (3, 5, 6, 9).

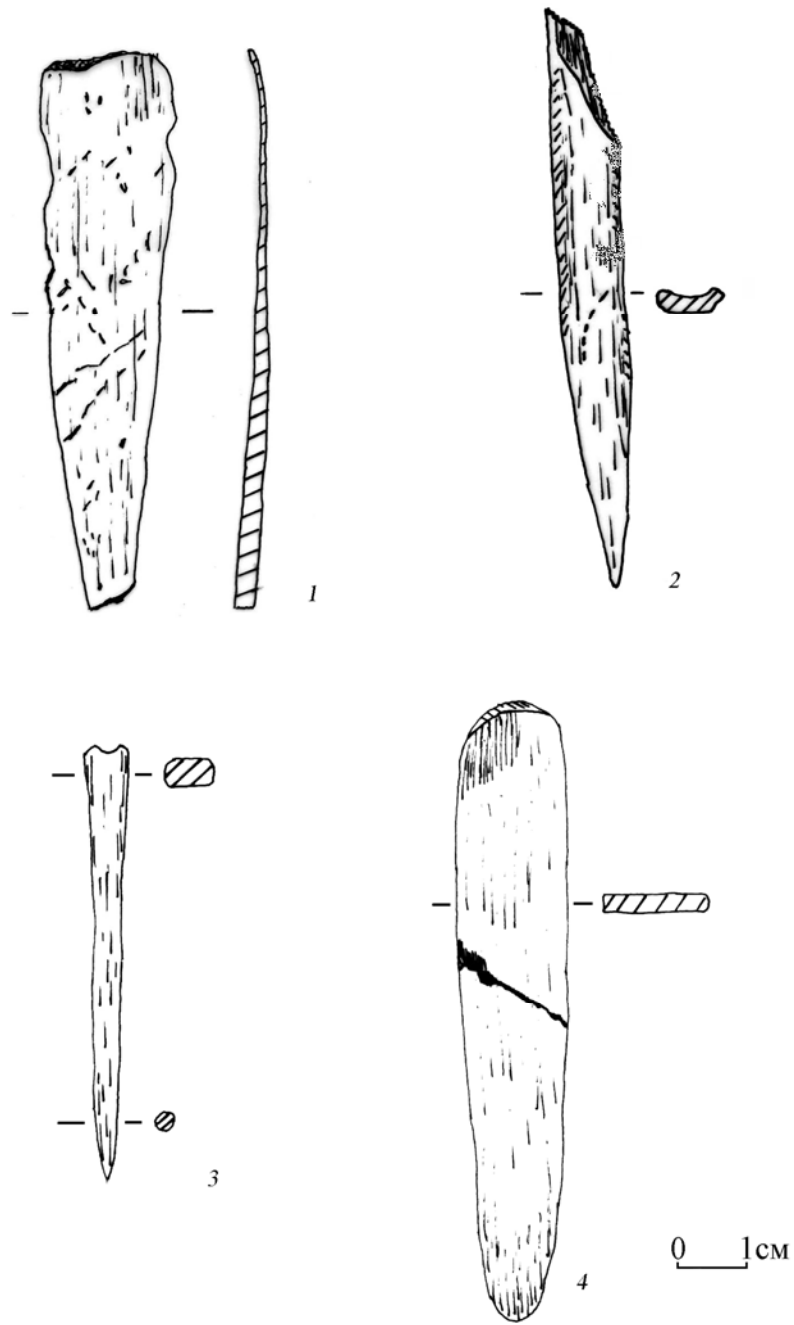

Рис. 15. Вироби з кістки.

MATERIALS FROM THE LOWER CHRONOLOGICAL LAYERS OF NORTH-EASTERN PART OF ANCIENT BUZHS'K HILLFORT**V. Konoplya^{*}, N. Stebliy^{**}****Ivan Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of sciences of Ukraine**V. Vynnychenko St., 24, L'viv, 79026**** Ivan Franko L'viv National University**Universytetska St. 1, L'viv, 79000, e-mail: nstebliy@ukr.net*

The materials of the archaeological excavations of 2008 which were discovered on the territory of Ancient Buzhs'k are published. These particular findings belong to the culture of linear and band ceramics, volyns'ko-lyublins'ka culture, and lezhnyts'ka group of early Scythian culture. The detailed description of two buildings is presented, as well as of the collection of pottery and artifacts made of flint and stone.

Key words: Ancient Buzhs'k, culture of linear and band ceramics, volyns'ko-lyublins'ka culture, lezhnyts'ka group of early Scythian culture, pottery, flint artifacts, stone artifacts.

МАТЕРИАЛЫ ИЗ НИЖНИХ КУЛЬТУРНО ХРОНОЛОГИЧЕСКИХ ГОРИЗОНТОВ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ ГОРОДИЩА ЛЕТОПИСНОГО БУЖСКА**В. М. Конопля^{*}, Н. Я. Стеблій^{**}****Институт украиноведения имени Ивана Крип'якевича НАН Украины**ул. В. Вынныченко, 24, г. Львов, 79026****Львовский национальный университет имени Ивана Франко**ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: nstebliy@ukr.net*

Публикуются материалы культуры линейно ленточной керамики, волинско-люблинской культуры и лежницкой группы раннескифского времени, найденные во время археологических раскопок в 2008 г. на территории летописного Бужска. Описаны деструкции двух сооружений. Дана подробная характеристика коллекции керамики и изделий из кремния и камня.

Ключевые слова: летописный Бужск, культура линейно ленточной керамики, волинско-люблинская культура, лежницкая группа культуры раннескифского времени, столовая керамика, кухонная керамика, кремневые артефакты, изделия из камня.

Стаття надійшла до редколегії 19. 02. 2009

Прийнята до друку 28. 03. 2009

УДК 903.2.4 (477.84)“638.3”

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОШНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ У 2008 р.

Б. І. Завітій

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: zawitij@ukr.net

Подано результати досліджень на території та в околицях городища ранньозалізного віку поблизу с. Лошнів Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. Охарактеризовано виявлені пам'ятки, об'єкти та віднайдений рухомий матеріал.

Ключові слова: ранньозалізний вік, гава-голіградська культура, городище, селище, курган, вал, рів, споруда, горщик, миска, кістяне лошило, крем'яний серп.

У червні–липні 2008 р. експедицією Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка проведено археологічні дослідження на території та в околицях городища ранньозалізного віку поблизу с. Лошнів Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. (рис. 1). Основна мета пошукових робіт полягала в уточненні часу функціонування городища і його ролі в системі заселення. Для її досягнення було поставлено такі завдання: детальні обстеження на території пам'ятки та в її околицях; вивчення найближчого природного оточення; виготовлення інструментального плану городища; вивчення конструкції оборонних укріплень, визначення потужності і характеру культурного шару на укріпленій території; встановлення часу припинення функціонування городища. Для цього проведено пошук пам'яток в околицях городища за гідросіткою, по берегах р. Гнізни та її притоків, в межах так званої ресурсної зони. Виявлення та попередня фіксація пам'яток проводилися в лісах, на пасовищах, орних угіддях, заболочених місцевостях, а також на території заселених масивів. Рухомий матеріал виявлявся на поверхні культурного шару, у кротовинах та у вимоїнах лісових і польових доріг.

У південно-західній частині городища (паралельно до розкопу 1991 р.) закладено дві траншеї (Траншею I і Траншею II), зорієнтовані перпендикулярно до лінії захисту. Нашарування та залишки нерухомих об'єктів фіксувалися з допомогою описового, креслярського та фотографічного методів. При цьому здійснювалася поштова фіксація, що дозволяло залучати мікростратиграфічні спостереження.

ЛОШНІВ-I

Перед початком археологічних робіт на території городища проведено детальне обстеження мису, на якому збереглися поверхневі сліди оборонних споруд (валів, ровів та ескарпів), в результаті чого виявилось, що окрім відомого з попередніх досліджень кільцевого валу [1], з напільної сторони вперек схилу проходили ще дві (I та II) лінії захисту (рис. 2). З двох сторін (заходу та сходу)

центральна площадка городища оточена земляним насипом і ровом, а з півночі і півдня (в межах стрімкого схилу) рів переходить в ескарп. По осі північний схід–південний захід (азимут 20°, 120°) оборонні лінії мають розриви, шириною близько 5 м. Зараз тут проходить лісова дорога. Топогеодезичний план городища виготовлений за допомогою мензульного приладу «Кіпрегель КН-01». Крім цього, пам'ятку локалізовано на крупномасштабній геоморфологічній карті Тейсера (1893 р.). Це дозволяє детально охарактеризувати її розташування та топографію.

Городище розташоване на мису, вкритому правічним буково-грабовим лісом за 2,2 км на південний захід від сільської школи (азимут 170°). Відстань від південної околиці села до городища сягає близько 1,5 км. Пам'ятка займає частину невисокого мису лівого берега Гнізни (лівого допливу р. Серет) висотою близько 35 м над широкою заплавою. Верхня площадка має незначну південно-західну експозицію. З напільної (північно-східної) сторони городище обмежене двома поперечними лініями оборони. Відстань між першою і другою сягає 65 м, а другою і третьою – 20 м. Центральна ділянка розміром 105×90 м оточена третім (кільцевим) валом і ровом. Варто зауважити, що лінії оборони досить добре вписуються в конфігурацію ландшафту. З напільної сторони I та II вали мають такі параметри: ширину збереженої основи – 2,0–2,5 м, висоту – 1,0–1,5 м. В той же час залишки ровів сягають 2–3 м ширини і 0,7 м глибини.

Укріплена площа центральної ділянки становить близько 8 га. Тут, у “викидах” незаконсервованих розкопів та ям скарбощукачів (див. рис. 2) виявлено фрагменти боковин ліпного кухонного посуду, товщиною 0,8–1,2 см. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску і шамоту. Поверхня трохи горбкувата. Випал нередукований. Подібні ознаки характерні для ліпного товстостінного посуду, віднайденого під час розвідкових робіт на городищі. Ці знахідки можна попередньо віднести до культури Гава-Голігради (VII ст. до н. е.).

Поверхня центральної частини городища має дещо випуклу форму, яка обнесена кільцевою лінією оборони – валом із шириною основи 5 м і максимальною висотою 1,8 м та ровом шириною 9 м і глибиною 0,5–0,7 м.

Городище відкрито 1970 р. викладачем Тернопільського педінституту Й. Свинком. В 1991 р. тут проводилися археологічні пошукові роботи під керівництвом О. Ситника, який зробив переріз валу та заклав кілька траншей на укріпленій території. На основі отриманого матеріалу дослідник відніс його до гальштатської культури ранньозалізного віку [1. С. 6]. Згодом М. Бандрівський відніс Лошнівське городище до висоцької культури [2].

З метою вивчення характеру і конструкції кільцевої лінії захисту, а також часу її спорудження та функціонування, у південно-західній частині городища закладено дві траншеї.

Траншею I, розмірами 2,5×21 м (азимут 60°), закладено перпендикулярно до валу та рову. Вона охоплювала залишки земляного насипу та рову, включаючи й внутрішню частину укріпленої території. Нумерація квадратів, розміром 2×2 м, починалася з північного заходу (рис. 3). Стратиграфія культурних наша-

рувань в різних частинах траншеї виявилася неоднаковою за потужністю та неоднорідною за структурою. Тому глибини залягання шарів, об'єктів і рухомого матеріалу подано від абсолютного рівня, який встановлено на висоті 0,4 м в найвищій точці на валу, тобто від рівня сучасної поверхні в даному місці.

В межах внутрішнього підніжжя валу (кв. А9–Б9–А11–Б11) культурні на шарування можна охарактеризувати так: по всій площі розкопу слабо сформована лісова підстилка (до 0,05 м) покривала викид із розкопок О. Ситника (див. рис. 3), який сягав 0,1 м товщини біля внутрішнього підніжжя валу та 0,5 м – на вершині. Він представлений перевідкладеними сірими лісовими суглинками. Під цим “новоствореним” насипом, на глибині 2,5 м (кв. А2–Б2) та 0,8 м (кв. А7–Б7) від абсолютного рівня виявлено істинну лісову підстилку товщиною 0,05–0,07 м. Нижче, в межах всієї траншеї, залягали світло-сірі опідзолені суглинки. Їхня товщина сягала 0,15–0,20 м. Вони перекривали верству темно-сірих гумусованих суглинків (товщиною 0,4–0,7 м), у якій в підніжжі валу збереглися залишки дерев'яно-кам'яної споруди (кв. А7–Б7–А9–Б9) (див. рис. 3). Її заповнення представлено уламками каменю-пісковика, глиняною вимазкою, вугіллям та незначним вмістом попелу. Разом із темно-сірими суглинками воно окреслювало межі наземної споруди шириною 4,5 м і глибиною щодо рівня тогочасної поверхні (сірі опідзолені суглинки) – 0,2 м. У верхній частині заповнення об'єкта, поміж темно-сірих суглинків, у хаотичному порядку знаходилося плиткоподібне каміння. В нижній (кв. А8–А9), на рівні долівки, – збереглися залишки вогнищевої ями, обкладеної кам'яною кладкою шириною 0,25 м і висотою 0,15 м. Разом з вогнищевою ямою кладка сягала 1,5 м. Вона віддалена від внутрішньої стіни споруди приблизно на 1 м. В її східній частині (кв. А8–Б та Б9) простежено дві кам'яні кладки. Перша (розмірами 1,0?0,7?0,2 м) знаходилася в кв. А8 і поздовжньою стороною була спрямована до опалювального пристрою; друга (розмірами 1,25?0,65?0,20 м) займала східну частину кв. Б9. Варто зауважити, що подібну кам'яну кладку (1,00?0,40?0,20 м) виявлено в північно-західному куті об'єкта (див. рис. 3, 4). На долівці споруди вздовж стіни, що прилягала до земляного насипу валу (кв. А7), виявлено дві стовпові ямки діаметром 0,1 м і глибиною 0,10–0,12 м, а також сліди горілих та трухлявих колод (див. рис. 3, 4).

В нижній частині заповнення об'єкта, між завалом каміння та на долівці віднайдено численний руханий матеріал, представлений фрагментами ліпного кухонного посуду (вінцями, боковинами та денцями), знаряддями з кременю та кістки.

Кухонний посуд репрезентують верхні частини горщиків двох типів. Для першого характерними є злегка відігнуті назовні вінця, діаметром від 12 до 29 см. На верхній губі вони орнаментовані наскрізними проколами та косими насічками. Їм притаманні прямі високі шийки. Товщина боковин сягає 0,5–1,0 см. В керамічному тісті є домішки дрібнозернистого піску та шамоту (рис. 6, 1, 3, 4; 7, 1, 3, 4). До другого типу можна віднести кухонні горщики з прямими, горизонтально зрізаними вінцями діаметром 22–24 см, які плавно переходять в коротку шийку і далі до ледь виражених плічок. Під нижньою губою вінець спостерігаються наскрізні проколи. Товщина боковин сягає 1 см. В керамічному

тісті цих посудин присутні домішки дрібнозернистого піску та шамоту (рис. 7, 2). Денця горщиків першого і другого типів мали діаметри від 8 до 12 см (рис. 8, 3, 4, 9).

Столовий посуд представлений фрагментами півсферичних мисок чорного кольору діаметром від 10 до 22 см, з прямими та ввігнутими рівно зрізаними вінцями. Товщина боковин сягає 0,4–0,6 см. Краї вінець деяких мисочок вкриті скісними насічками. В керамічному тісті присутні домішки дрібнозернистого піску та шамоту (див. рис. 8, 1, 2). Особливої уваги заслуговує фрагмент миски, віднайдені на долівці споруди (кв. А8). Їй притаманні півкруглі боковини і розхилені назовні пелюсткоподібні вінця діаметром 20 см. Товщина боковини – 0,8 см. Колір випалу чорний (див. рис. 6, 2).

У квадраті В9, в завалі між камінням, на глибині 1,1 м знайдено фрагмент мініатюрного горщика висотою 7,5 та діаметром вінець 6 см. Він характеризується чітким профілюванням середньої частини тіла (бочків) і ледь відігнутими назовні вінцями. Товщина боковин сягає 0,6 см. У важкосуглинковому керамічному тісті є домішки дрібнозернистого піску, шамоту та товченого кремню. Зовнішня поверхня боковин шерехата, чорного, місцями коричневого, забарвлення, а внутрішня трохи підлощена (рис. 10, 2). Крім цього рухомого матеріалу, віднайдені кістяні лощило довжиною 7 см та шириною 2,1 см (рис. 11, 1).

В квадраті А9, на глибині 1,1 м від рівня сучасної поверхні, тобто під завалом каміння, виявлено фрагмент крем'яного серпа (ширина леза 2,5 см товщина 0,6 см), виготовленого з кремню світлого кольору. Лезо акуратно підретушоване у вигляді дрібнозубчатої пилочки. Через фрагментарність важко визначити його форму (див. рис. 11, 3). У цьому ж квадраті, під завалом каміння, був розтирач, виготовлений з кремню світло-сірого забарвлення. Він має вигляд “крем'яного ядра” (діаметром 4,5–4,8 см) зі слідами тривалого використання. Артефакти, віднайдені в заповненні та на долівці споруди, треба віднести до культури Гава-Голігради.

Нижня частина описаної споруди заглиблена в шар сірих опідзолених суглинків до глибини 0,2 м. Західна стіна об'єкта межувала з лінзоподібною в січченні підсіпкою (перевідкладені сірі опідзолені та лесові ґрунти), максимальною товщиною 0,6 м. Саме ця підсіпка й складала збережену основу валу, котра, як і об'єкт І, була споруджена на тогочасній денній поверхні, вираженій сірими опідзоленими суглинками. До речі, в кв. А6, в підоснові згаданої підсіпки (глибина 1 м від гребеня валу), виявлено залишки трухлявої колоди (див. рис. 3).

В квадратах А1–А4 на глибині 2,5 м від абсолютного рівня відкрито залишки рову, який починається біля зовнішнього підніжжя валу. Його ширина – 7,5 м, а максимальна глибина від тогочасної поверхні – 0,75 м. В результаті досліджень встановлено, що рів був лінзовидної форми (див. рис. 3). В заповненні, представленому темно-сірими (верхній шар) та перевідкладеними сірими опідзоленими й лесовими ґрунтами (нижній шар), на глибині 2,83 м від абсолютного рівня (кв. А1), виявлено фрагменти миски діаметром 30 см із різко ввігнутими досередини вінцями. Зовнішня поверхня шерехата, чорного кольору, внутрішня – заглажена, коричневого кольору. Товщина боковин 0,8 см. У важкосуг-

глинковому тісті є домішки шамоту та дрібнозернистого піску (див. рис. 10, 3). Ці фрагменти миски можна віднести до культури Гава-Голігради.

З метою отримання повнішої інформації про конструкцію оборонної лінії, з протилежної сторони дороги, за 5 м на північ від траншеї I закладено траншею II довжиною 6,25 м і шириною 1 м. У ній вдалося виявити таке: з внутрішньої сторони валу, в квадратах А1–А2, на глибині 1,3 м, збереглися залишки кам'яної кладки, шириною 1,7 та товщиною від 0,25 до 0,45 м (див. рис. 5); всередині насипу (кв. А2–А3), на глибині 2,25 м, віднайдено залишки двох трухлявих плах діаметром 0,2 м, покладених паралельно до гребеня валу, а також сліди струхлявілого дерева, яке, очевидно, входило в конструкцію оборонної лінії.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що кільцева лінія оборони складалася із земляного насипу (ширина основи 5 м і висота 1,2 м) та рову (ширина 7,5 м і глибина 0,75 м). З внутрішньої сторони до земляного насипу прилягали наземні будівлі оборонного призначення шириною 4,5 м і глибиною, щодо рівня тогочасної поверхні, 0,2 м. Лінія захисту була однофазовою, оскільки слідів будь-якої перебудови в пізніші часи не виявлено. Рів у даному місці заокруглюється, а отже, тут міг існувати в'їзд. Незначна товщина культурного шару на укріпленій території свідчить про нетривале функціонування городища.

З метою виявлення і локалізації невідомих та відомих синхронних пам'яток в околицях городища проведено обстеження. Повторно обстежено три селища, курганний могильник і відкрито ще одне селище. Зараз поблизу с. Лошнів, окрім городища, відомо ще п'ять пам'яток ранньозалізного часу – селища Лошнів-II, III, Боричівка-I, II та курганний могильник Лошнів-IV.

ЛОШНІВ-II

Селище розташоване поряд з городищем. Воно займало південні та південно-західні схили мису (див. рис. 1, 2). З півдня та південного заходу – межує із широкою заплавою р. Гнізни, а з північної і північно-східної сторін до нього прилягає територія центральної частини городища. Довжина селища сягає 200 м, а ширина – 400 м. Приблизна площа поширення культурного шару – близько 7,2 га. Зараз територія селища вкрита правічним буковим лісом. Під лісовою підстилкою, в місцях, оголених кореневищами дерев, виявлено культурний шар, представлений темно-сірими гумусованими суглинками та поодинокими рухомими артефактами – глиняною вимазкою і уламками ліпного посуду. Ліпний посуд репрезентують боковини кухонних горщиків, виготовлені з добре відмудленої глини із домішками дрібнозернистого піску та шамоту. Середня товщина боковин сягає 0,8–1,0 см. Випал вогнищевий, блідо-цеглястого кольору. На окремих фрагментах простежуються сліди слабкої редукції. Текстура керамічного тіста і випал подібні до посуду, віднайденого у розвідковій траншеї I на городищі. За наведеними ознаками його можна віднести до культури Гава-Голігради. Варто зазначити, що в окремих місцях, поряд із цією керамікою, віднайдено скупчення великих фрагментів глиняної вимазки.

Отже, за попередніми даними селище Лошнів-II є синхронним до городища Лошнів-I.

ЛОШНІВ-III

Селище знаходиться в північній частині с. Лошнів. Воно розташоване на рільничих угіддях, присадибних ділянках, в межах сучасної забудови та на пасовищі. На рільничих угіддях, присадибних ділянках та в межах забудови культурний шар представлений темно-сірими та чорними гумусованими суглинками з незначними вкрапленнями глиняної вимазки і дрібних уламків керамічного посуду, а на пасовищі подібна ситуація простежувалася у кротовинах. Поселення в плані сегментоподібної форми, яка досить добре вписується у мікроландшафт. Воно розташоване на пологому південному схилі над заплавою правого берега р. Гнізни (див. рис. 1). З півдня, заходу та сходу його оточує пасовище, яке переходить в широку заплаву, а з півночі – у стрімкі підвищення. Довжина селища сягає близько 350 м, а ширина – 150 м. Площа поширення культурного шару – близько 5,2 га.

Оскільки значна територія пам'ятки знаходиться під сучасною забудовою та використовується як рільничі угіддя, то в цих місцях верхня частина культурного шару поруйнована глибокою оранкою, внаслідок чого під час обстежень на поверхні віднайдено дрібні уламки глиняної вимазки. За аналогіями до керамічного посуду пам'ятку також можна віднести до культури Гава-Голігради.

БОРИЧІВКА-I

Селище розташоване на пасовищі на західній околиці с. Боричівка (за 0,5 км на захід від крайніх будівель села, азимут 280?). Його територія займає південні схили, що прилягають до широкої заплави потоку Боричівка і сягає 300 м довжини та 150 м ширини. Площа поширення культурного шару становить близько 4,5 га (див. рис. 1). Зараз територія селища вкрита неглибоким дерновим шаром пасовища. Верхня частина культурного шару виявилася поруйнованою оранкою, внаслідок чого під час обстежень на поверхні віднайдено уламки глиняної вимазки та фрагменти ліпного керамічного посуду. За формою, текстурою керамічного тіста, випалом та орнаментациєю всі знахідки можна поділити на дві асинхронні групи.

До першої треба віднести уламки та фрагменти ліпних кухонних горщиків. Вони представлені лише боковинами. Їхня товщина сягає 0,8–1,2 см. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску і шамоту. Поверхня трохи горбкувата. Внутрішні поверхні дещо підлощені. Випал кераміки нередукований. Подібні ознаки характерні для ліпного грубостінного посуду, віднайденого під час розвідкових робіт на городищі. Попередньо їх можна віднести до культури Гава-Голігради (VII ст. до н. е.).

Другу групу становлять уламки і фрагменти кружальних посудин, яким притаманні легкосуглинкова текстура керамічного тіста з домішками дрібнозернистого піску, редукований, сивого кольору, випал та середня (0,5 см) товщина боковин. Подібні знахідки можна попередньо віднести до черняхівської культури (III–IV ст.).

Отже, обстеження пам'ятки Боричівка-I дозволяє констатувати, що за віднайденим рухомим матеріалом вона є принаймні двошарова: нижній шар дату-

ється культурою Гава-Голігради, а верхній варто віднести до черняхівської культури.

БОРИЧІВКА-II

Селище знаходиться в межах сучасного пасовища та рільничих угідь, на західній околиці с. Боричівка (за 0,1 км на захід від крайніх будівель села, азимут 270°). Його територія займає південні схили, що прилягають до широкої заплави потоку Боричівка і сягає 400 м довжини та 200 м ширини. Площа поширення культурного шару – близько 8,1 га (див. рис. 1). Центральна та західна частини селища зараз вкриті дерновим шаром пасовища, східна використовується як рільничі угіддя. Верхня частина культурного шару виявилася поруйнованою оранкою, внаслідок чого під час обстежень на поверхні віднайдено уламки глиняної вимазки, фрагменти ліпного і кружального керамічного посуду. За формою, текстурою керамічного тіста, випалом та орнаментациєю знахідки можна поділити на дві асинхронні групи.

До першої віднесено уламки та фрагменти ліпних кухонних горщиків, представлених лише боковинами товщиною 0,8–1,2 см. Текстура керамічного тіста важкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску і шамоту, який домінує серед них. Поверхня трохи горбкувата. Випал кераміки нередукований. Подібні ознаки характерні для ліпного грубостінного посуду, віднайденого нами під час розвідкових робіт на городищі. Ці знахідки можна попередньо віднести до культури Гава-Голігради.

Другу групу становлять уламки і фрагменти ліпних і кружальних горщиків. Ліпні посудини товстостінні (товщиною 0,8–1,0 см). Вони виготовлені із важкосуглинкового тіста із великим вмістом жорстви та шамоту, який виступає на поверхню. Випал блідо-цеглястого кольору. Сліди підлощення відсутні. Кружальний посуд репрезентований уламками кухонних горщиків і мисок. Миски характеризуються відхиленими назовні вінцями і заокругленим викінченням верхньої губи. Текстура керамічного тіста горщиків і мисок легкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску. Випал редукований, сивого кольору. Подібні знахідки керамічного посуду можуть бути попередньо віднесені до черняхівської культури.

З півночі, заходу і сходу до селища прилягають рільничі угіддя, де переважають темно-сірі, а у верхній частині схилу сірі опідзолені ґрунти. З півдня селище оточене заплавою потоку Боричівка і джерелами, за якими далі на південь, простягаються сучасні пасовища.

Отже, обстеження пам'ятки Боричівка-II дозволяє констатувати, що за віднайденим рухомим матеріалом на поверхні селища вона є двошаровою: нижній шар датується культурою Гава-Голігради, а верхній – черняхівською.

ЛОШНІВ-IV

Курганна група із шести земляних насипів розташована на вододілі того ж мисового підвищення, що й городище. Її північно-західна частина (курган № 1) розташована за 300 м на південний схід від першої оборонної лінії, збудованої з напільної сторони. Нами обстежено лише ті уцілілі кургани, які покриті правічним буково-грабовим лісом, що виступає двома своєрідними острівками обабіч

сучасної дороги Кровінка–Лошнів (див. рис. 1). До першої групи, що локалізується за 600 м ліворуч дороги, відноситься п'ять (№№ 1–5), до другої, що знаходиться праворуч – один курган (№ 6). На нашу думку, територія між цими групами також могла бути зайнята курганами, поруйнованими в попередні часи антропогенними факторами. Виявити їхні поверхневі сліди в сучасному молодому лісі зараз досить проблематично.

З метою детальнішого опису пам'ятки, вважаємо за доцільне подати короткі відомості про кожний курган.

Курган I знаходиться на віддалі 300 м від першої лінії захисту городища. Він правильної округлої форми, діаметром 5 м. Максимальна висота над рівнем сучасної поверхні сягає близько 1,5 м. Схили опуклобокi. В центрі насипу виявлено сучасну ямку, розмірами 0,5?0,5 м, в стінках якої простежено заповнення з темно-сірих гумусованих суглинків.

Курган II розташований за 55 м на південний схід (азимут 110?) від попереднього. Насип правильної округлої форми, діаметром 10 м. Його максимальна висота над рівнем сучасної поверхні сягає близько 1,6 м (див. рис. 1). Верхня площадка (діаметром 1,5 м) дещо знівельована. Схили опуклобокi.

Курган III знаходиться за 40 м на південний схід (азимут 260?) від попереднього. Насип правильної округлої форми, діаметром 5 м. Його максимальна висота над рівнем сучасної поверхні сягає близько 1,4 м (див. рис. 1). Схили опуклобокi.

Курган IV виявлено за 50 м на південний схід (азимут 190?) від кургану III. Насип правильної округлої форми, діаметром 5,5 м. Його максимальна висота над рівнем сучасної поверхні сягає близько 1,5 м. Схили опуклобокi (див. рис. 1).

Курган V виявлено за 45 м на південний схід (азимут 270?) від попереднього. Насип правильної округлої форми, діаметром 5 м. Його максимальна висота над рівнем сучасної поверхні – близько 1,6 м (див. рис. 1).

Курган VI виявлено за 670 м на південний схід (азимут 230?) від попереднього. Насип правильної округлої форми, діаметром 5 м. Його максимальна висота над рівнем сучасної поверхні сягає близько 1,5 м (див. рис. 1). Схили опуклобокi.

Отже, археологічні розвідкові дослідження в околицях с. Лошнева дають підстави констатувати наступне: за 2,2 км на південний захід від сільської школи (азимут 170?), на мису, вкритому правічними буково-грабовим лісом знаходиться городище культури Гава-Голігради. Відстань від південної околиці села до нього сягає близько 1,5 км. Пам'ятка займає частину невисокого мису лівого берега р. Гнізни (лівого допливу р. Серет), висотою близько 35 м над широкою заплавою; з напільної (північно-східної) сторони городище обмежене двома поперечними лініями оборони. Відстань між першою і другою сягає 65 м, а другою і третьою – 20 м. Центральна ділянка, розмірами 105?90 м оточена третім (кільцевим) валом (ширина основи 5, висота 1,20 м) і ровом (ширина 7,5, глибина 0,75 м), який з півночі і півдня переходить в ескарп. З напільної сторони I та II вали мають такі параметри: ширину збереженої основи 2,0–2,5 м, висоту 1,5 м.

При цьому залишки ровів сягають 2–3 м ширини і 0,7 м глибини. Час припинення функціонування оборонної лінії визначено на основі фрагментів ліпного кухонного посуду, віднайденого на долівці наземної прибудови до валу, шириною 4,5 м. Лінія захисту була однофазовою, оскільки слідів будь-якої перебудови в пізніші часи не виявлено. В західній частині городища між траншеями I та II простежено сліди ймовірного в'їзду. Незначна товщина культурного шару на укріпленій території свідчить про нетривале функціонування городища; матеріали, з повторно обстежених та нововиявлених пам'яток (Лошнів-II, Лошнів-III, Боричівка-I, Боричівка-II, Лошнів-IV) дозволяють стверджувати, що поряд із городищем, функціонували синхронні селища та, ймовірно, курганний могильник. Разом із городищем вони склали гніздо поселень.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ситник О. С.* Звіт про результати досліджень Західноукраїнської госпдогвірної експедиції НВК "Археолог" у 1991 р. // Наук. архів ІА НАН України.
2. *Бандрівський М.* Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. – Львів, 1994.

	болото		темно-сірі опідзолені суглинки
	джерело, струмок		перехідний горизонт до "материка"
	очерет		перевідкладені сірі опідзолені суглинки
	пасовище		сірі опізолені суглинки
	широколисті ліси		світло-сірі опідзолені суглинки
	польві та лісові дороги		верхня межа лесу "материк"
	нерозкопана територія зайнята деревом		залишки трухлявілих колод
	вал		залишки горілих колод
	рів		залишки стовпових ямок
	невідомі траншеї		залишки трухлявілих дерев'яних плах
	викид Ситника О.С.		вогнищева яма
	траншеї		каміння
	рівень сучасної поверхні		вугілля, зола
	дерн, лісова підстилка		глиняна вимазка

Умовні позначення.

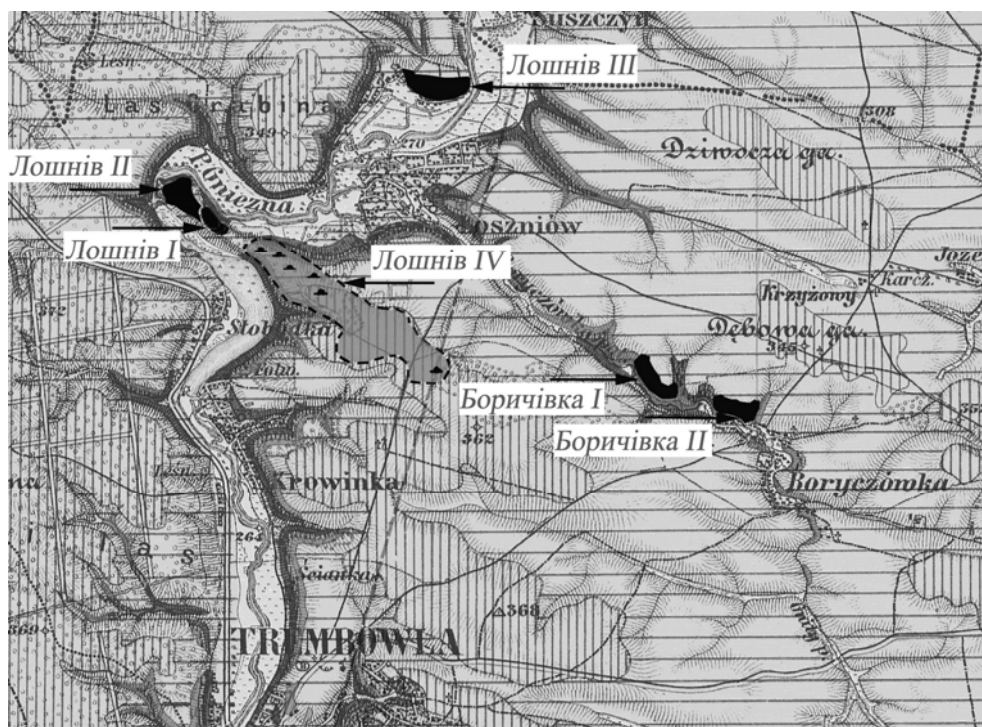

Рис 1. Карта розташування пам'яток в околицях с. Лошнева.

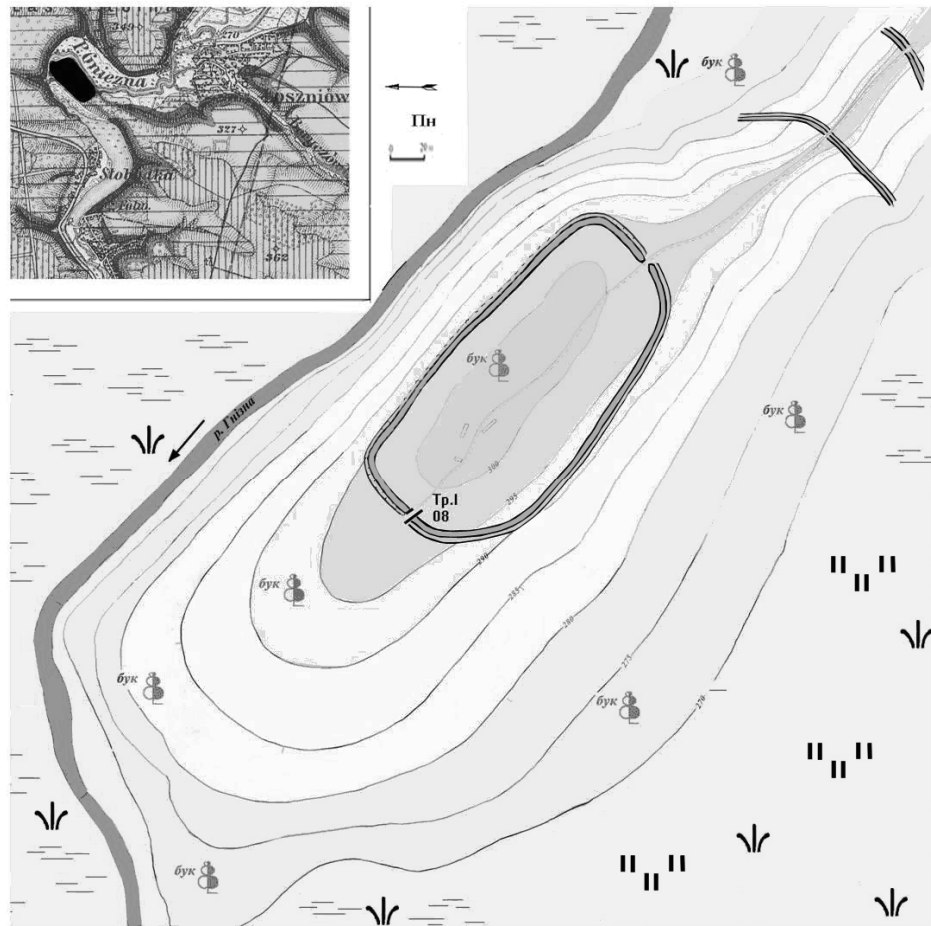

Рис 2. Топогеодезичний план городища в с. Лошнів.

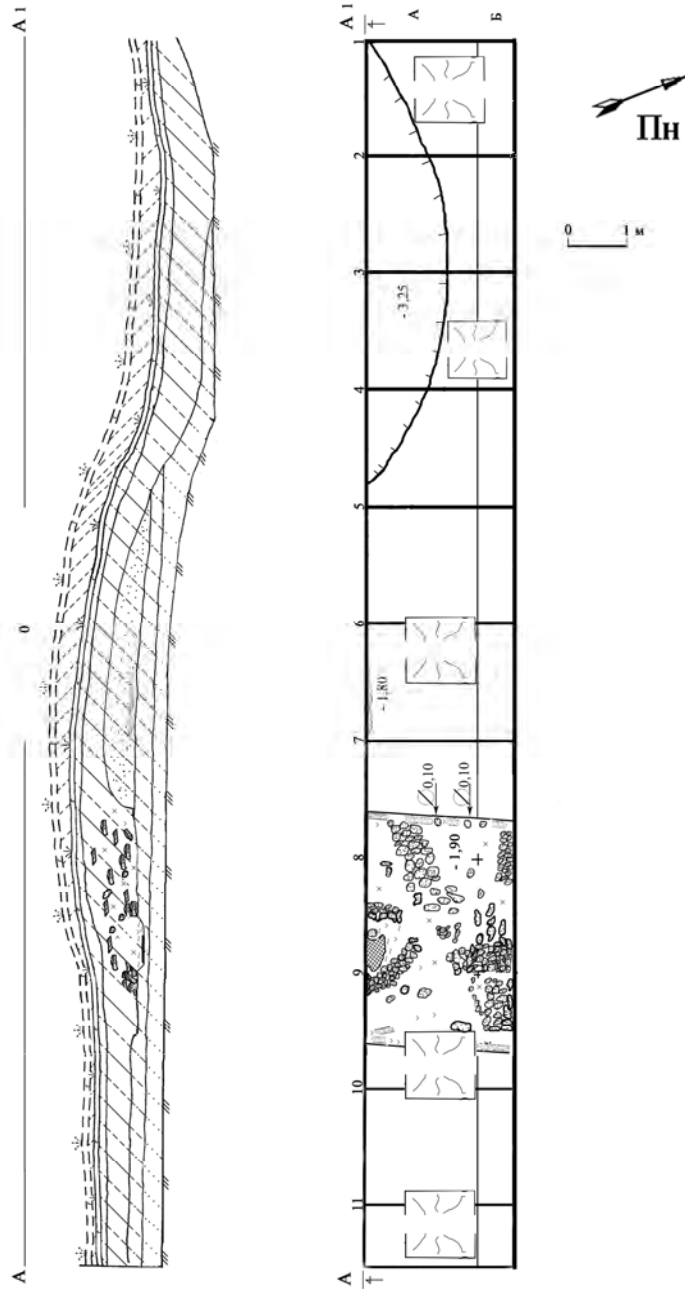

Рис 3. Загальний план та профіль траншеї І.

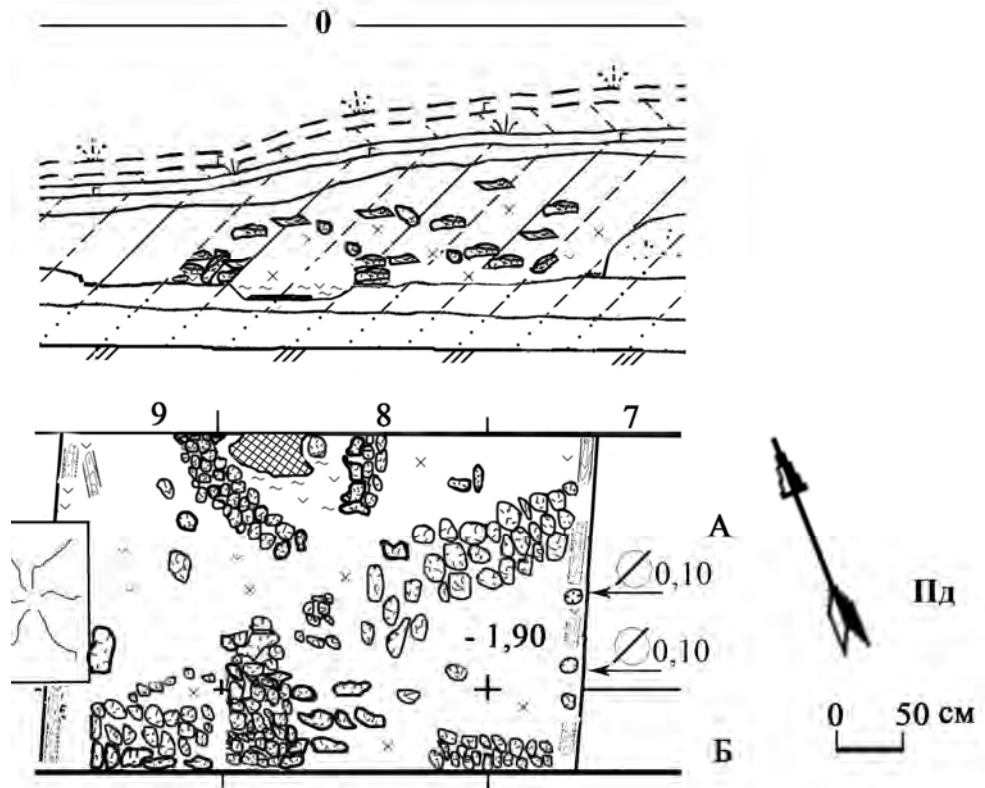

Рис 4. План та профіль наземної прибудови до валу.

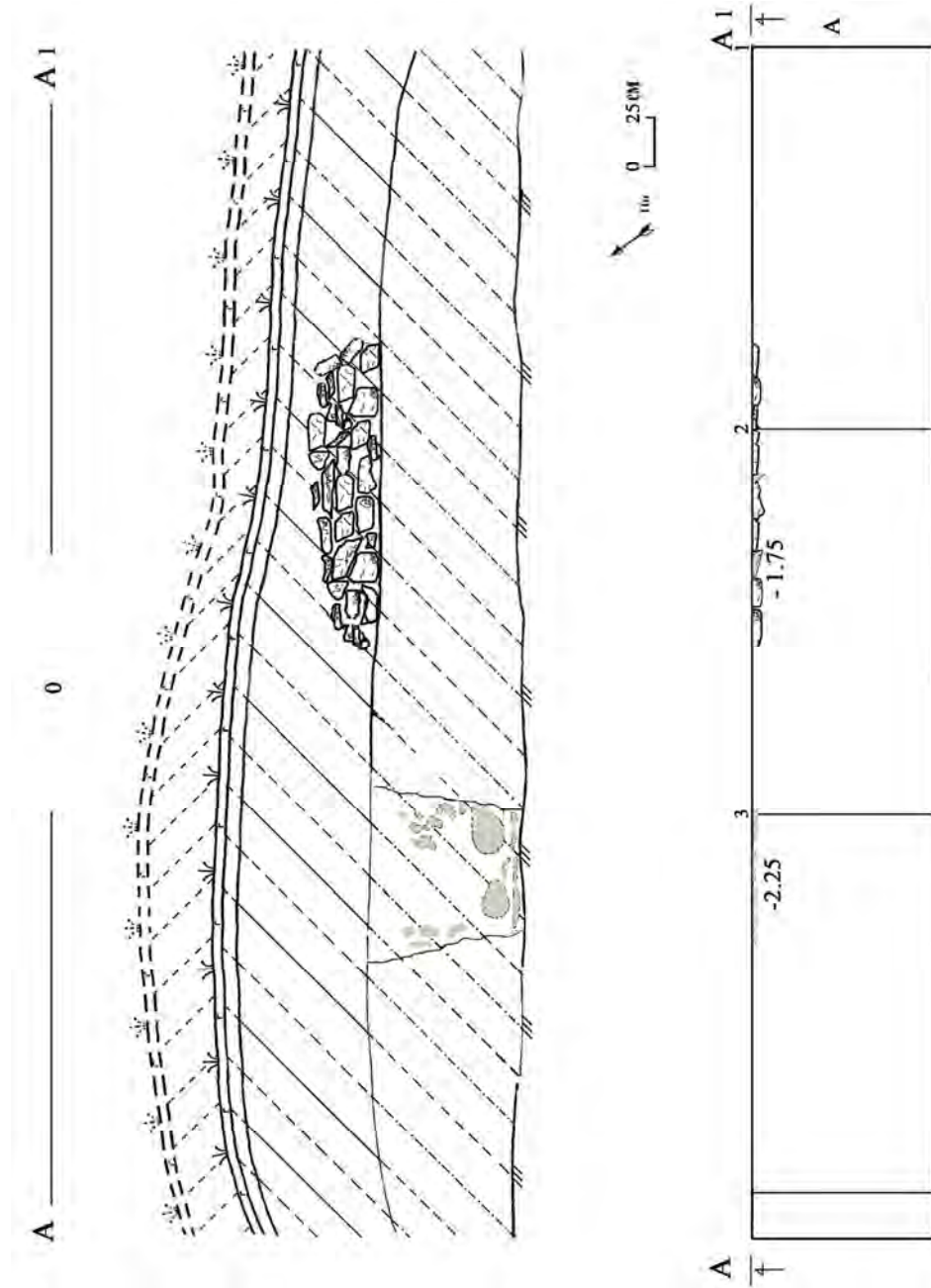

Рис 5. Загальний план та профіль траншеї II.

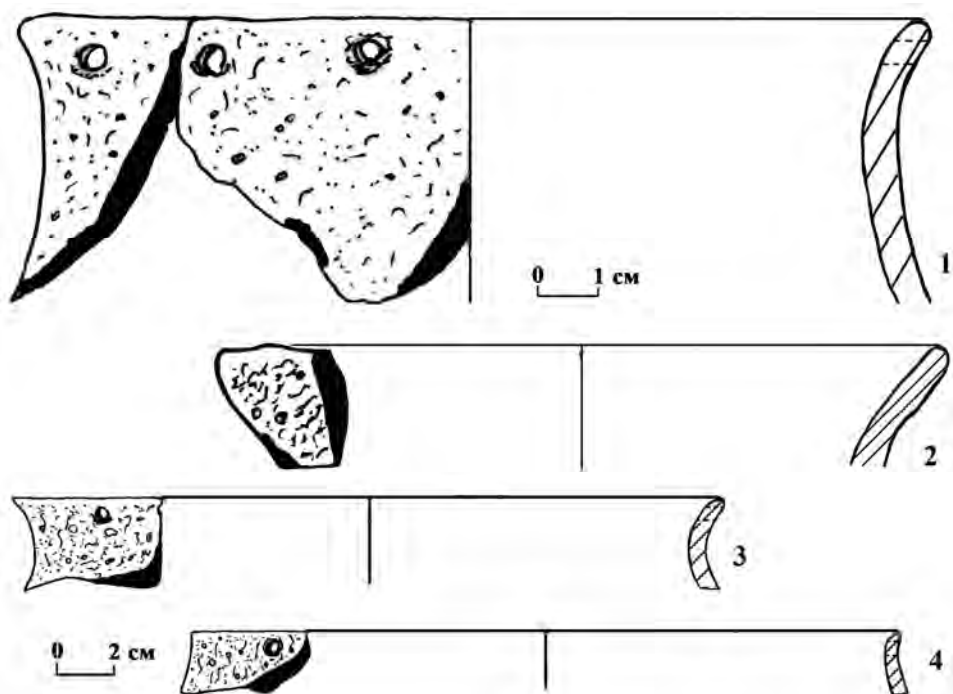

Рис 6. Керамічний посуд з наземної прибудови до валу.

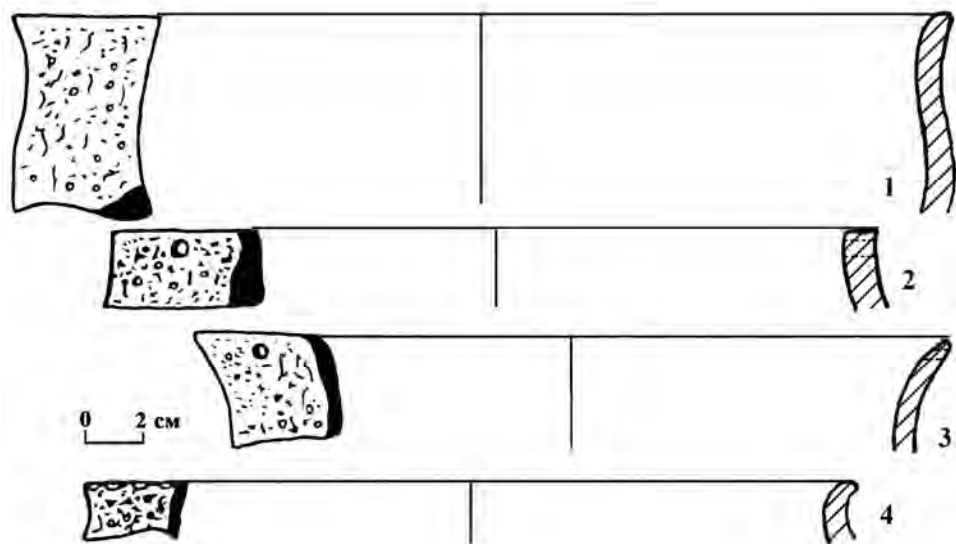

Рис 7. Керамічний посуд з наземної прибудови до валу.

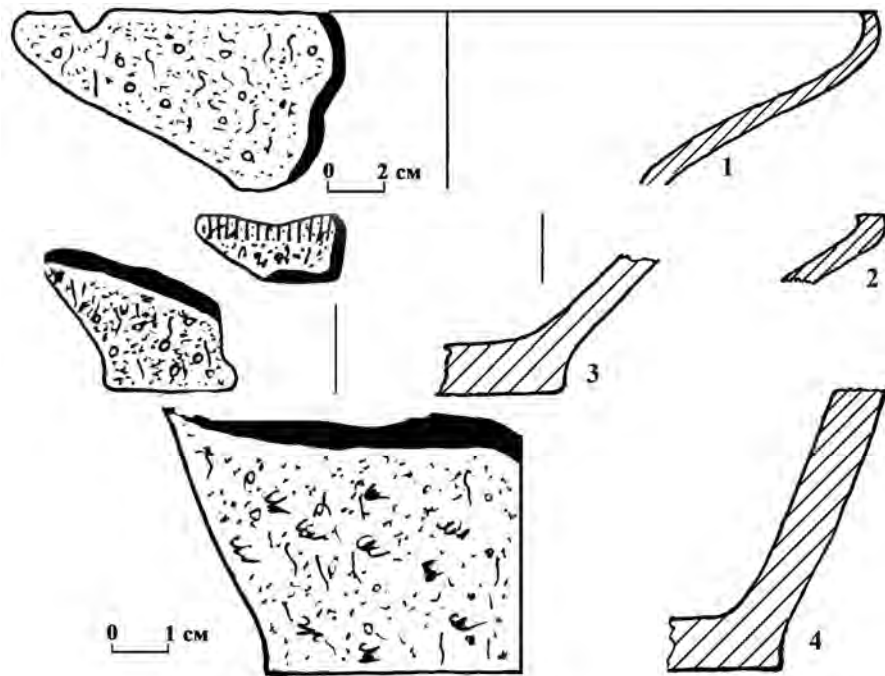

Рис 8. Керамічний посуд з долівки наземної прибудови до валу.

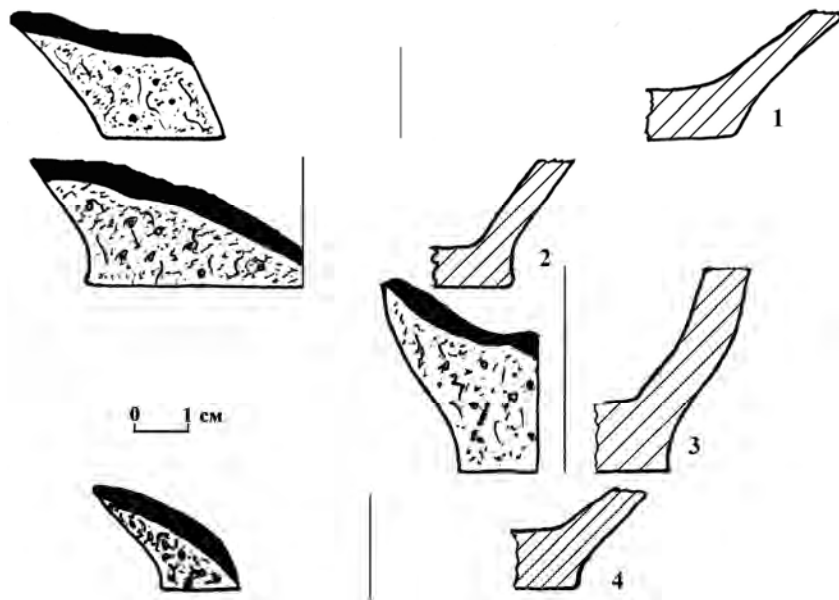

Рис 9. Керамічний посуд з наземної прибудови до валу.

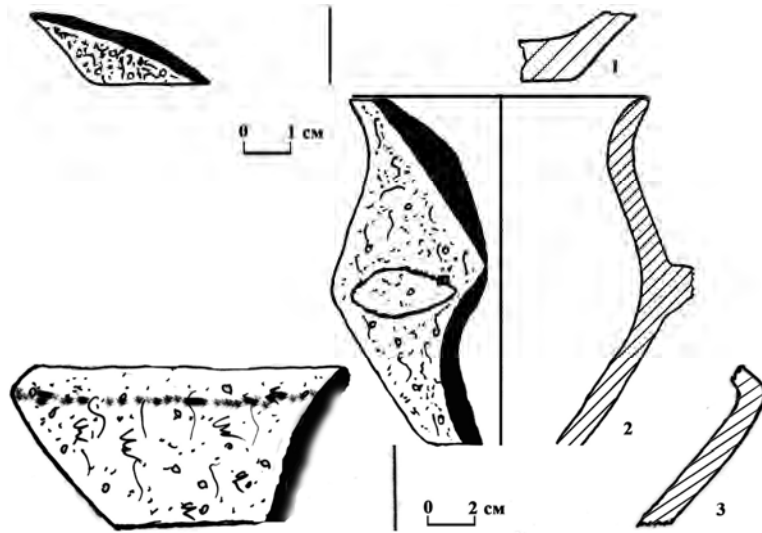

Рис 10. Керамічний посуд з наземної прибудови до валу та рову.

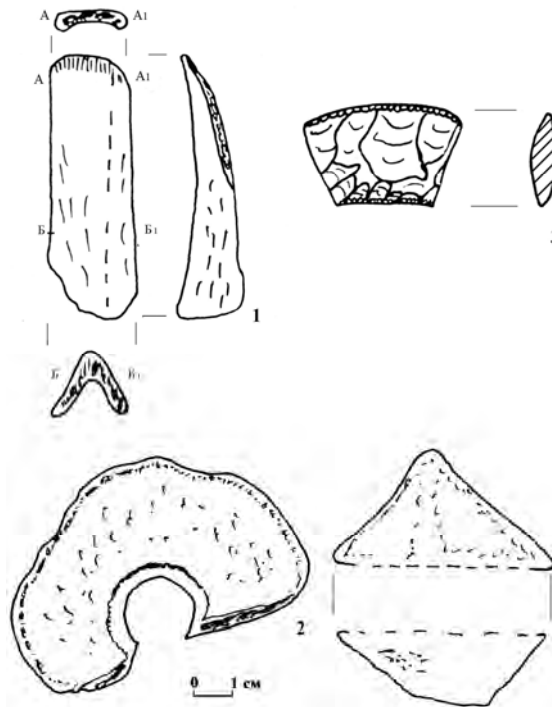

Рис 11. Знаряддя з кістки та кременю.

**INVESTIGATIONS ON THE EARLY IRON AGE HILLFORT LOSHNIV
AND IN ITS ENVIRONS IN 2008**

B. Zavitij

*Ivan Franko L'viv National University
Universytetska St. 1, L'viv, 79000, e-mail: zavitij@ukr.net*

The results are presented of the newest discoveries on the territory and in vicinity of Early Iron Age Hillfort near village Loshniv, Terebovlia district, and Ternopil region. Newly discovered archaeological sites are described in concert with all archaeological objects and artifacts.

Key words: Early Iron Age, Gava-Goligrad culture, Hillfort, settlement, barrow, rampart, trench, structure, pot, basin, bone polisher, flint sickle.

**ИССЛЕДОВАНИЯ ЛОШНИВСКОГО ГОРОДИЩА РАННЕЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА
И ЕГО ОКРУГИ В 2008 г.**

Б. И. Завитий

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: zavitij@ukr.net*

Приведено результаты исследования на территории и в округе городища раннежелезного века возле с. Лошнив Теребовлянского р-на Тернопольской обл. Дана обширная характеристика открытых памятников, объектов и находок.

Ключевые слова: раннежелезный век, Гава-Голиградская культура городище, селище, курган, вал, ров, сооружение, сосуд, миска, костяное ложило, кремневый серп.

Стаття надійшла до редколегії 13. 02. 2009

Прийнята до друку 28. 03. 2009

УДК 904 : 911.37 : 726.84 (477.83)“08/12”

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ У 2007 р.

М. А. Филипчук

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net

В публікації подано результати рекультивацийних та рятівних робіт протягом 2007 р. на території Пліснеського археологічного комплексу слов'яно-руського часу. Охарактеризовано залишки 23 асинхронних об'єктів різного призначення: п'яти оборонних, чотирьох житлових, семи господарсько-виробничих, шести культових споруд та однієї невизначеної функції. Проаналізовано рухомий матеріал і продатовано кожний об'єкт.

Ключові слова: Пліснесько, курганний могильник, “Замчисько”, “Високе городиско”, “Оленин Парк”, ґрунтові кремаційні поховання, наземні житла, заглиблені житла, оборонні споруди, культові споруди, керамічний посуд, горщик.

В липні–серпні 2007 р. експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка провела рятівні дослідження на території Пліснеського археологічного комплексу, до якого входять городища IX–X та XI–XIII ст., курганний і ґрунтові могильники, культові місця. Цей комплекс відомий в науковій літературі як літописне Пліснесько. Пам'ятка знаходиться поблизу с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. Зараз територія комплексу зазнає інтенсивних техногенних і антропогенних змін – окремі ділянки пам'ятки, що розташовуються на схилах, руйнуються зсувами і новоутвореними ярами, на рівнинних місцях плато, тобто на дитинці і так званому середмісті (ур. “Замчисько”, “Високе городиско”, “Оленин Парк”), місцеві жителі продовжують вибирати культурний шар. Крім того, на укріпленій території городища та в межах курганного могильника інтенсивно працюють “чорні археологи”. У зв'язку з цим потреба дослідження літописного Пліснеська є надзвичайно актуальною.

У 2007 р. роботи проводилися в урочищах “Оленин Парк” (розкопи I, VI), “Замчисько” (розкоп II), “Високе городиско” (розкоп III) та “Погреби” (розкоп IV)*. Основна мета експедиції полягала у тому, щоби шляхом рятівних та фундаментальних польових досліджень продовжити подальше вивчення оборонних, житлово-господарських і культових об'єктів, що належать до різних періодів функціонування комплексу і водночас провести рекультивацію поруйнованих природними та антропогенними чинниками ділянок: на місці розкопу К. Гада-

© Филипчук М., 2009

*В нумерації відсутній розкоп V, який планувалося закласти в межах монастирського подвір'я (територія слов'янського Пліснеська), на місці зсуву ґрунтових порід, спричинених антропогенними та природними чинниками. Однак, враховуючи специфіку розташування майбутнього розкопу та наукову проблематику Н. М. Білас (пізньосередньовічні монастирі Заходу України) рятівні археологічні роботи в цьому місці проводила згадана дослідниця.

чека в ур. “Оленин Парк” (1905–1907 рр.) – Р. I; розкопу I. Старчука в ур. “Оленин Парк” (1948 р.) – Р. VI; ям скарбощукачів на дитинці – Р. II та шанця другої світової війни в ур. “Погреби” – Р. IV (рис. 1). Крім того, в руслі фундаментальних досліджень розпочато вивчення 4-ї лінії захисту в ур. “Високе городиско” – Р. III.

Польові пошукові роботи проводилися шляхом закладання траншей та незначних прирізок до них, що в кінцевому результаті складало розкопи. Фіксація відкритих залишків об’єктів та рухомого матеріалу здійснювалася за допомогою описового та креслярського методів. При цьому проводилася фото-, відеозйомка та аудіозапис. Культурний шар та залишки об’єктів виявлялися та фіксувалися за допомогою планіграфічних і мікростратиграфічних спостережень. Дослідження проводились до лесової підоснови, тобто, до так званого “материка”. Відразу ж зазначимо, що у зв’язку з техногенною катастрофою, що сталася 16 липня 2007 р. біля станції Ожидів Львівської залізниці (Плісеський комплекс знаходиться за 12 км від місця аварії), з 17 липня до 1 серпня польові археологічні дослідження були призупинені. Своєю чергою, це не дозволило повністю виконати запланований обсяг рекультивацийних робіт.

Розкоп I закладено в ур. “Оленин Парк”, в тій частині траншеї К. Гадачека, де вона переходить в його ж розкоп, розмірами 8?10 м (див. рис. 1, 2). Ширина траншеї 1905–1907 рр. сягала 2 м. Вона була спрямована в південно-східному напрямку, від центру площадки городища до її краю, обнесеного невеликим земляним насипом. За столітній проміжок часу стінки незаконсервованого розкопу та траншеї суттєво осунулися, а в окремих місцях поросли буком. На поверхні оголених викидів зустрічалася велика кількість керамічного посуду, остеологічного матеріалу (рис. 30) та каміння. Посуд представлений уламками і фрагментами кухонних кружальних горщиків та великої корчаги (рис. 9). Передусім – це фрагменти верхніх частин горщиків, тулубів, придонних частин та денць. За формою, текстурою керамічного тіста та технологією виготовлення його можна розділити на дві групи.

До першої, чисельно переважаючої, відносяться уламки і фрагменти горщиків, найбільше розширення тулуба яких припадає на $\frac{3}{4}$ загальної висоти. Вінця косо зрізані і валикоподібні, з рівчиком з внутрішньої сторони. Вертикальна коротка шийка характеризується контрастним переходом як до нижньої губи вінець, так і до чітко окреслених, випуклих плічок. Тулуби розлогі. На денцях простежуються сліди дощатих підставок та, інколи, гончарних знаків. Товщина боковин сягає 0,4–0,8 см. Загалом, вироби виготовлені з легкосуглинкового керамічного тіста, іноді з домішками дрібно- та середньозернистого піску (рис. 10). Їм притаманний редукований спосіб випалу, який, поза всякими сумнівами, проходив у гончарних печах. За наведеними ознаками цю групу керамічного посуду треба віднести до середини XII–середини XIII ст. Цим же часом слід датувати і корчагу висотою 45 см. Діаметр її горла сягає 13 см, а висота – 7 см. Максимальне розширення посудини припадає на $\frac{4}{5}$ загальної висоти. На вертикальних вінцях є валикоподібний пружок. Дно корчаги рівно зрізане, діаметром 16 см.

Товщина боковин сягає 0,7–1,2 см. Текстура керамічного тіста суглинкова, без будь-яких мінеральних домішок. Випал однотонний, блідо-цеглястого кольору.

Другу групу становлять уламки і фрагменти ліпних та ранньокружальних кухонних горщиків, серед яких домінують боковини. Їм притаманний пічний та слабо редукований випал (рис. 11, 1). Керамічне тісто легкосуглинкове, із значним вмістом велико- та середньозернистого піску. В зломах боковин окремих посудин товщиною 0,6–1,0 см простежуються сліди редуції. Наведені ознаки дають підстави віднести цей матеріал до райковецької культури (IX–X ст.). Подібні керамічні вироби походять з добре стратифікованих комплексів Плісеська, Стільська, Буківни [8. С. 80–104; 10. С. 279–286; 11. С. 36–40; 14. С. 110–131; 17. С. 68–135].

Розкоп 1, площею 24 м², охоплював центральну частину траншеї К. Гадачека. Його параметри (8?3 м) та орієнтація були зумовлені реальним станом справ у цій частині городища та завданнями рекультивациі (рис. 3). Крім того, саме в цьому місці “чорні археологи” викопали декілька аморфних ям на площі близько 20 м². Головна мета рятивних робіт в цьому місці полягала у вивченні характеру і потужності культурного шару та відновленні ділянки до первісного вигляду. Товщина перевідкладеного культурного шару, що сформувався тут в результаті зсуву викиду, тобто в межах траншеї К. Гадачека (кв. Б1–Б4), сягала 0,20–0,35 см. Вона представлена перемішаними (чорними та сірими) гумусованими ґрунтами, значною кількістю уламків і фрагментів керамічного посуду першої та другої груп. Встановлено, що під час розкопок К. Гадачек досяг лесової (“материкової”) підоснови.

Докорінно відмінною ситуація була в кв. А1–А4, тобто в межах так званої прирізки (південна частина розкопу). Тут культурний шар представлений двома горизонтами: верхнім (товщиною 0,35–0,40 м) та нижнім (товщиною 0,20–0,25 м). У верхньому, під прошарком лісової підстилки, повністю домінували чорні гумусовані суглинки, в яких траплялися уламки керамічного посуду першої групи та поодинокі каміння незначних розмірів (0,05?0,07?0,10 м). Саме в нижній його частині, на межі з наступним горизонтом (кв. А1–А3), виявлено залишки чотирьох овалоподібних заглиблень (швидше за все рівчиків від плах). Їхня максимальна глибина сягала 0,20–0,25 м (див. рис. 3). В заповненні зустрічалося дрібне вугілля. Попарне розташування описаних заглиблень, практично однакові глибини відносно рівня тогочасної поверхні та характер заповнення дають підстави попередньо вважати їх залишками **об’єкта № 1**. Стратиграфічні дані та керамічний матеріал, віднайдений в нижній частині горизонту, дозволяють віднести його до XII–XIII ст.

Об’єкт № 2 виявлено у кв. А4 на глибині 0,3–0,4 м від рівня сучасної поверхні. Його залишки представлені кам’яною кладкою в нижньому горизонті, тобто в шарі темно-сірих гумусованих суглинків. Основа кладки сформована з плиткоподібного каміння середніх (0,10?0,15?0,20 м) та великих (0,20?0,30?0,40 м) розмірів. Цілком вірогідно, що вона була виявлена і К. Гадачеком у кв. Б4, оскільки у викиді з південної сторони траншеї 1905–1907 рр. була велика кількість масивних кам’яних плит. В межах кам’яної кладки, а саме

між камінням та в шарі темно-сірих гумусованих ґрунтів, віднайдено поодинокі уламки керамічних кухонних горщиків, віднесених нами до другої групи, тобто до IX–X ст. Стратиграфічні спостереження та виявлений рухомий матеріал дозволяють датувати об'єкт № 2 слов'янського (IX–X ст.) часом.

В темно-сірих гумусованих суглинках (кв. А1–А2) на глибині 0,5–0,6 м від рівня сучасної поверхні виявлено залишки об'єкта № 3. Він представлений про шарком чорних гумусованих суглинків, насичених глиняною вимазкою та вугіллям, що залягав над опідзоленими суглинками (див. рис. 3). В заповненні об'єкта віднайдено декілька дрібних уламків боковин ранньокружального керамічного горщика. Текстура керамічного тіста суглинкова, з домішками грубозернистого піску, жорстви іноді й шамоту. Товщина боковин сягає 0,6–1,0 см. Їм притаманий пічний випал без слідів редукування. Наведені ознаки дають підстави попередньо віднести цей матеріал до райковецької культури (IX ст.). Подібний посуд віднайдено в добре стратифікованих комплексах, аналогічних до пам'яток українського Прикарпаття [8. С. 80–104; 10. С. 279–286; 11. С. 36–40; 14. С. 110–131; 17. С. 68–135]. За стратиграфічними спостереженнями та рухомим матеріалом об'єкт № 3 можна віднести до IX ст. Отже, внаслідок проведених робіт у розкопі I виявлено залишки трьох об'єктів – одного давньоруського та двох слов'янського часу.

Розкоп II закладено в ур. “Замчисько”, тобто на території дитинця, а саме, за 1 м на північ від західного краю “Бульдозерної траншеї” 1983 р., прокладеної під керівництвом І. К. Свешнікова та за участю Б. Г. Возницького (рис. 1, 2) на місці ям скарбощукачів. Виходячи із розташування ям “чорних” археологів розкоп має Г-подібну форму площею 32 м² і орієнтований за сторонами світу (рис. 4).

Верхня частина культурного шару (до глибини 0,3 м) виявилася неодноразово перевідкладеною, оскільки до 1965 р. територія городища постійно розорювалася. Зараз вона представлена чорними гумусованими суглинками, насиченими уламками кружальної кераміки, фрагментами кісток, камінням, вимазкою та вугликами. Подекуди трапляються й артефакти зі заліза (цвяхи, ножики, вістря стріл, поясні пряжки, скоби, уламки обручів тощо), рожевого сланцю, сердоліку, скляної пасти та скла (рис. 12–14).

Непоруйновані культурні нашарування в розкопі виявилися неоднаковими. Відмінність між ними спостерігається як у параметрах, так і в характері залишків споруд та рухомого матеріалу. На різних глибинах щодо рівня сучасної поверхні виявлено рештки дев'яти асинхронних об'єктів: чотирьох наземних будівель, ймовірно жител, та п'яти ям господарського призначення. Варто зазначити, що в багатьох випадках пізніші об'єкти перекривали раніші. У зв'язку з цим, відбір рухомого матеріалу здійснювався як із їхнього заповнення, так і безпосередньо з долівок споруд, черенів опалювальних пристроїв, днищ ям тощо тобто “in situ”.

Об'єкт № 1 – господарська яма № 1 (див. рис. 4). Вона знаходилася в кв. А1–Б1. Її абриси виявлено на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Вони були перекриті чорними гумусованими суглинками, насиченими камінням, дріб-

ними фрагментами глиняної вимазки та керамічним матеріалом XII–XIII ст. В плані об'єкт був овальної форми, розмірами 1,53?0,75 (?) м. Його залишки представлені заглибленим котлованом (глибиною до 0,85 м від рівня сучасної поверхні), дещо видовженим по осі південь–північ. Північна частина має пологі стінки, обкладені дрібним камінням, в той час, коли південна – майже прямовисні. Заповнення об'єкта склали чорні гумусовані суглинки, серед яких траплялися уламки керамічних горщиків, глиняна вимазка та дрібне каміння. Керамічні знахідки, віднайдені у заповненні та на дні ями, представлені вінцями, боковинами і денцями кухонних горщиків. Денець, придонних частин та фрагментів тулубів налічується значно менше. В більшості випадків – це вінця. Вони характеризуються косозрізаними, рідше заокругленими, завершеннями верхньої губи. Найбільше розширення тулуба припадає на $\frac{3}{4}$ висоти горщиків. Вироби виготовлені з легкосуглинкового керамічного тіста. Їм притаманний редукований спосіб випалу, що проходив у гончарних печах. На окремих посудинах в межах вінця, шийки і плічок спостерігається рифлений лінійний орнамент. До речі, відмінність між цими фрагментами полягає лише в модифікації вінця. Стратиграфічні дані дозволяють стверджувати, що охарактеризований об'єкт зведений поверх шару опідзолених суглинків. Сказане вище дає підстави віднести його до кінця XI–першої половини XII ст.

Об'єкт № 2 (наземна житлова споруда № 1) виявлений в кв. А1–А3 на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 4; 17). Його заповнення (товщиною 0,20–0,25 м) було виражене віднівельованим прошарком чорного гумусованого ґрунту з включеннями вимазки, попелу, вугілля, каміння та фрагментів керамічного посуду. Абриси залишків споруди простежувалися добре: верхня межа зафіксована на глибині 0,35 м, а нижня – 0,55–0,60 м від рівня сучасної поверхні. Рівень тогочасної поверхні та глибина котловану дозволяє віднести цей об'єкт до наземного типу. Північна та південна частини споруди виявились за межами розкопу. Конфігурація та параметри збережених залишків дозволяють встановити розміри північної та частково західної сторін, що відповідно сягали 4 і 3,65 м. Швидше за все, споруда була зрубною, оскільки будь-яких слідів стовпових ямок вздовж стін неглибокого котловану не виявлено. Земляна долівка збереглася у вигляді утрамбованого прошарку чорних гумусованих суглинків, вкритих вугіллям та золою, товщиною до 0,5–1,0 см. У північно-західній частині об'єкта був розташований опалювальний пристрій, залишки якого відкрито в кв. А2. Він представлений кам'яною підосною прямокутної в плані форми, поверх якої збереглися черинь та розвал нижньої частини купольної печі. Оскільки досліджено лише південно-східний кут цієї печі, то її приблизні розміри не перевищували 1,2 м ширини, 1,4 м довжини та 0,35 м висоти. В заповненні неглибокого котловану споруди віднайдено фрагменти кружального посуду: верхні частини, боковини та денця кухонних горщиків. В більшості випадків – це косозрізані, рідше заокруглені вінця. Найбільше розширення тулуба посудин припадає на $\frac{3}{4}$ їхньої висоти. Вироби виготовлені з легкосуглинкового керамічного тіста. Їм притаманний редукований спосіб випалу. В межах вінця, шийки та плічок окремі посудини прикрашені рифленим лінійним орнаментом.

На долівці та черені печі виявлено незначну кількість уламків кухонних горщиків із манжетоподібним та косозрізаним завершенням верхньої губи вінець, короткою шийкою та контрастним переходом до опуклих плічок. В цілому, для такого посуду характерні приземисті форми. У текстурі керамічного тіста переважає дрібнозернистий пісок. Випал пічний. Сивий колір внутрішніх та зовнішніх стінок може вказувати на недосконалу редукцію. Наведені риси форм, текстури керамічного тіста та окремих елементів технології випалу дають підстави віднести ці артефакти до кінця XI ст. Таке датування підтверджується й стратиграфічними даними. Отже, об'єкт № 2 треба віднести до кінця XI ст.

Східну частину цієї споруди займала яма господарського призначення № 5 (об'єкт № 8). Її абриси виявлено на рівні долівки. Вона мала форму заокругленого прямокутника (розмірами 1,8?2,0 м), конфігурація якого досить добре співвідноситься з окресленням північно-східного кута будівлі (див. рис. 4). З південно-східної сторони стінки ями майже прямовисні, з решту сторін – похилі. Максимальна глибина від рівня сучасної поверхні становить 1,1 м, а відносно долівки об'єкта № 2 – 0,55 м. Заповнення обидвох об'єктів (№№ 2 та 8) – однакові. Аналогічними виявилися також і керамічні знахідки з них. Все це дає підстави висловити думку про те, що наземна споруда № 1 та господарська яма № 5 є синхронними і складають один житлово-господарський комплекс, який припинив своє функціонування в першій половині XI ст.

Об'єкт № 3 (наземна житлова споруда № 2) виявлено в кв. Д1–Е1 на глибині 0,40–0,45 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 4; 17). Його заповнення представлене прошарком чорного гумусованого ґрунту з включеннями вимазки, попелу, вугілля, поодинокого дрібного каміння та фрагментів керамічного посуду. Долівка знаходилася на глибині 0,55–0,60 м від рівня сучасної поверхні. Рівень тогочасної поверхні та глибина котловану дозволяє віднести цей об'єкт до наземного типу. Північна та східна частини споруди в межі розкопу не потрапили. Досліджені стіни неглибокого котловану мали розміри 2,85(?)?1,45(?) м. Швидше за все, будівля була зрубною, оскільки будь-яких слідів стовпових ямок вздовж стін земляного котловану не виявлено. Долівка збереглася у вигляді добре утрамбованого прошарку чорних гумусованих суглинків, вкритих вугіллям та попелом товщиною до 0,5–1,0 см. У північно-західній частині об'єкта знаходився опалювальний пристрій у вигляді залишків нижньої частини купольної печі розмірами 1,0?0,9 м (див. рис. 4). Від неї частково зберігся черинь та слабо виражені сліди стінок. В заповненні котловану віднайдено уламки та фрагменти кухонного керамічного посуду X–XIII, передусім боковини та денця кружальних горщиків. А над долівкою, безпосередньо на ній та на черені печі виявлено фрагменти верхніх частин кружальних горщиків, аналіз яких добре показує зміну основних елементів цього типу посуду (викінчення вінець, висоти шийки, перехід до плічок) при стабільній супісковоїй текстурі керамічного тіста та редукованому випалі. Викінчення вінець еволюціонує від звичайного до модифікованого манжету із рівчиком із внутрішньої сторони. При цьому, шийка відповідно вкорочується, а перехід до плічок набуває більшої крутизни. Максимальне розширення тулуба горщиків переноситься ближче до вінець. На плічках нанесено

лінійний рифлений орнамент у вигляді лінзоподібних в січенні борозенок шириною 0,03 і максимальною глибиною 0,15 см. Подібний посуд використовувався місцевим населенням протягом другої третини XII ст. Страти-графічні спостереження вказують на те, що досліджуваний об'єкт функціонував саме в цей час.

Об'єкт № 4 (наземна споруда № 3) виявлено в кв. В1–Д1 відразу ж під орним шаром на глибині 0,30–0,35 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 4). Його заповнення представлено прошарком чорного гумусованого ґрунту з включеннями вимазки, попелу, вугілля, горілих плах, поодинокого дрібного каміння та фрагментів керамічного посуду. Долівка знаходилася на глибині 0,45–0,50 м від рівня сучасної поверхні. Західна та частково північно-східна частини споруди в межі розкопу не потрапили. Дещо вище від рівня земляної долівки, вздовж виявлених стін котловану та в центрі об'єкта знайдено фрагменти горілих плах шириною до 0,2 м. Плахи, що простягалися вздовж абрисів котловану, швидше за все, є залишками нижніх вінець дерев'яних стін зрубною конструкції, а ті, що виявлені у центрі об'єкта – можливо, слідами даху. За наведеними ознаками наземна споруда сягала 3,05 м ширини та 3,2(?) м довжини. Земляна долівка збереглася у вигляді добре утрамбованого прошарку чорних гумусованих суглинків, вкритих вугіллям та попелом товщиною до 0,5–1,0 см. У південній частині будівлі на рівні долівки знаходився завал каміння середніх розмірів. В заповненні котловану віднайдено боковини та денця кружальних горщиків різночасового кухонного керамічного посуду, пряслиця з рожевого сланцю, цвях. Над долівкою і безпосередньо ній виявлено фрагменти верхніх частин кружальних горщиків, аналізу яких добре ілюструє зміну основних елементів посуду (викінчення вінець, висоти шийки, перехід до плічок) при стабільній суглинковій текстурі керамічного тіста та доброму редукованому випалі. Викінчення вінець еволюціонує від модифікованого манжету із рівчиком з внутрішньої сторони до косо-зрізаних, карнизо- та валикоподібних. Більшість вінець викінчуються валиком та карнизом. Перехід до короткої шийки – різкий, плічка контрастно виділені. Максимальне розширення припадає на $\frac{4}{5}$ висоти горщиків. У текстурі керамічного тіста домінує суглиниста, добре відмулена маса. Випал редукований. Окремі фрагменти посуду прикрашені білою фарбою та ритим хвилястим і лінійним орнаментами. Подібні кухонні горщики масово поширені з середини–другої половини XII ст. Цій даті аж ніяк не суперечить стратиграфія об'єкта – його абрис виділялися відразу ж після орного шару, тобто він є найпізнішим серед подібних до нього в цьому розкопі. Отже, наземну споруду № 3 треба віднести до другої половини (кінця) XII–першої третини XIII ст.

Під долівкою згаданої споруди виявлено залишки неглибокої господарської ями № 2 (**об'єкт № 5**). В плані вона була овальної форми. Збережені розміри сягали 1,85?1,90(?) м, глибина – 1,15 м від рівня сучасної поверхні (0,65 м нижче долівки). З усіх сторін її пологі стінки плавно переходять в опукле дно. Страти-графічні спостереження дають підстави вважати цю яму асинхронною щодо наземної споруди № 3, оскільки, абрис останньої простежувалися лише нижче рівня долівки, а в заповненні виявлено керамічний матеріал, відмінний від знайденого в житлі. Передусім – це фрагменти кружальних кухонних горщиків: вер-

хні та придонні частини, денця і боковини. Верхні частини горщиків здебільшого мають манжетоподібне завершення вінець, високу шийку та плавний перехід до плічок. Текстура керамічного тіста легкосуглинкова, з домішками дрібнозернистого піску. Випал редукований, темно-сірого кольору. На плічках і тулубі спостерігається рифлений лінійний орнамент, з п'яти–шести ліній. Ширина борозенок не перевищує 0,3, а глибина 0,15 см. Максимальне розширення припадає на $\frac{2}{3}$ висоти горщиків. Окрім керамічного матеріалу, в ямі віднайдено уламок точильного бруска, виготовленого з каменю-пісковика. Охарактеризований речовий матеріал та стратиграфічні дані дають підстави віднести господарську яму № 2 (об'єкт № 5) до другої половини XI–початку XII ст.

В кв. В1, за 0,25–0,30 м на південь від наземної споруди № 3, на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні виявлено абриси **об'єкта № 6** (яма № 3). Досліджена західна частина ями (див. рис. 4) дозволяє висловити думку про те, що вона мала овальну форму (розмірами 0,7?0,8(?) м) та майже прямовисні стінки, вкриті вугіллям і попелом. Заповнення об'єкта представлене чорними гумусованими суглинками з вмістом вугілля та попелу. Тут віднайдено декілька фрагментів кружальних посудин, кістки тварин та вимазку. Верхнім частинам кружальних горщиків притаманні здебільшого валикоподібні та карнизоподібні вінця. Перехід до короткої шийки різкий, плічка контрастно виділені. Максимальне розширення припадає на $\frac{4}{5}$ висоти горщиків. У текстурі керамічного тіста домінує суглинста, добре відмулена маса. Випал редукований. Окремі фрагменти прикрашені білою фарбою та ритим лінійним орнаментом. Охарактеризований посуд треба віднести до середини XII–середини XIII ст.

Яма № 4 (**об'єкт № 7**) знаходилася в кв. В1 (див. рис. 4). Її верхні межі виявлено на глибині 0,55–0,60 м від рівня сучасної поверхні, тобто на рівні шару опідзолених суглинків. Заповнення виражене чорними гумусованими суглинками. В плані яма № 4 була підпрямокутньої форми із заокругленими кутами. Прямовисні стінки контрастно переходили у горизонтальне дно. Абсолютна глибина сягала 0,9 м. У верхній та нижній частинах заповнення виявлено кістки тварин, вугілля, фрагменти глиняної вимазки та керамічний матеріал, представлений кружальними горщиками. Вінця цих посудин здебільшого манжетоподібні. Перехід до шийки – плавний, плічка – слабо виділені. Максимальне розширення припадає на $\frac{2}{3}$ їх загальної висоти. У текстурі керамічного тіста домінує легкосуглинкова маса, з домішками середньозернистого піску. Випал редукований. Подібний посуд притаманний добре стратифікованим комплексам X ст. На функціонування об'єкта у цей час вказують і стратиграфічні спостереження.

Об'єкт № 9 (наземна житлова споруда № 4) виявлено в кв. А3 на глибині 0,30–0,35 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 4). Його заповнення представлене прошарком темно-сірого гумусованого ґрунту з включеннями вимазки, попелу, вугілля та фрагментів керамічного посуду. Долівка знаходилася на глибині 0,45–0,50 м від рівня сучасної поверхні. Рівень тогочасної поверхні та глибина котловану дозволяє віднести цю споруду до наземного типу. Досліджено лише східну частину неглибокого земляного котловану, який частково перекриває залишки об'єкта № 2. Земляна долівка збереглася у вигляді добре утрамбо-

ваного прошарку чорних гумусованих суглинків, вкритих вугіллям та попелом товщиною до 0,5–1,0 см. У північно-східному куті дослідженої частини споруди, на рівні долівки, виявлено розвал протвиня та кістки тварин, а в заповненні котловану віднайдено уламки та фрагменти кухонного керамічного посуду X–XIII ст., передусім, боковини та денця кружальних горщиків. В інших частинах житла на долівці віднайдено фрагменти верхніх частин кружальних горщиків, яким притаманні валикоподібні та карнизоподібні вінця, коротка шийка, опуклі плічка. Максимальне розширення припадає на $\frac{4}{5}$ висоти горщиків. Посудини мають приземистий вигляд. У текстурі керамічного тіста домінує суглинста, добре відмулена маса. Випал редукований. Окремі фрагменти прикрашені білою фарбою та ритим лінійним орнаментом. Подібний посуд масово поширений з середини XII до середини XIII ст. Стратиграфічні дані також вказують на те, що цей об'єкт є чи не найпізнішим в розкопі II.

Отже, відомості отримані під час досліджень в розкопі II, розширюють наші знання про забудову центральної ділянки городища і разом з результатами попередників складуть джерельну базу для вивчення цієї частини Пліснеського археологічного комплексу.

Розкоп III закладено в ур. “Високе городиско” на місці четвертої лінії захисту (вал № 5) поблизу в'їзду на городище, яка не вивчалася жодним фахівцем, хоча й інтерпретувалась науковцями і краєзнавцями як остання лінія захисту давньоруського часу з напільної сторони. Дослідники датували її лише за збереженими параметрами. Головна мета пошукових робіт у цьому місці полягала у визначенні часу та можливих етапів функціонування укріплення. До 1965 р. внутрішній схил валу розорювався, тому, на думку дослідників, його поверхня є тут пологішою, порівняно із зовнішньою експозицією.

Площа розкопу сягала 24,8 м² (12,4?2 м). Нумерація квадратів проходила з півдня на північ, тобто від підніжжя до вершини насипу (рис. 5). Після зняття навіть незначного шару ґрунту стало помітно, що західна і східна стінки розкопу мають різну стратиграфію (див. рис. 5; 18). Приблизно посередині довжини розкопу простежувалася контрастна різниця у заповненні: ближче до в'їзду (східна частина розкопу) залягали перевідкладені лесові та глеєві ґрунти, в той час як з протилежної сторони – чорні та темно-сірі гумусовані нашарування. В процесі дослідження в межах розкопу на різних глибинах вдалося віднайти шість асинхронних об'єктів: три оборонного (**об'єкти №№ 1–3**), один житлового (**об'єкт № 4**) та два культового (**об'єкти №№ 5–6**) призначення.

Об'єкт № 1 (оборонна споруда № 1) виявлено у західній частині розкопу (кв. А5) на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні (рис. 19). Він представлений залишками дерев'яних конструкцій у вигляді струхлявілого дерева та рівчиків від нього (див. рис. 5); прошарками чорних гумусованих суглинків; кам'яним завалом, який видається за правильно сформовану кладку (див. рис. 5). Зараз поки що важко судити про параметри та характер цієї оборонної споруди, оскільки відкритою є лише частина східної стінки. На сьогодні її довжина становить близько 7,2 м. У верхньому шарі чорного гумусованого заповнення цього об'єкту (глибина 0,2–0,3 м) віднайдено уламки керамічного матеріалу кінця XII–

середини XIII ст. Це дало опосередковані підстави спочатку вважати час припинення його функціонування в середині XIII ст. Тут варто зауважити, що охарактеризована оборонна споруда стратиграфічно є найпізнішою, тобто її рештки перекривають об'єкти №№ 2–6, які датуються ранішим часом [18. С. 226]. Згодом, ця теза не підтвердилася.

В середньому та нижньому шарах заповнення, в завалі великого каміння віднайдено нечисленні уламки та фрагменти вінець і боковин кружальних кухонних горщиків. Вінця відхилені назовні. Коротка шийка плавно переходить до плічок. Текстура керамічного тіста легкосуглинкова, із домішками дрібно- та середньозернистого піску. Товщина боковин сягає 0,8–1,0 см. Їм притаманний пічний випал і досить добра редукція. Ці знахідки керамічного посуду слід віднести до райковецької культури кінця IX–X ст. Подібний посуд віднайдено в добре стратифікованих комплексах Буківни, Стільська, Плісеська [8. С. 80–104; 10. С. 279–286; 11. С. 36–40; 14. С. 110–131; 17. С. 68–135]. Із вище сказаного, з великою долею вірогідності, можна припустити, що час припинення функціонування **об'єкта № 1** припадає на X, а не на XII–XIII ст., нечисельний матеріал якого потрапив у верхні шари заповнення пізніше, внаслідок природних та антропогенних чинників. Отже, залишки оборонної споруди № 1 треба віднести не до XII–XIII, а до кінця X ст. До речі, цей висновок підтверджується і стратиграфічними даними: **об'єкт № 4** (земляний котлован житла № 1) “перерізає” південні частини **об'єктів № 1** та **№ 2** у кв. А2 (див. рис. 5; 24).

Об'єкт № 2 (оборонна споруда №2) репрезентований залишками руштові кліті, викладеної зі звичайних та обвуглених колод (див. рис. 5; 20–22). Ці кліті були заповнені утрамбованими важкими ґрунтами – лесами і глеєм. Їхня північна сторона проходить паралельно до гребеня збереженого насипу. Рештки конструкцій, представлених каркасом у вигляді струхлявілих і обвуглених колод діаметром 0,15 м (див. рис. 5), знаходились на глибині 1,3–1,7 м від рівня сучасної поверхні. Їх простежено на довжину 3,1 м.

Із західної сторони руштова кліть обмежена колодою довжиною 4,85 і діаметром 0,2 м (див. рис. 5; 23). Тут треба зазначити, що колода виявилася не лише обтесаною, але й обвугленою на відкритому вогні, а вже після цього була використана під час будівництва в конструкції об'єкта № 2. Про це може свідчити факт збереження цілковитої форми колоди у вигляді пустотілої “канави” в добре утрамбованих, перевідкладених лесах та глеях, що складала ґрунтову основу об'єкта № 2.

Надзвичайно важливого значення набувають стратиграфічні та планіграфічні дані, отримані під час досліджень на межі об'єктів № 2 та № 3 у кв. А4–А5 (див. рис. 5; 20; 22): можна констатувати, що ці дві споруди є не лише синхронними, але й виступають як складові частини одного оборонного комплексу. Висловлена теза може бути достатньо аргументована зрубною конструкцією в кв. А5, яка пов'язує об'єкт № 1 з об'єктом № 2. Нижня частина об'єкта № 2 представлена похилою (в напрямку півдня), добре зпланованою поверхнею, яка перекривала лінзоподібні в січенні нашарування об'єкта № 3. Під час досліджень жодних рухомих знахідок, які хоча б опосередковано, засвідчили час будівницт-

ва чи припинення його функціонування не віднайдено. Тому, спираючись на стратиграфічні спостереження, слід визнати його синхронним до об'єкта № 1.

Об'єкт № 3 (наземна прибудова до валу) знаходився в кв. А2–А3 під залишками об'єкта № 2 на глибині 1,5–2,4 м від рівня сучасної поверхні (6,5 м від абсолютного рівня). Він представлений чорними гумусованими суглинками, насиченими вугіллям та попелом. На долівці споруди, що була вкрита вугликами та попелом, а також фрагментами горілих дерев'яних плах з південної та північної сторін виявлено залишки овального вогнища (див. рис. 5; 23). Довжина споруди – 4,0–4,1 м. З північної сторони наземна споруда межує з лінзоподібними в сиченні насипами перевідкладених лесів та опідзолів, які, на наш погляд, репрезентують залишки ранішого, ніж попередні об'єкти, валу. Поряд з цим беззаперечним є факт одночасовості наземної споруди та цих лінзоподібних нашарувань. На добре утрамбованій долівці, спорудженій практично на верхній межі опідзолених суглинків, виявлено декілька фрагментів ранньокружальних та кружальних кухонних горщиків. У двох уламків текстура керамічного тіста складається із суглинкової основи і домішок таких мінералів як жорства, великота середньозернистий пісок, який добре проступає на поверхні боковин. Випал цих виробів проводився, очевидно, в побутових печах, оскільки фрагменти горщиків мають однотонне, блідо-цеглясте, цеглясте та світло-коричневе забарвлення. Формування пустотілої ємкості відбувалося на швидкоротаційному крузі, про що свідчить не лише описана текстура тіста, але й порівняно невелика і рівномірна товщина стінок. Середня і нижня частини горщиків характеризуються овалоподібною формою. На плічках нанесено рифлений лінійний та хвилястий орнамент. Решті фрагментів притаманна дещо інша текстура керамічного тіста. Місце жорстви займає велико- та середньозернистий пісок. У профілюванні верхніх частин горщиків спостерігається плавний перехід від шийки до косозрізаних та ледь помітних манжетоподібних вінець. Ці фрагменти мають цеглястий, поки що однотонний, колір. За наведеними ознаками посуд, а разом з ним і наземну споруду, треба віднести до рубежу IX–X або початку X ст. До речі, подібна конструкція лінії захисту була виявлена нами у 1990 р. в ур. “Побіч” [9. С. 256–278; 10. С. 279–286; 18. С. 222–223. Рис. 2].

Об'єкт № 4 – залишки нижньої частини заглибленого житла – виявлено в підніжжі земляного насипу на глибині 0,4–0,7 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 5; 24–25). Глибина земляного котловану сягає 0,9 м. Довжина східної стіни – 2,95 м. Повністю параметри житла встановити не вдалося, але швидше за все, воно мало форму квадрата. На долівці у двох кутах котловану, на відстані 0,08–0,20 м від стін останнього, простежуються чіткі сліди стовпових ямок (діаметром 0,15 м). Окрім них, виявлено сліди ще 44 ямок від внутрішнього планування. В західній частині споруди знаходилася господарська яма овальної форми діаметром 0,45 м та глибиною 0,22 м, а в північно-східному куті – піч-кам'янка, розмірами 1,0 ? 0,9? 0,4 м. Черинь печі оранжевого кольору і незначної товщини, що може свідчити про нетривалий період її функціонування. Стратиграфічні спостереження дозволяють констатувати, що північна, північно-західна та східна стіни земляного котловану “перерізають” нефункціонуючі об'єкти № 1 та № 2

(див. рис. 5; 24). На долівці житла та в розвалі печі виявлено значну кількість керамічного матеріалу, передусім кухонних горщиків із манжетоподібним і косозрізаним завершенням верхньої губи вінець, високою шийкою та плавним переходом до плічок (рис. 15). В цілому, для такого посуду характерні овалоподібні форми. У текстурі керамічного тіста переважає дрібнозернистий пісок. Випал пічний. Чорний колір внутрішніх та зовнішніх стінок може вказувати на недосконалу редуцію. Наведені риси форм, текстури керамічного тіста та окремих елементів технології випалу дають підстави віднести ці артефакти до першої половини XI ст., оскільки, за формою та параметрами він нагадує типові горщики X, а за технологією виготовлення – тяжіє до XI ст. Таке датування підтверджується стратиграфічними даними. На задній стінці печі знайдено частину горщика (денце і придонну частину) з кістками свині. Все це може свідчити про раптове припинення функціонування цього житла, можливо, внаслідок загибелі від пожежі.

На південь від котловану житла № 1 в кв. А1'–А2', на глибині 0,8–0,9 м від рівня сучасної поверхні відкрито два ґрунтові кремаційні поховання в ямках (**об'єкт № 5 та об'єкт № 6**).

Поховальна яма № 1 (**об'єкт № 5**) в плані мала овальну форму (див. рис. 5). Її максимальний діаметр сягав 0,2, а глибина щодо рівня виявлення (верхньої межі опідзолених суглинків) – 0,09 м. Вона знаходилася в кв. А2' на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні. Поруч, з південно-західної сторони, лежав камінь-пісковик середніх розмірів та маленький уламок кружальної кераміки, яку за текстурою тіста, способом формування та технологією виготовлення можна віднести до кінця IX–початку X ст. В заповненні ями виявлено кальциновані кістки, грудочки перепаленого ґрунту та вугілля. Незначна частина дрібних кісток була чорного кольору.

Поховальна яма № 2 (**об'єкт № 6**) була округлої форми, діаметром 0,42 і глибиною 0,09 м (див. рис. 5; 26). Вона знаходилася в кв. А1' на глибині 0,9 м від рівня сучасної поверхні. В заповненні ями виявлено кальциновані кістки, грудочки перепаленого ґрунту та вугілля. Максимальні розміри кісток сягали 0,05 м довжини та 0,01 м товщини. Серед них візуально можна простежити залишки черепа. Варто зазначити, що в межах окружності об'єкта, поверх поховання траплялося дрібне поодинокі каміння, проте без будь-яких слідів вогню. Жодних знахідок в цьому похованні не виявлено. Стратиграфічні дані та фрагмент керамічного горщика, виявленого поруч з похованням № 1 дають підстави датувати ці поховання кінцем IX–початком X ст.

Підсумовуючи результати досліджень в розкопі III, можемо констатувати, що вал № 5 функціонував протягом двох етапів – з другої половини IX до початку X ст., після чого на його місці було споруджено нову (як за параметрами, так і за конструкцією) лінію оборони, що припинила своє функціонування в кінці X ст. Про це свідчить житло XI ст., яке “перерізає” вал з конструкціями цього часу. Впродовж першого етапу, на південь від лінії захисту, вірогідно, функціонував кремаційний могильник, північний край якого нам вдалося виявити.

Розкоп IV закладено в ур. “Погреби” на місці одного з поруйнованих курганів великого могильника, розташованого в північній частині археологічного комплексу (див. рис. 1; 6; 27). Ще 100 років тому дослідники налічували тут кілька сотень підкурганних могил різної величини, розташованих трьома групами. Зараз збереглися 143 земляних насипи різної величини, з яких близько 70 мають зовнішні ознаки руйнувань, завданих військовими діями під час другої світової війни та скарбошукачами. Могили представлені куполоподібними насипами, висотою близько 1 м і діаметром від 4 до 10 м. Вони здебільшого віддалені одна від одної на 2 і більше метрів, але є випадки, коли підоснови одних перекривають інші. Уцілілі кургани знаходяться в невеликому лісі і перекривають нефункціонуючу зовнішню лінію захисту X ст. (див. рис. 1)*.

Перші розкопки Пліснеського курганного могильника розпочато ще у 1810 р. [1. С. 136; 20. С. 27–29]. Протягом XIX ст. дослідження мали, переважно, скарбошукацький характер, задля отримання речового матеріалу, що й призвело до втрати цінної інформації. Лише в кінці минулого століття Т. Земеньцький протягом трьох польових сезонів (1881–1883 рр.) розкопав 65 курганів та залишив короткі відомості про проведену роботу [21. С. 58–61; 22. С. 41–50; 23. С. 87–99]. В подальшому пошуки тут проводили К. Гадачек (1905–1907 рр.) [19. № 30. С. 9, № 32. С. 5], Я. Пастернак (1940 р.) [2. С. 140], І. Старчук (1946–1949 рр.) [1. С. 136] та інші фахівці.

Відсутність цілеспрямованих систематичних досліджень, різна методика польових пошукових робіт, фрагментарне введення до наукового обігу отриманих матеріалів, а часто й упереджений підхід в інтерпретаціях породили різні думки щодо приналежності та часу функціонування курганного могильника в Пліснеську. З метою підтвердження часу існування цього курганного комплексу, його приналежності, а також у зв’язку із рекультивацією цієї частини пам’ятки, на місці одного із земляних насипів було закладено розкоп 10?10 м, яким охоплено ділянку кургану, поруйнованого шанцями другої світової війни, а також частини сусідніх насипів. Його орієнтовано за сторонами світу і поділено на чотири сектори (див. рис. 6; 27). Діаметр насипу сягав 10 м, висота – 1 м. З північно-східної та східної сторін навколо насипу простежувалися ледь виражені сліди лінзоподібного в січенні рову шириною 0,6 і глибиною 0,1 м.

Сектор I (див. рис. 6; 7; 28) виявився значною мірою поруйнований залишками шанця другої світової війни (**об’єкт № 1**). В збережених частинах насипу стратиграфічна ситуація була наступною: під лісовою підстилкою (товщиною 0,05–0,07 м) майже рівномірним прошарком (0,2–0,30 м) залягали темно-сірі суглинки. Глибше виявлено перевідкладені лінзоподібні нашарування лесових та опідзолених суглинків. В межах курганного рову стратиграфічні нашарування виявилися іншими: під лісовою підстилкою знаходилися чорні гумусовані та темно-сірі суглинки. В січенні вони мали увігнуту лінзоподібну форму, нижня

*Кургани, які досліджувалися протягом XIX ст. знаходилися південніше збереженої частини могильника. Після розкопок їх не реконструювали, а досліджені ділянки почали використовувати під рільничі угіддя.

межа якої була заглиблена в опідзолені суглинки, а місцями – і в лесову основу. Курган насипано поверх сірих опідзолених суглинків. В північно-західному куті сектора I курганний рів виявився частково перекритим зсувами із сусіднього насипу, а в західному – поруч із залишками об'єкта № 1, в нижній частині насипу, виявлено фрагменти кружальних кухонних горщиків та декілька невеличких кісток тваринного походження. Подібному типу горщиків притаманне манжето-подібне завершення верхньої губи вінець, висока шийка, плавний перехід до плічок та овалоподібні форми. У текстурі керамічного тіста переважає дрібнозернистий пісок. Випал пічний, редукований, сивого та чорного кольорів. Наведені риси форм, текстури керамічного тіста та окремих елементів технології випалу дають підстави віднести ці артефакти до другої половини–кінця XI–початку XII ст.

Залишки шанця представлені прямокутною в плані ямою (розмірами 1,6–2,0?3,0–3,4 м), яка прорізала весь земляний насип у згаданому місці і навіть на 0,15 м заглиблювалася в шар опідзолених суглинків. Під час її спорудження викопаний ґрунт було викинуто на західні схили насипу кургану (див. рис. 7).

Сектор II (південно-західна частина розкопу). В цьому секторі стратиграфічна колонка насипу виявилася практично аналогічною до тієї, яка була в секторі I: під лісовою підстилкою (товщиною 0,05–0,07 м) майже рівномірним прошарком (0,2–0,3 м) поширювалися темно-сірі суглинки. Глибше залягали перевідкладені лінзоподібні нашарування опідзолених та лесових суглинків. В межах курганного рову під лісовою підстилкою знаходилися чорні гумусовані, а нижче – темно-сірі суглинки, які в січенні мали увігнуту лінзоподібну форму. Нижня межа рову, шириною 0,75–0,80 м, заглиблена в опідзолені суглинки, а місцями і в лесову основу. Треба зазначити, що в південній частині сектору він частково перекритий зсувами із сусіднього поховального об'єкта. Основа кургану насипана поверх сірих опідзолених суглинків (див. рис. 6; 7). Жодних знахідок в насипі кургану у цьому секторі не виявлено.

Сектор III (південно-східна частина розкопу). Подібно до характеру земляного насипу попередніх секторів, тут також простежується чергування темно-сірих, опідзолених та лесових ґрунтів. Курганний рів має таке ж заповнення, як і в I та II секторах. Його ширина – 0,75–0,90, а глибина – 0,15–0,20 м. Основа кургану насипана поверх сірих опідзолених суглинків (див. рис. 6; 7; 29).

Сектор IV (північно-східна частина розкопу). Насип кургану у цьому секторі також складався з лінзоподібних в січенні нашарувань опідзолів та лесу. Лише в окремих місцях, ближче до основи насипу, майже на рівні верхньої, природної межі опідзолених ґрунтів, виявлено окремі вуглики, які переходили в дно курганного рову. Курган насипано поверх сірих опідзолених суглинків (див. рис. 6; 7).

В усіх секторах здійснено зачистку рівня тогочасної поверхні, однак будь-яких залишків поховальних ям, вогнищ чи розкиданих решток кремації не виявлено. Такий стан справ дає підстави вважати цей курган символічним насипом, тобто кенотафом. Подібний поховальний обряд, притаманний представникам варязької дружини, побутував для вшанування померлих на чужині воїнів і вка-

зує на скандинавське походження похованих. На думку доктора історії архітектури О. М. Іоанісіяна (м. Санкт-Петербург), який оглянув місце розкопу, характер курганного насипу і, зокрема, параметри ровика мають прямі аналогії до такого типу поховань, віднайдених у Старій Ладозі. На основі наведеного вище, цей курган, як і могильник в цілому, слід віднести до XI–XII ст. Вірогідно, він належав дружині київських князів, що перебувала в літописному Пліснеську.

Розкоп VI закладено в ур. “Оленин Парк” на місці незаконсервованої траншеї, закладеної І. Старчуком 1948 р. (див. рис. 1; 2; 8). Початкова площа розкопу становила 66 м² (11?6 м). Однак, внаслідок аварії на Львівській залізниці поблизу ст. Ожидів, до лесової підоснови вдалося дослідити лише 28 м². Нумерація квадратів проходила з півдня на північ (див. рис. 8). В процесі дослідження в межах розкопу на різних глибинах виявлено чотири асинхронні об’єкти: два оборонного (об’єкти № 1 і № 2) та два культового (об’єкти № 3 і, № 4) призначення.

Об’єкт № 1 (оборонна споруда 1) виявлено у південній частині розкопу (кв. А1–Б1) на глибині 0,07–0,30 м від рівня сучасної поверхні. Він представлений шаром чорних гумусованих суглинків, залишками стовпових ям та завалом каміння, який поширювався у цьому шарі. Зараз поки що важко судити про параметри та характер цієї оборонної споруди, оскільки відкрито лише частину південної та північної стінок. На сьогодні її довжина сягає близько 4,4 м. У верхньому шарі чорного гумусованого заповнення цього об’єкта віднайдено уламки керамічного матеріалу кінця XII–середини XIII ст. Це дало опосередковані підстави вважати час припинення його функціонування в середині XIII ст. Треба зауважити, що охарактеризована оборонна споруда стратиграфічно є найпізнішою, тобто її рештки перекривають об’єкт № 2 ранішого часу.

Об’єкт № 2 (вал з наземною прибудовою) віднайдено в кв. А1–В1 під залишками об’єкта № 1 на глибині 0,60–0,65 м від рівня сучасної поверхні (0,8 м від абсолютного рівня). Вал представлений лінзоподібним в січенні насипом, сформованим з перевідкладених лесових і опідзолених ґрунтів, а також поодинокого каміння, котре часто зустрічається в основі, але не складає будь-яких конструкцій. Його збережена висота сягає 0,6 м, а ширина основи – 2,5 м. З північного боку він органічно поєднується з наземною спорудою № 1, яка представлена темно-сірими гумусованими суглинками, насиченими вугіллям та попелом. Добре утрамбована долівка, що була вкрита вугликами та попелом, а також фрагментами горілих дерев’яних плах з південної та східної сторін окреслювали розміри споруди, збережена довжина якої становить 3 м (див. рис. 8). В північній частині вона поруїнована об’єктом № 3.

На долівці, спорудженій практично на верхній межі опідзолених суглинків, виявлено декілька фрагментів ранньокружальних та кружальних кухонних горщиків, текстура керамічного тіста яких складається з суглинкової основи і домішок таких мінералів як жорства, велико- та середньозернистий пісок, котрий добре проступає на поверхні стінок. Випал виробів проводився, очевидно, в побутових печах, оскільки фрагменти горщиків мають однотонне, блідо-цеглясте, цеглясте та світло-коричневе забарвлення. На окремих фрагментах

нанесено рифлений лінійний та хвилястий орнаменти. Решті фрагментів притаманна дещо інша текстура керамічного тіста. Місце жорстви займає велико- та середньозернистий пісок. У профілюванні верхніх частин горщиків спостерігається плавний перехід від шийки до косозрізаних та ледь помітних манжетоподібних вінець. Ці фрагменти мають цеглястий, поки що однотонний, колір. За наведеними ознаками посуд, а разом з ним і наземну споруду, треба віднести до рубежу IX–X або початку X ст. На наш погляд, вал та наземна споруда були синхронними і склали один комплекс.

Об'єкт № 3 (наземна споруда № 2) виявлено в кв. В1–Г1 на глибині 0,2–0,6 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 8). Він представлений заповненням у вигляді шару чорних гумусованих суглинків з включенням вугілля, дрібного каміння та фрагментів керамічних виробів, долівкою та двома паралельними ровиками, т. зв. “фундаментними ровами” (шириною 0,6 і глибиною 0,3 м), що були заповнені камінням середніх розмірів. Долівку, яка займала простір між ровиками (шириною 2 м), виявлено на глибині 0,2 м від рівня сучасної поверхні. Складається враження, що вона була вимощена плитким каменем та (або) долівковою плиткою, оскільки саме цей матеріал траплявся тут найчастіше. Ще два фрагменти плитки і мідне окуття вітражу віднайдено у верхній частині “фундаментного рову” з південної сторони (кв. В1). Керамічний посуд із заповнення споруди репрезентований фрагментами і уламками кухонних горщиків. Вінця характеризуються косо зрізаним і валикоподібним викінченням верхньої губи, із закраїною з внутрішньої сторони. Коротка, вертикальна шийка контрастно переходить до плічок. Текстура керамічного тіста легкосуглинкова та супіскова. Випал пічний, редукований. Окремі фрагменти прикрашені білою фарбою та ритим лінійним орнаментом у вигляді широких (до 0,3 см) борозенок. За наведеними ознаками подібні кухонні горщики, а разом з ними і наземну споруду, слід віднести до XII–XIII ст. Охарактеризовані залишки деструкції об'єкта та виявлений у ньому рухомий матеріал дають певні підстави віднести його до будівель культового призначення. Ймовірно, це залишки дерев'яної церкви XII–XIII ст.

Об'єкт № 4 (кам'яна кладка) виявлено в кв. Е2–Е3 на глибині 0,2–0,6 м від рівня сучасної поверхні (див. рис. 8). Від нього збереглася кам'яна площадка, викладена з дрібного вапнякового та пісковикового каміння в нижній частині темно-сірих гумусованих суглинків, практично над сірими опідзолами. Вона сягала близько 3 м по осі схід–захід та 1(?) м – південь–північ. Тут слід зауважити, що її поширення на північ продовжується саме в тому напрямку, де в розкопі I (кв. А4) під час рекультивацийних робіт в траншеї К. Гадачека, на тій же глибині виявлено аналогічні залишки. На нашу думку, це рештки одного об'єкта. Зверху охарактеризованої кладки віднайдено уламки кухонних кружальних горщиків, подібних до знахідок з наземної прибудови до валу цього ж розкопу (об'єкт № 2). Текстура керамічного тіста також складається з суглинкової основи та домішок таких мінералів як жорства, велико- та середньозернистий пісок, який добре проступає на поверхні стінок. Випал пічний, цеглястого та світло-коричневого забарвлення. На окремих фрагментах нанесено рифлений лінійний та хвилястий орнаменти. Профілювання верхніх частин характеризується плав-

ним переходом від шийки ледь помітних манжетоподібних вінець. Наведені ознаки та стратиграфічні дані дають підстави віднести ці уламки посуду, а разом з ним і об'єкт, до рубежу IX–X або початку X ст. Аналогічна кладка каміння виявлена нами на центральній частині культовому городищі ранньозалізного та слов'яно-руського часу в с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. у 2005 р. [16. С. 117–118. Рис. 4–5]. Крім цього, вона зустрічається й на інших пам'ятках, які у свій час мали подібне призначення. На цій підставі, з великою долею вірогідності, можна припускати, що площадка мала культове призначення. Це опосередковано підтверджується і наявністю на сусідній ділянці городища (ур. “Замчисько”) крематорію та могильника X ст., відкритого нами у 2001 р. [13. С. 328–334].

Незважаючи на те, що рекультиваційні роботи в розкопі VI не вдалося повністю завершити, тут відкрито чотири об'єкти: два оборонного (об'єкт № 1 і об'єкт № 2) та два культового (об'єкт № 3 і об'єкт № 4) призначення слов'яно-руської доби.

Отже, під час рекультиваційних та рятивних робіт на території Пліснеського археологічного комплексу в 2007 р. виявлено залишки 23 асинхронних об'єктів різного призначення, з яких п'ять – оборонні, чотири – житлові; сім – господарсько-виробничі, шість – культові споруди та одна невизначеної функції.

В розкопі I частково досліджено залишки трьох об'єктів: один – давньоруського та два – слов'янського часу. Відомості, отримані в розкопі II, розширюють наші знання про забудову центральної ділянки городища. Тут відкрито шість господарських ям X–XIII ст., а також отримано цінну інформацію про характер чотирьох наземних житлових будівель, в т. ч., й помешкання перехідного типу (об'єкт № 1). Надзвичайно цінними виявилися результати робіт і в розкопі III, де вдалося відкрити рештки шести, на нашу думку, унікальних, як в хронологічному, так і функціональному значенні, об'єктів. Так, вал № 5 функціонував протягом двох етапів: з другої половини IX до початку X ст. та з початку до кінця X ст., коли оборонна лінія припинила своє функціонування. Про це свідчить житло XI ст. (об'єкт № 4), яке перерізає вал з конструкціями цього часу (об'єкти №№ 1–3). Впродовж I етапу на південь від лінії захисту вірогідно функціонував кремаційний могильник, північний край якого нам вдалося виявити (об'єкти № 5–6). Не менш важливими є результати рекультиваційних робіт на могильнику. Досліджений курган, а він швидше за все був кенотафом, як і могильник в цілому, слід віднести до XI–XII ст. Саме на це вказують візуальні спостереження (могильник перекидає нефункціонуючу лінію захисту X ст.), знахідки із поховань, отриманих нашими попередниками (Т. Земенцьким, К. Гадачеком, Я. Пастернаком, І. Старчуком та ін.), конструктивні особливості поховальної споруди, нечисельний рухомий матеріал. Вірогідно, могильник належав скандинавській дружині, що перебувала в той час на службі у київських князів у літописному Пліснеську.

І чи не найбільшою для нас несподіванкою стали результати робіт в розкопі VI. Незважаючи на те, що рекультиваційні роботи не вдалося повністю завершити, проте тут відкрито залишки двох асинхронних споруд оборонного

(об'єкти №№ 1–2), та двох об'єктів (№ 3 і № 4) культового призначення слов'яно-руської доби. Після завершення робіт всі розкопані ділянки було рекультивовано.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Багрий Р. С.* Вишня // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 136–140.
2. *Пастернак Я.* Літописний город Плісеськ і проблема варягів у Галичині // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1948 – № V. – С. 140.
3. *Тимоцук Б. А.* Об археологических признаках восточнославянских городищ святилищ // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 74–83.
4. *Русанова И. П., Тимоцук Б. А.* Языческие святилища древних славян. – М., 1993.
5. *Филипчук М. А.* Слов'янський період в історії Плісеська // Тези конф. “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. – Львів, 1993. – С. 22–23.
6. *Филипчук М. А.* Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства // Тези міжн. конф. “Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр”. – Львів, 1994. – С. 9–11.
7. *Филипчук М. А.* Нова знахідка – Плісеський саркофаг // Літопис Червоної Калини. – 1994. – № 10–12. – С. 50–55.
8. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.
9. *Филипчук М. А.* Дослідження Плісеського городища у 1990 р. // Волино-подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 256–278.
10. *Филипчук М. А.* Плісеський археологічний комплекс (Стан і перспективи дослідження) // Волино-подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 279–286.
11. *Филипчук М. А.* Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини I тис. н. е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 36–46.
12. *Филипчук М. А.* Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в українському Прикарпатті // Археологічні студії. – 2000. – №1. – С. 244–261.
13. *Филипчук М. А.* Рятівні археологічні роботи в літописному Плісеську в 2001, 2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні. 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 328–334.
14. *Филипчук М. А.* Керамічний посуд з поселень Райковецької культури в українському Прикарпатті // Carpatyka. – Карпатика. – 2005. – Вип. 33. – С. 110–131.
15. *Филипчук М. А., Шуй Н. М.* Могильники Плісеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні // Вісник Інституту археології. – 2006. – Вип. 1. – С. 71–85.
16. *Филипчук М. А.* Рятівні археологічні розкопки на городищі в с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 2. – С. 113–136.
17. *Филипчук М. А.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології. – 2008. – Вип. 3. – С. 68–135.
18. *Филипчук М. А.* Оборонні споруди Плісеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – С. 226.
19. *Gadaczek K.* Sprawozdania Grona Konserwatorow Galicji Wschodiej. – Lwow, 1905 – № 30. – S. 9; 1907. – № 32. – S. 5.

20. *Kompaniewicz B.* Wiadomości o Podhorcach i klacztore bazylianskim // *Lwowianin.* – 1838. – T. III. – S. 27–29.
21. *Ziemęski T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1881 dokonanej // *ZWAK.* – 1882. – T. VI. – S. 58–61.
22. *Ziemęski T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Podhorec w r. 1882 dokonanej // *ZWAK.* – 1883. – T. VII. – S. 41–50.
23. *Ziemęski T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1883 dokonanej // *ZWAK.* – 1884. – T. VIII. – S. 87–99.

	<i>болото</i>		<i>вал</i>
	<i>джерело, струмок</i>		<i>рів</i>
	<i>канал</i>		<i>западини</i>
	<i>яр</i>		<i>територія селищ</i>
	<i>очерет</i>		<i>GPS- координати</i>
	<i>пасовище</i>		<i>траншеї</i>
	<i>куці</i>		<i>рівень сучасної поверхні</i>
	<i>широколисті ліси</i>		<i>дерн, лісова підстилка</i>
	<i>хвойні ліси</i>		<i>чорні гумусовані суглинки (орний шар)</i>
	<i>сад</i>		<i>чорні гумусовані суглинки</i>
	<i>польові та лісові дороги</i>		<i>темно-сірі гумусовані суглинки</i>
	<i>шосейні дороги</i>		<i>сірі опідзолені суглинки</i>
	<i>житлові та господарські будівлі</i>		<i>світло-сірі суглинки, опідзоли</i>
	<i>культові споруди</i>		<i>верхня межа лесу «материк»</i>
	<i>кладовище</i>		<i>вугілля, зола</i>
	<i>ліній електропередач</i>		<i>глиняна вимазка, кераміка</i>

Умовні позначення.

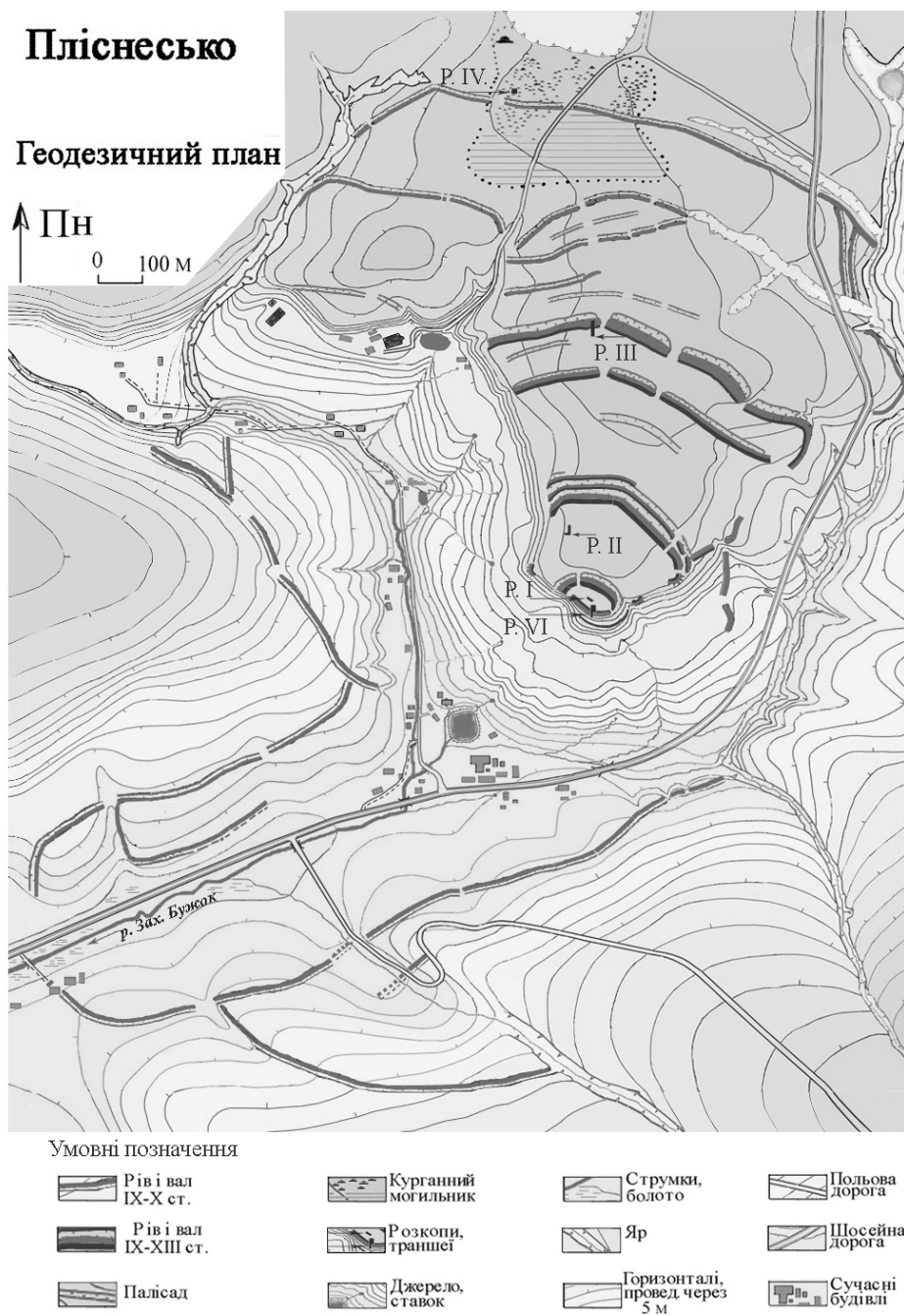
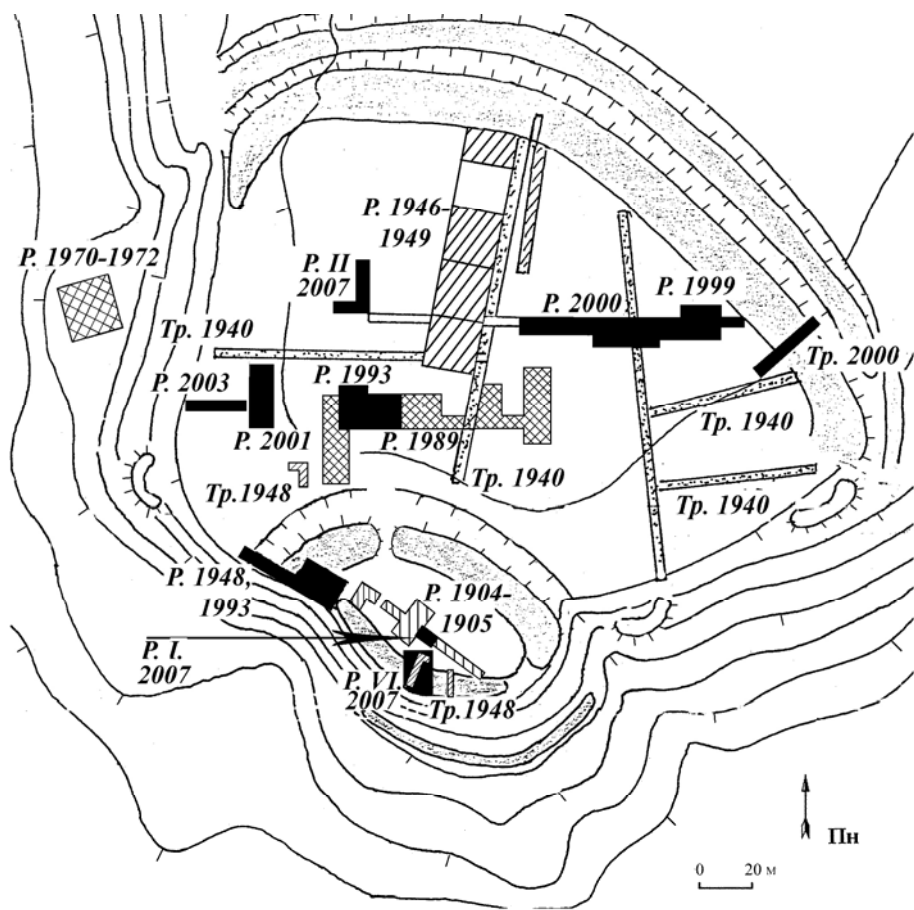

Рис. 1. Топогеодезичний план Пліснеського археологічного комплексу.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Рис. 2. Місцезнаходження розкопів в урочищах “Замчисько” (дитинець) та “Оленин Парк”.

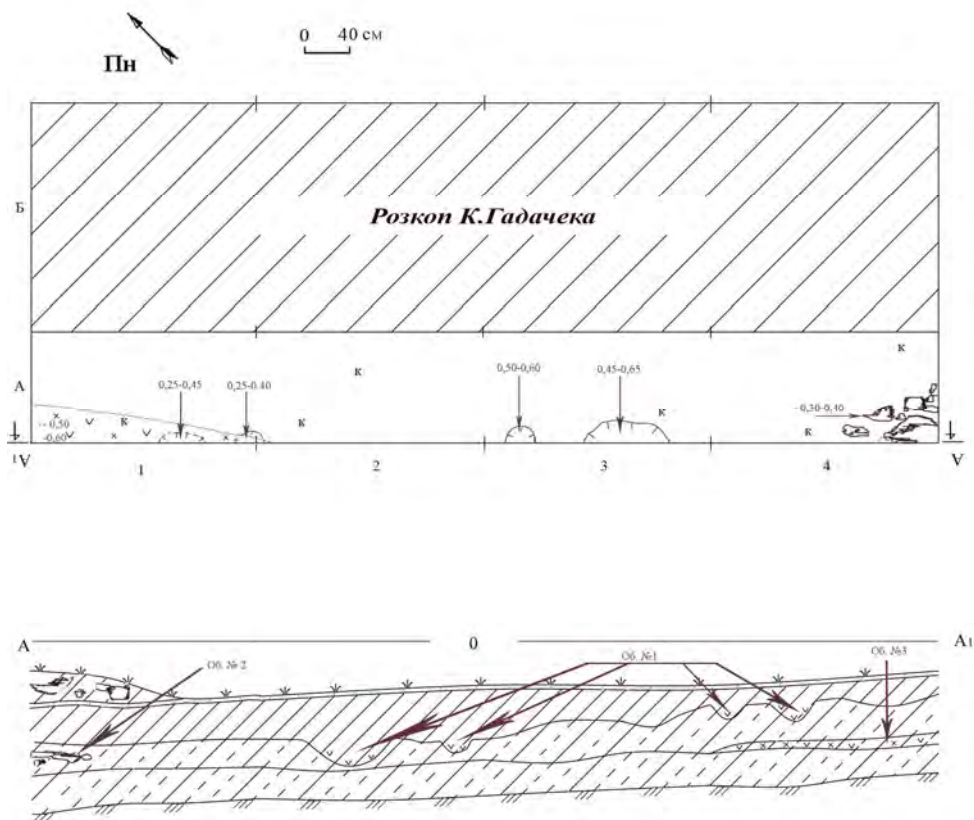

Рис. 3. План і профіль розкопу I (ур. "Оленин Парк").

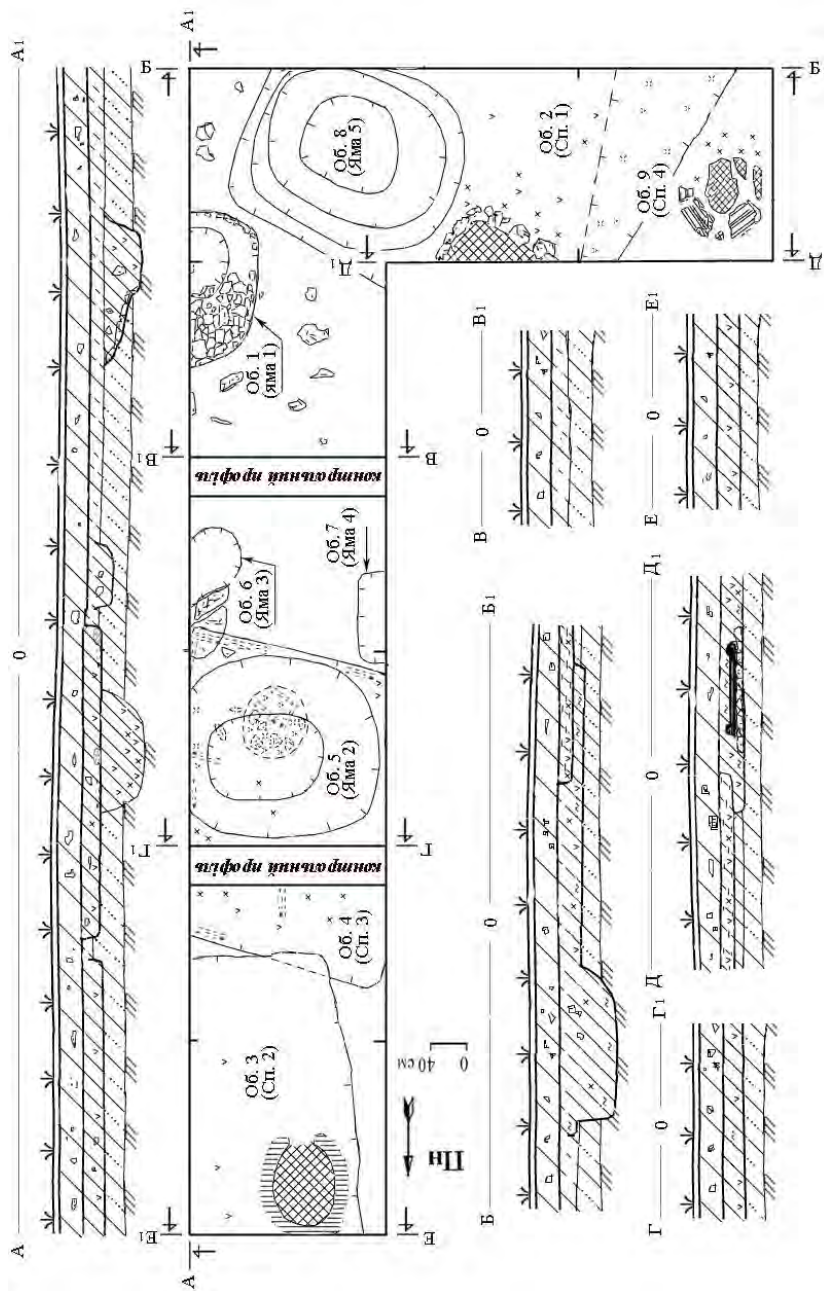

Рис. 4. Розкоп II. Плани і профілі об'єктів.

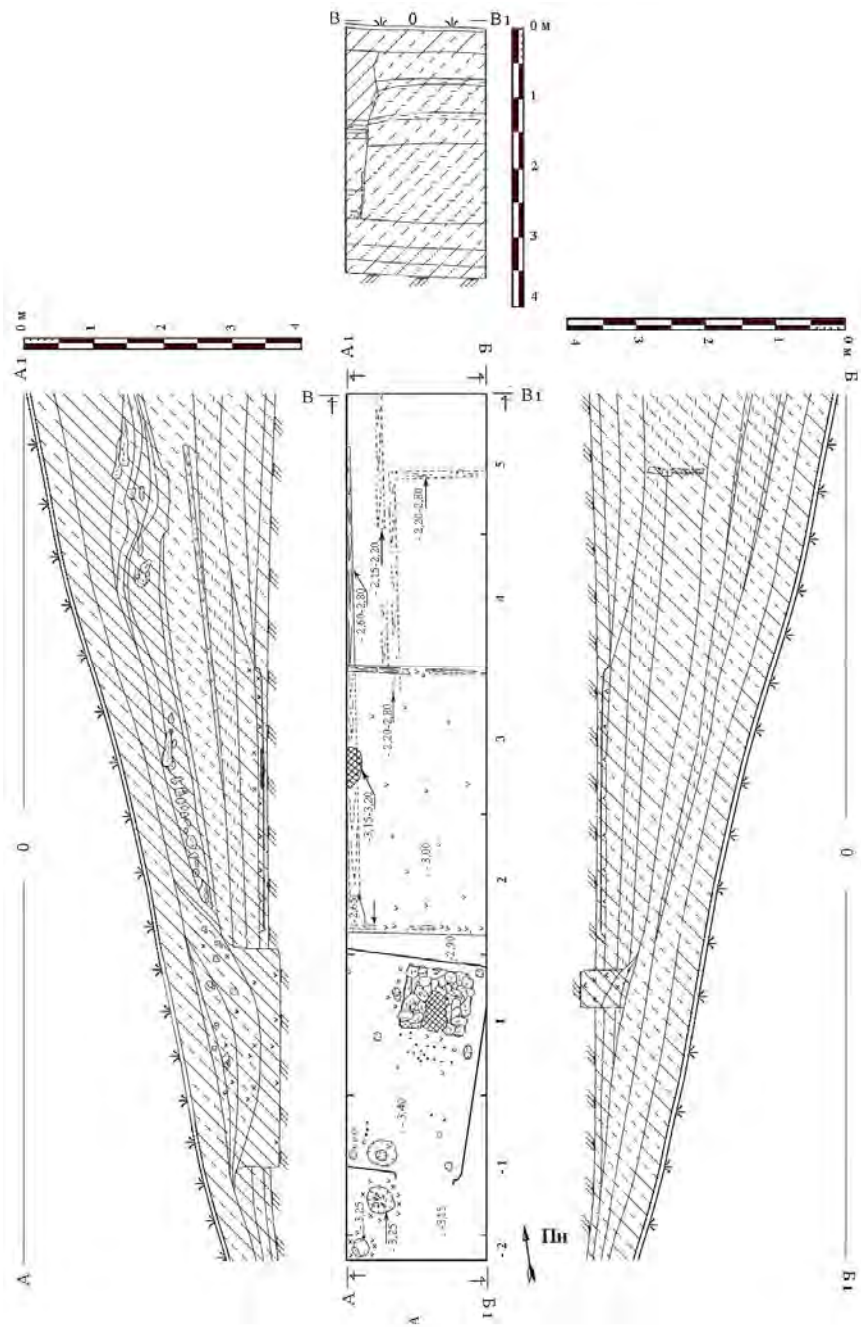

Рис. 5. Розкоп III. Плани і профілі об'єктів.

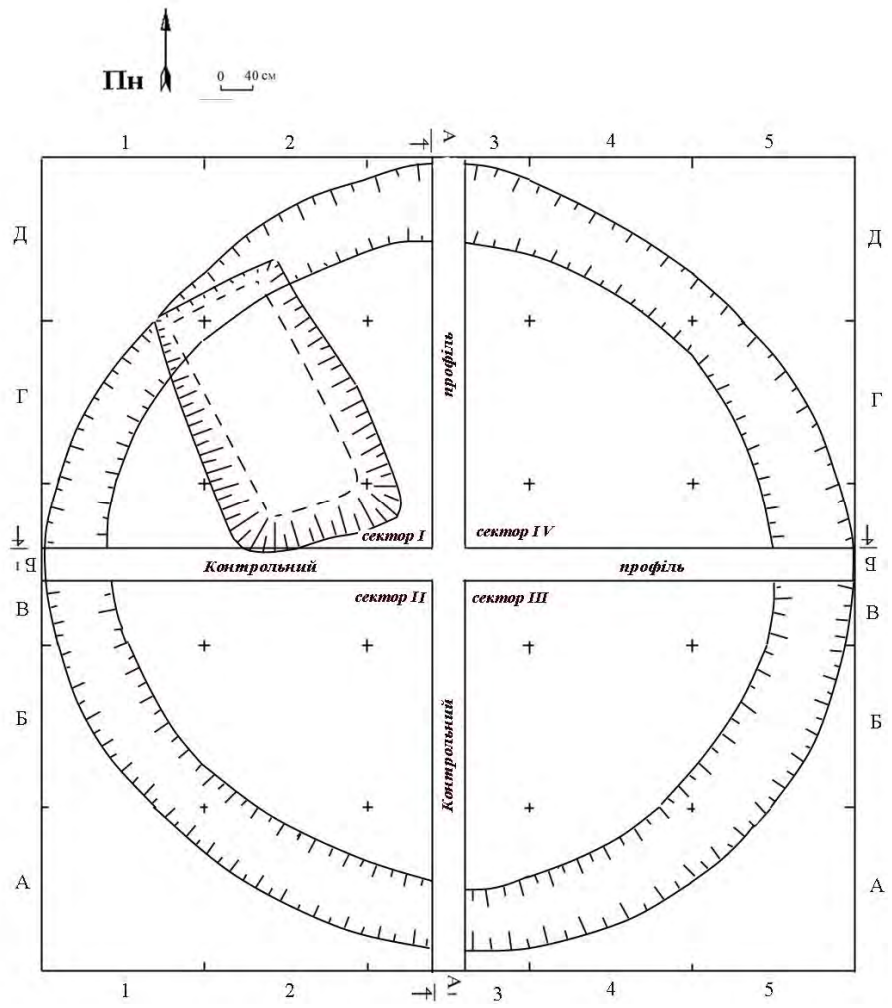

Рис. 6. Розкоп. IV. План курганного насипу.

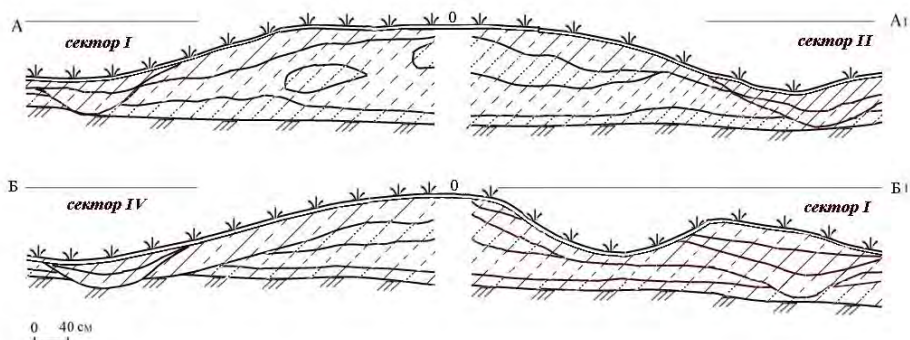

Рис. 7. Розкоп. IV. Контрольні профілі курганного насипу.

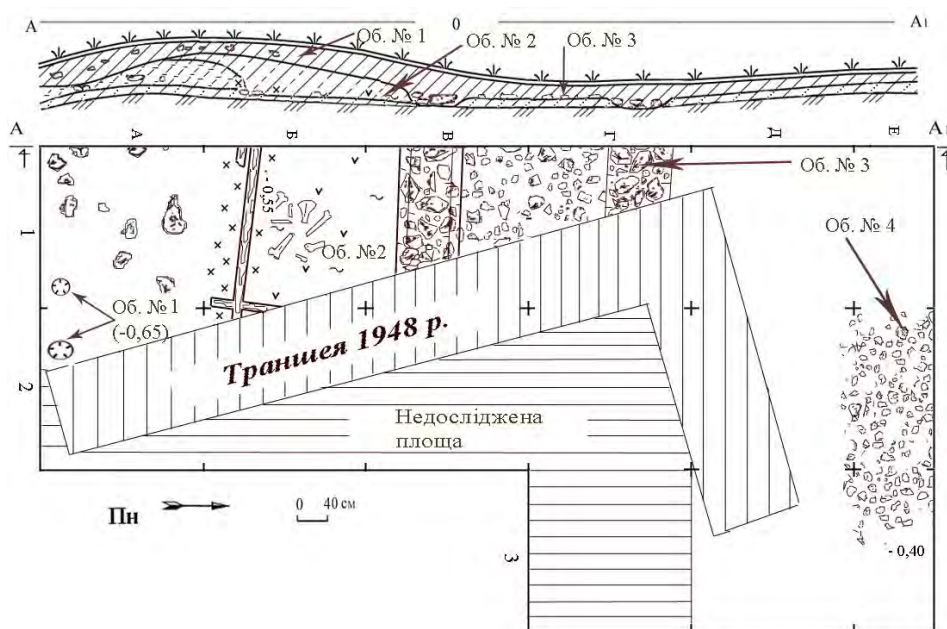

Рис. 8. Розкоп VI. Плани і профілі об'єктів.

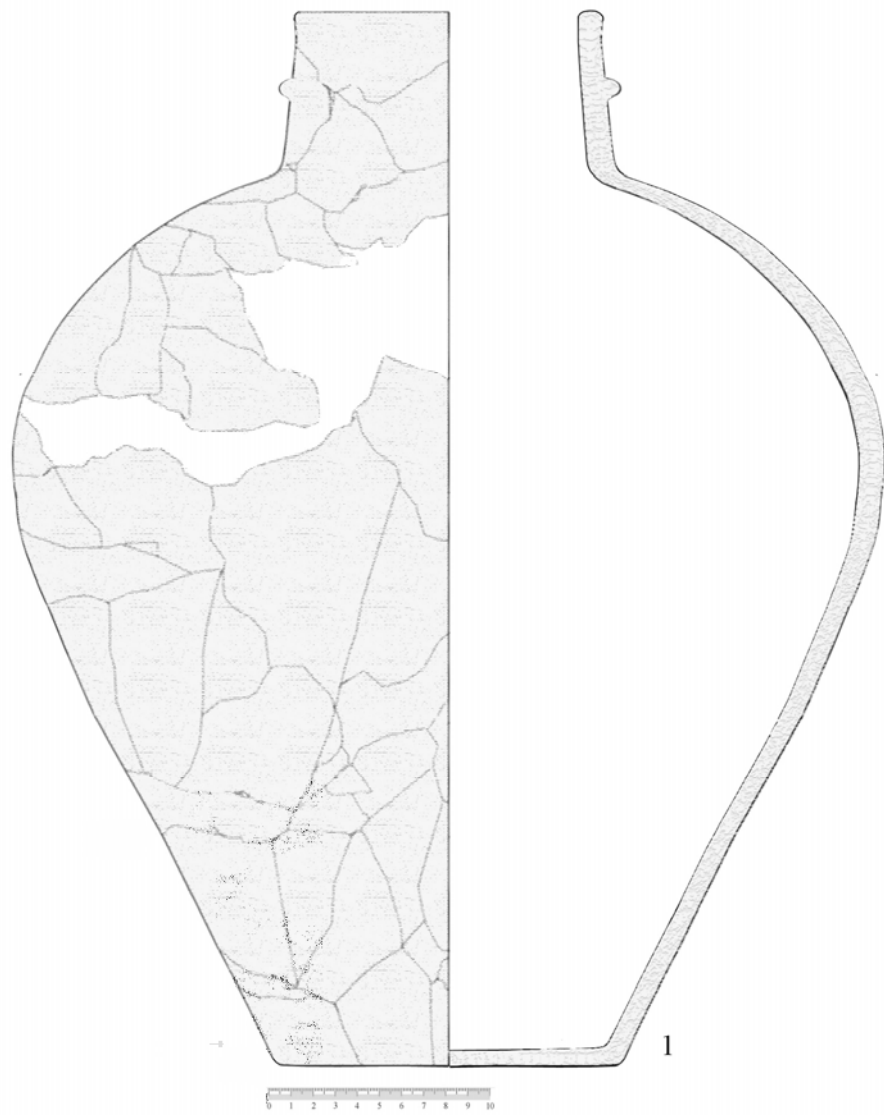

Рис. 9. Розкоп І (викид з розкопу К. Гадачека). Корчага XII–XIII ст.

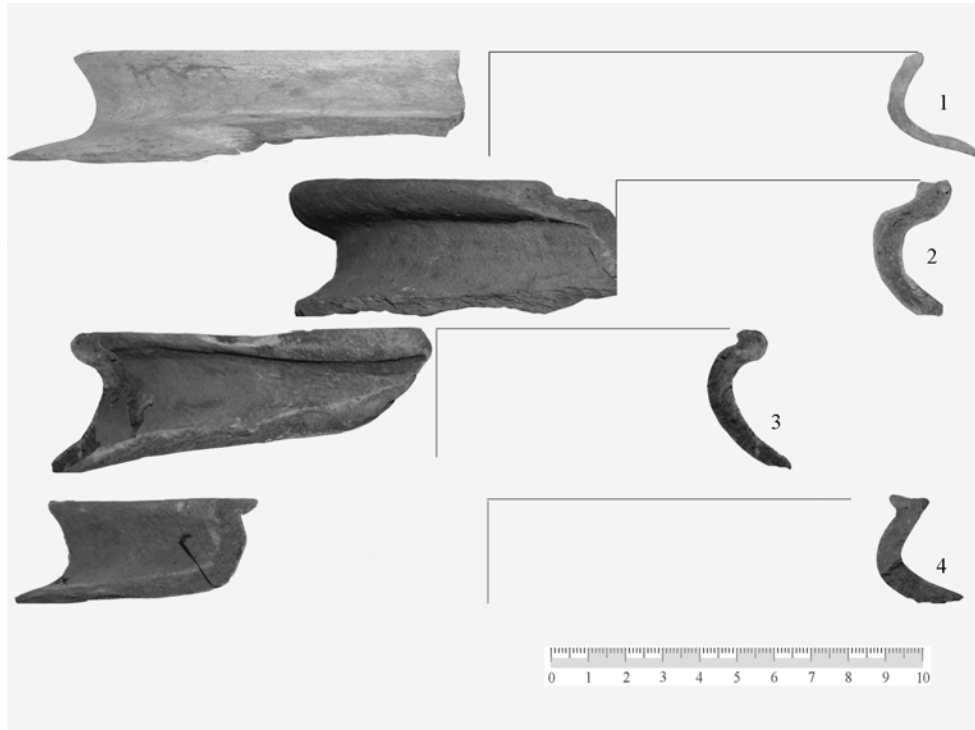

Рис. 10. Розкоп І (викид з розкопу К. Гадачека).
Фрагменти вінець кухонних кружальних горщиків XII–XIII ст.

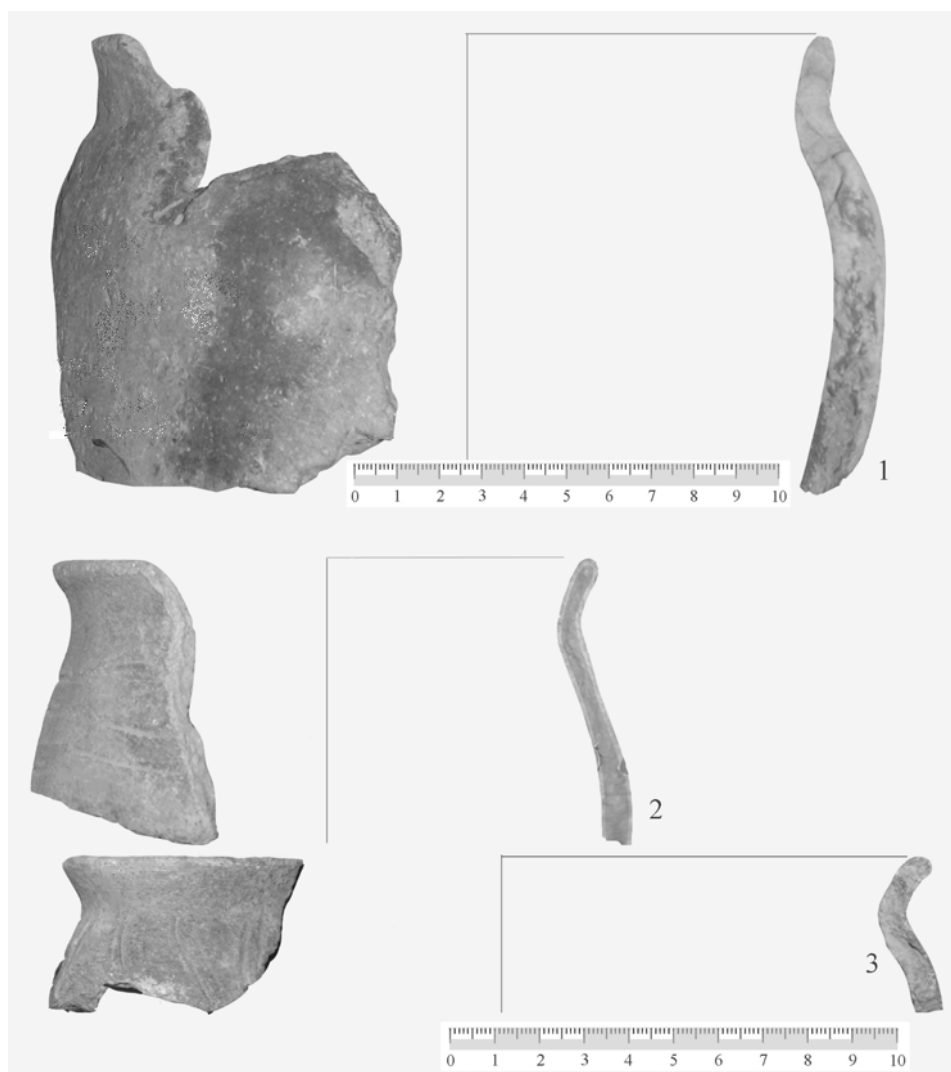

Рис. 11. Фрагменти верхніх частин ліпного та кружальних кухонних горщиків:
1 – Р. І., кв. А1, гл. 0,6–0,7 м; 2 – Р. ІІ., кв. А3, гл. 0,4–0,5 м, заповнення спор. № 4;
3 – Р. ІІ., кв. А3, гл. 0,2–0,4 м, заповнення спор. № 4.

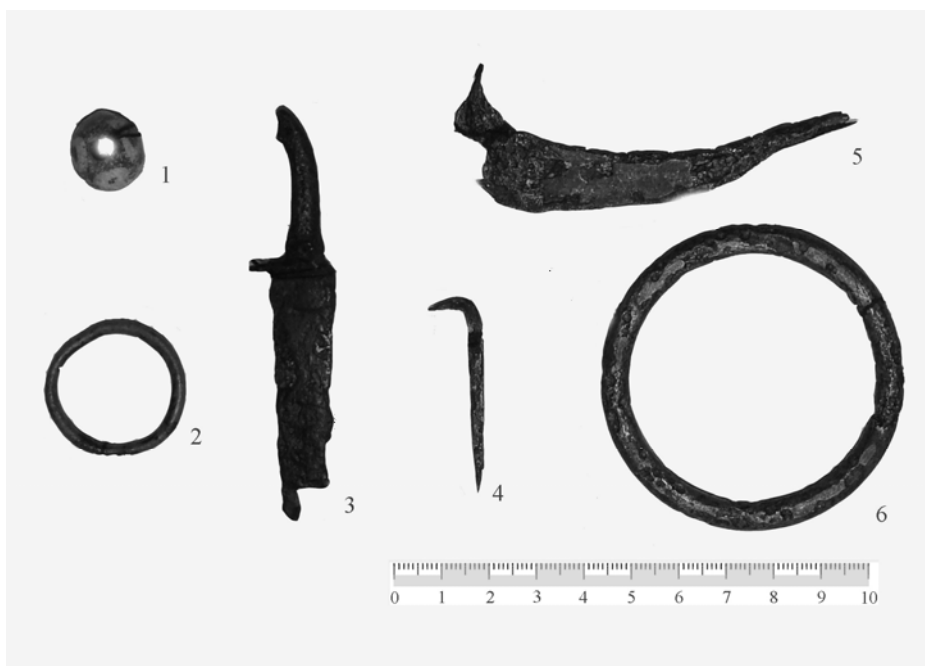

Рис. 12. Знахідки з розкопу II, кв. А3:

1 – намистинка із скляної пасти (глиб. 0,33 м, заповнення спор. № 4); 2 – мідний перстень (глиб. 0,35 м, заповнення спор. № 4); 3 – внутрішня частина циліндричного замка (глиб. 0,33 м, заповнення спор. № 4); 4 – цвях-ухналь (глиб. 0,35 м, заповнення спор. № 4); 5 – фрагмент серпа (глиб. 0,2–0,4 м); 6 – залізне кільце (глиб. 0,2–0,4 м).

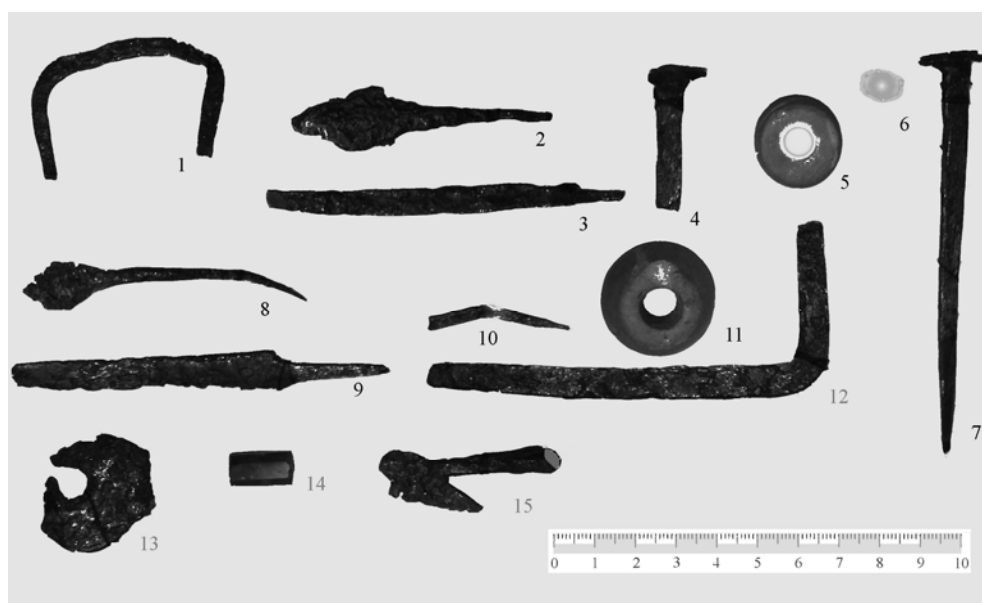

Рис. 13. Знахідки з розкопу II:

кв. А1, заповнення спор. № 1: 1 – залізна дверна скоба (глиб. 0,2–0,3 м); 2 – вістря стріли (глиб. 0,4–0,5 м); 3 – залізний ніж (глиб. 0,4–0,5 м); 4 – цвях (глиб. 0,4–0,5 м); 5 – пряслице з рожевого сланцю (глиб. 0,4–0,5 м); кв. А2: 6 – скляна намистинка (глиб. 0,2 м); 7 – цвях (глиб. 0,4–0,5 м, заповнення спор. № 1); кв. Б1: 8 – вістря стріли (глиб. 0,58 м, заповнення ями № 1); 9 – ніж (глиб. 0,2–0,4 м); 10 – цвях-ухналь (глиб. 0,2–0,4 м); 11 – пряслице з рожевого сланцю (глиб. 0,2–0,4 м); 12 – дверний гак (глиб. 0,2–0,4 м); 13 – уламок залізного предмета (глиб. 0,2–0,4 м); кв. Г1: 14 – сердолікова намистинка (глиб. 0,2 м); 15 – фрагмент втульчастого вістря стріли (глиб. 0,4–0,5 м, заповнення спор. № 2).

Рис. 14. Знахідки з розкопу II:

кв. Е1, глиб. 0,2–0,4 м, заповнення спор. № 2: 1 – залізна дверна клямка; 2 – залізне окуття від відра; 3–5 – залізні ножі; 6 – вістря стріли; кв. Д1: 7–8 – цвяхи (глиб. 0,2–0,4 м, заповнення спор. № 2); 9 – бронзовий хрестик-складень (глиб. 0,2–0,4 м); 10 – ніж (глиб. 0,5 м, заповнення спор. № 2); 11 – вістря стріли (глиб. 0,5 м, заповнення спор. № 2).

Фото 7. Розкоп III. Керамічний посуд з долівки та печі житла № 1 (об'єкт № 4).

Рис. 16. Розкоп І. Завершення повторного дослідження в траншеї К. Гадачека.

Рис. 17. Розкоп II. Залишки споруди № 2.

Рис. 18. Планіграфічна ситуація в розкопі III на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні.

Рис. 19. Планіграфічна ситуація в розкопі III на глибині 1,2–2,2 м від рівня сучасної поверхні.

Рис. 20. Об'єкти № 1 і № 2 на глибині 1,2–1,9 м від рівня сучасної поверхні (в процесі дослідження).

Рис. 21. Залишки дерев'яних конструкцій об'єкта № 2.

Рис. 22. Залишки дерев'яних конструкцій об'єкта № 2.

Рис. 23. Стратиграфія об'єкта № 1;
стратиграфія і планіграфія об'єктів № 2 і № 3 в кв. А2 і А3.

Рис. 24. Північна частина котловану заглибленого житла № 1 (об'єкт № 4).

Рис. 25. План дослідженої частини земляного котловану
заглибленого житла № 1 (об'єкт № 4).

Рис. 26. Поховання № 1 та № 2 (об'єкти № 5 і № 6).

Рис. 27. Курган I. Розкоп IV перед проведенням рятивних робіт.

Рис. 28. Курган I. Розкоп IV. Абрис об'єкта № 1 в секторі I.

Рис. 29. Залишки курганного рову в секторі ІІІ.

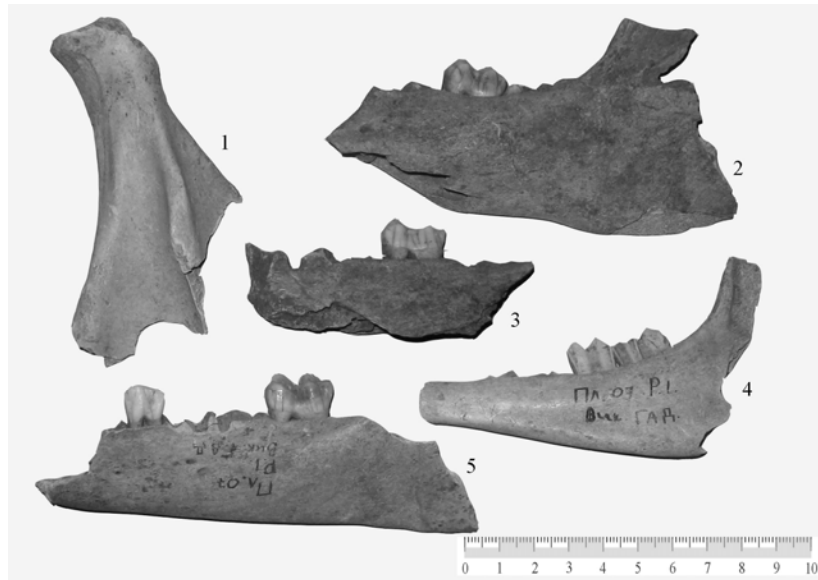

Рис. 30. Розкоп І. Кості дикої свині з “викиду” розкопу К. Гадачека.

**INVESTIGATIONS ON PLISNESKO
ARCHAEOLOGICAL COMPLEX IN 2007****M. Fylypchuk***Ivan Franko L'viv National University**Universytetska St. 1, L'viv, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

The article introduces results of archaeological recovery and rescue investigation on the territory of Plisnesko Archaeological Complex in 2007. The remains of 23 archaeological asynchronous objects of different purposes are characterized. Five of them are interpreted as the elements of fortification structures, four are the remains of dwellings, seven are of the house-keeping structures, six objects were presumably functioning as a ritual center. The artifacts from discoveries were analyzed and chronologically systemized according to stratigraphic data.

Key words: Plisnesko, barrow graveyard, "Castle", "High hillfort", "Olena's Park", cremation burials, on-ground dwellings, under-ground dwellings, fortification structures, ritual structures, clay pottery, pot.

**ИССЛЕДОВАНИЯ ПЛИСНЕСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА
В 2007 Г.****М. А. Фылыпчук***Львовский национальный университет имени Ивана Франко**ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

В публикации приведены результаты рекультивационных и спасательных работ 2007 г. на территории Плиснеского археологического комплекса славяно-русского времени. Охарактеризовано остатки 23 асинхронных объектов разного предназначения: остатки пяти оборонительных, четырех жилищных, семи хозяйственно-производственных, шести культовых сооружений и одного неопределенной функции. Проанализировано вещественный материал и вместе с стратиграфическими данными датировано каждый обнаруженный объект.

Ключевые слова: Плиснеско, курганный могильник, "Замчисько", "Високе городиско", "Оленин Парк", грунтовые кремационные погребения, наземные жилища, углубленные жилища, оборонительные сооружения, культовые сооружения, керамическая посуда, сосуд.

Стаття надійшла до редколегії 13. 02. 2009

Прийнята до друку 28. 03. 2009

ХРОНІКА

УДК 39 (477)(092)О.Франко

ДО 70-РІЧЧЯ ОКСАНИ ОМЕЛЯНІВНИ ФРАНКО

11 квітня 2009 р. доктору історичних наук, професору Львівського національного університету імені Івана Франка Оксані Омелянівні Франко виповнилося 70 років.

Народилася Оксана Омелянівна в м. Калуші на Івано-Франківщині в родині брата Івана Франка – Онуфрія. У 1955 р. закінчила Калуську середню школу № 1, а в 1960 р. – історичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка. З 1960 по 1968 р. проживала в Санкт-Петербурзі, де працювала науковцем у центральних державних архівах. Відтак, понад два десятиліття мешкала у Києві. В ті роки (1968–1975) Оксана Франко – старший науковий співробітник та завідувач відділом Центрального державного історичного архіву в Києві.

П'ятнадцять років життя (1975–1990) присвятила українській археології, працюючи завідувачем Наукового архіву Інституту археології АН УРСР, періодично виїжджала в археологічні експедиції, щоб “відчутти смак” справжнього польового дослідження. Науковий архів Інституту археології є одним з найбільших академічних архівів України і нараховує понад 200 тисяч одиниць зберігання. В той час щорічно до архіву надходило 180–200 наукових звітів не лише українських археологів, а й союзних та іноземних вчених, які проводили археологічні розкопки на теренах України. Всі вони описувались, систематизувались, на них складалася картотека для введення інформації до наукового обігу. Саме з архіву з 1983 р. почалась комп'ютеризація в інституті. Особливо шанобливо О. О. Франко ставилась до особистих архівів і всіляко сприяла їх збору, опрацюванню і публікації матеріалів цих фондів. Під її керівництвом опрацьовані особисті архіви Л. Славіна, Л. Дмитрова, В. Петрова, а також Музею старожитностей при Київському університеті та багатьох інших. Як спеціаліст в галузі археологічного джерелознавства та історії науки, О. Франко написала понад 20 оглядів архівної спадщини видатних археологів України, серед яких Федір Вовк, Данило Щербаківський, Вікентій Хвойка, Сергій Гамченко, Микола Грінченко, Микола Макаренко, Дмитро Яворницький. Ці джерелознавчі статті чекають своєї публікації. О. Франко вперше на початку перебудови називає імена та друкує матеріали репресованих та заборонених в 30–40-і рр. ХХ ст. вчених-археологів – Миколи Макаренка, Петра Курінного, Євгенії Козловської, Вадима Щербаківського, Федора Козубовського. Декілька разів виступала на засіданнях Вченої ради з доповідями про дослідження діяль-

ності згаданих вчених. Додаткові матеріали про українських археологів О. Франко виявила в рукописних відділах бібліотек та архівосховищах Петербурга, Москви, Одеси, Львова, Кракова, Праги, Парижа. Разом із основними, вони допомагають визначити місце і внесок кожного з цих археологів у розвиток української археологічної науки. Особливо до душі припав О. Франко особистий архів Федора Вовка, аналіз документів якого став фундаментом її докторської дисертації “Наукова і суспільно-політична діяльність Федора Вовка” (2000). Чотири підрозділи праці присвячені розкопкам Мізинської палеолітичної стоянки, оцінці і популяризації Ф. Вовком досягнень української археологічної науки у світі, заснуванню ним наукової палеоетнологічної школи в Петербурзі тощо.

О. Франко активно займалась громадською та профспілковою роботою. Нею організовані зустрічі археологів з хором “Гомін” Леопольда Яценка в Миколаївській церкві Видубицького монастиря, бандуристом Миколою Литвином (де вперше познайомилась автор твору “Яничари” археолог Борис Модзольський з автором музики і виконавцем пісні Миколою Литвином). Відбувалися зустрічі з артистами Богданом Бенюком, Наталією Сумською, Анатолієм Хостікоєвим та ін., нею організовані екскурсії в Середню Азію, на Кавказ, Латвію, Одесу, по “Золотому кільцю”, на Закарпаття та інші місця. О. Франко підготувала та провела наукову конференцію “Т. Шевченко і археологія”, виставки наукових та художніх праць, вечори, вікторин тощо.

З 1991 р. О. О. Франко – доцент кафедри історії та етнографії України Львівського державного університету імені Івана Франка. Після реорганізації кафедри у 1995 р. було створено окрему кафедру етнології, де Оксана Франко працює і донині, викладаючи загальну та українську етнологію, історію етнографічної науки, етнографію національних меншин України, народознавство, спецкурси “Наукова спадщина Федора Вовка”, “Наукова спадщина Вадима Щербаківського”, “Українська діаспора” та ін. В 1995 р. перебувала на стажуванні в Європейському центрі Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в Парижі (Сарсель). У 2000 р. захистила докторську дисертацію, з 2004 р. працює на посаді професора.

Вона автор понад 150 досліджень, серед яких “Кирило-Мефодіївське товариство” (у 3-х томах, К., 1990; співавтор), “Щоденник О. Ф. Кістяківського” (у 2-х томах, К., 1994; 1995; співавтор), “Федір Вовк” (Нью-Йорк, 1997), “Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком” (Львів; Київ, 2001, співавтор). У 2001 р. у видавництві Європейського університету (м. Київ) побачила світ її книга “Федір Вовк – вчений і громадський діяч” (за темою докторської дисертації). Вона є одним з упорядників додаткових (51–53) томів до 50-ти томного зібрання творів І. Франка (К., 2008). Публікувалась в США, Англії, Франції, Росії, Польщі, Чехії. Працює над спадщиною І. Франка, Ф. Вовка, В. Гнатюка, В. Щербаківського та ін.

Оксана Франко – громадський діяч, ініціатор і одна із організаторів Музею Івана Франка в Калуші (1992). Для цього віддала власний будинок. У 1997 р. за значний внесок у становлення української державності та видатні особисті заслуги в розбудові міста їй присвоєно звання почесного громадянина м. Калуша.

У 1996 р., як одна з п'яти авторів серії праць “Українське національне відродження в документах та мемуарах” допущена до конкурсу на здобуття Державної премії в галузі науки і техніки за 1996 р. У 1998 р. видання “Щоденник О. Ф. Кістяківського”, у якому була упорядником обидвох томів, удостоєна премії ім. М. Грушевського НАН України. Нагороджена медаллю Президії Верховної Ради УРСР “В пам'ять 1500-річчя Києва” (1983), відзнакою “Незалежності України – 10 років” (2001). Почесною грамотою Головного управління туризму і культури Івано-Франківської облдержадміністрації (2007).

Публікації про неї: Жінки України. Біографічний енциклопедичний словник. – К., 2001; Новини з Академії. Українська Вільна Академія наук у США. – Нью-Йорк, 1997. – № 21; Горак Р. Рід Якова. – Львів, 2001; Арсенич П. Прикарпаття в житті Каменяра. – Івано-Франківськ, 1996; Калушина в іменах. – Дрогобич, 1999; Когут М. Калушина: люди і долі. Біографічний довідник. – Калуш, 2006. – С. 212, 213; Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). – Львів, 2000. – С. 166; Мала енциклопедія народознавства. – Львів, 2008.

З ювілеєм Вас, Оксано Омелянівно! Щиро зичимо життєвого оптимізму, здоров'я і ще довгих років плідної праці в науці, якій Ви присвятили своє життя.

УДК 94 (=16) (063)(047)

II МІЖНАРОДНИЙ СИМПОЗИУМ “НАРОДЖЕННЯ СЛОВ’ЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ”

З 21 по 25 вересня 2008 р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка відбувся II Міжнародний симпозиум “Народження слов’янських держав: стан та перспективи дослідження”. Захід проходив в рамках наукового проекту, який у 2005 р. ініціювали Національний центр наукових досліджень Франції, Вища школа прикладних досліджень (Париж – Сорбонна), Інститут археології Стокгольмського університету та Інститут археології НАН України. Згодом до них долучився Інститут археології ЛНУ ім. І. Франка.

Восени 2006 р. в Сорбонні відбувся перший симпозиум. Основна мета обидвох симпозиумів полягала в тому, щоб узгодити позиції дослідників з різних європейських країн щодо проблеми становлення ранніх слов’янських держав у Центральній і Південно-Східній Європі. Другий симпозиум, який проходив на базі Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка, ми зробили більш розширеним і запросили усіх дослідників, наукова діяльність яких має відношення до державотворчих процесів, що проходили на слов’янських територіях впродовж другої половини I тисячоліття н. е. Оскільки симпозиум відбувався в Україні, зокрема у Львові, то важливе місце в діяльності цього наукового форуму посідали проблеми дослідження старожитностей згаданого часу на теренах Західної України. На думку багатьох провідних вчених Європи тут знаходилася прабатьківщина слов’ян і саме звідси в ранньому середньовіччі почалося їхнє розселення на територію Центральної і Південно-Східної Європи. У Верхньому Побужжі, Верхньому Подністер’ї та Верхньому Попрутті відкрито і досліджено найдавніші, достовірно слов’янські селища епохи переселення народів.

У роботі симпозиуму взяли участь дослідники з Франції, Швеції, Чехії, Польщі, Росії та України. Пленарне засідання відкрив проректор з наукової роботи ЛНУ ім. І. Франка, професор Б. Я. Котур. Привітавши учасників форуму, Він підкреслив надзвичайну актуальність проблем, винесених на обговорення та дискусії на форумі і побажав учасникам плідної роботи. На пленарному засіданні заслухано доповіді провідних фахівців з Європи: Павела Коуржіла – директора Інституту археології в Брно, Гліба Івакіна – заступника директора Інституту археології НАН України, Олега Іоаннісяна – завідувача сектору архітектури й археології Державного Ермітажу із Санкт-Петербурга та Костянтина Цукермана – директора Вищої школи прикладних досліджень (Париж – Сорбонна).

У своєму виступі “Виникнення владних центрів Моравії та Чехії” Павел Коуржіл детально зупинився на становленні перших ранньосередньовічних міських осередків на Середньому Дунаї та їхній ролі у формуванні Великоморавської і Чеської держав. Гліб Івакін і Олег Іоаннісян у доповіді “Десятинна церква як символ завершення оформлення держави” акцентували увагу на ролі християнської церкви в державотворчих процесах Середнього Подніпров’я. Костянтин

Цукерман подав змістовний аналіз локалізації сербів та хорватів “Les Serbes et les Croates dans le De administrando imperio: deux recits d’une seule migration”, за твором візантійського імператора Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”.

На секційних засіданнях розглянуто цілу низку слабо висвітлених у науковій літературі питань, які прямо та опосередковано пов’язані з виникненням ранньосередньовічних слов’янських держав на теренах Центральної і Південно-Східної Європи. Перш за все, на увагу заслуговують проблеми впливів та взаємовпливів автохтонних і прийшлих етносів на державотворчі процеси в різних регіонах, зокрема, у північно-східній Русі [А. Комар (Київ) “Инкорпорация северян в Древнерусское государство в IX–начале XI вв.”; К. Михайлов (Санкт-Петербург) “Скандинавские находки на периферийных поселениях в Поволховье”; І. Янссон (Стокгольм) “Женские украшения из Скандинавии в раннехристианских погребениях на территории Руси”; В. Зоценко (Київ) “Скандинавські старожитності IX–XI ст. Русі-України”; Ф. Андрощук (Стокгольм) “Слов’яноварязькі відносини: за матеріалами давньоруської культури межиріччя Дніпра та Десни (IX–середина X ст.)”]; в межах римського лімесу на Балканах [В. Іванішевіч (Београд) “Findings of the paleo-byzantine seals from the northern Pirika”; С. Іванов (Москва) “Война на Дунае 90-х гг. VI в. в освещении Никифора Каллиста Ксантопула: новый источник”; І. Бугарські (Београд) “Findings from Strezeva and stirrup in the early Byzantine context”] та в центральній Європі [(Л. Галушка (Брно) “Aglomeracii Stare Mesto – Uherske Hradiste”; М. Янков’як (Варшава) “Poland before Poland: Numismatics and the Political History of the Polish Lands in the 10 th Century”; К. Фокт (Вроцлав) “Poland before Poland. Tribe, Chiefdom and State in Written and Material Record”; М. Филипчук (Львів) “Система заселення Прикарпаття в останній чверті I тисячоліття н. е.: стан і перспективи дослідження”; М. Сагайдак (Київ) “Князі і міста”].

Не менш актуальними виявилися доповіді Д. Єлінкової (Прага) “Формирование материальной культуры ранних славян: проблемы хронологии” та Р. Терпиловського (Київ) “До проблеми формування слов’янських старожитностей (за матеріалами Подніпров’я I–V ст. н. е.”, в яких з нових позицій висвітлено походження, час та шляхи розселення слов’ян в середині I тисячоліття н. е.

У рамках форуму на території літописного Пліснеська проведено польовий семінар, головна мета якого полягала у презентації результатів експедиції Інституту археології, що мають відношення до державотворчих процесів в українському Прикарпатті. Пліснеськ – одне з найбільших слов’янських городищ у Центральної і Південно-Східній Європі, яке займає близько 400 гектарів. Воно розміщене біля с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. Влітку 2008 р. археологічною експедицією Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка тут відкрито унікальні об’єкти, що мають причетність до висвітлення процесів державотворення: оборонні споруди слов’янського міста-держави та синхронну до них забудову. Активну участь у цих відкриттях приймали студенти історичного факультету В. Шелеп та А. Филипчук. Тому не випадково, саме вони представляли розкопи на такому поважному симпозіумі. Як майбутні фахівці, студенти отри-

мали надзвичайно високу оцінку своєї роботи і їх уже запросили до співпраці в інші експедиції. Важливим досягненням польового семінару в Пліснеську є сприйняття вітчизняними та багатьма іноземними фахівцями ідеї про те, що на західних теренах України справді проходили державотворчі процеси паралельно з тими, які відбувалися в Подніпров'ї. Іншими словами, в Прикарпатті до походу Володимира Великого 992 р. уже були державні структури. Це те, чого немає в сучасних підручниках.

Під час роботи симпозіуму відбулися гострі дискусії з делегаціями з Росії та Польщі щодо бачення історичного процесу формування держав. Позиції нашої археологічної науки знайшли підтримку чеських, французьких, шведських колег. Вітчизняні фахівці прагнули висвітлити реальну історичну ситуацію в українському Прикарпатті, польському Передкарпатті, на Волині та у центральних частинах України в останній чверті I тисячоліття н. е., в часі, коли формувалася одна із перших східнослов'янських держав – Київська Русь.

Сьогодні, коли Україна має свою державу, потрібно на міждисциплінарній основі вирішувати триєдину проблему – появи мови, етносу і держави. Важливішого завдання для гуманітарної науки – історичної, археологічної, лінгвістичної – просто немає. Тоді в нас буде єдина концепція формування України в ранньосередньовічний період.

У межах проекту заплановано у 2010 р. видати колективну монографію “Народження слов'янських держав: стан і перспективи досліджень”, яка повинна вийти в Лондоні. На думку співорганізаторів, вона має висвітлити найновіші підходи до процесів формування раннях слов'янських держав.

М. Филипчук

Відкриття II Міжнародного симпозіуму “Народження слов'янських держав: стан та перспективи дослідження”. Актова зала Університету.

Літописний Пліснеськ. Презентація залишків 5-ої слов'янської лінії захисту.

Світлина на згадку. Учасники II Міжнародного симпозіуму в Пліснеську.

СПИСОК АВТОРІВ

Дзедзелюк Леся Степанівна – науковий співробітник відділу наукової реставрації та консервації рідкісних видань Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника

Довгань Петро Михайлович – науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Завітій Богдан Іванович – аспірант кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету імені Івана Франка

Конопля Віталій Михайлович – науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Льода Любов Мирославівна – завідувач відділу наукової реставрації та консервації рідкісних видань Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника

Стеблій Наталія Ярославівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, асистент кафедри археології та історії стародавнього світу

Филипчук Михайло Андрійович – кандидат історичних наук, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу

Франко Оксана Омелянівна – доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДЛУ	– Археологічні дослідження Львівського університету
АО	– Археологические открытия
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки УРСР
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
СА	– Советская археология
САИ	– Свод археологических источников
УІЖ	– Український історичний журнал
ZWAK	– Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej

З М І С Т

СТАТТІ

<i>М. А. Филипчук.</i> Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час.....	3
<i>П. М. Довгань.</i> Особливості північно-східної площадки городища літописного Бужська.....	22
<i>Л. С. Дзендзелюк, Л. М. Льода.</i> Розкриття берестяних сувоїв X і XII століть, знайдених на Львівщині.....	46
<i>В. А. Рудий.</i> У пошуках поховання гетьмана України Івана Виговського.....	54

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

<i>О. О. Франко.</i> Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Данила Щербаківського.....	68
---	----

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

<i>В. М. Конопля, Н. Я. Стеблій.</i> Матеріали з нижніх культурно-хронологічних горизонтів північно-східної частини городища літописного Бужська.....	81
<i>Б. І. Завітій.</i> Дослідження Лошнівського городища ранньозалізного віку та його околиць у 2008 р.....	111
<i>М. А. Филипчук.</i> Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 р.....	130

ХРОНІКА

До 70-річчя Оксани Омелянівни Франко.....	177
<i>М. А. Филипчук.</i> II Міжнародний симпозіум “Народження слов'янських держав: стан та перспективи дослідження”.....	180
СПИСОК АВТОРІВ.....	184
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	185

CONTENTS

ARTICLES

- M. Fylypchuk.* Plisnesko archaeological complex: two periods of development.....3
P. Dovhan. Some specific features of the north-eastern part of ancient Buzhs'k hillfort.....22
L. Dzendzelyuk, L. Loda. Birch-bark scrolls X and XII centuries, founded in Lviv.....46
V. Rudyj. In search of the grave of Ukrainian hetman Ivan Vyhovsky.....54

FROM HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE

- O. Franko.* Analysis of the documents and the materials from private scientific archive of Danylo Shcherbakivsky.....68

FIELD WORK

- V. Konoplya, N. Steblyi.* Materials from the lower chronological layers of north-eastern part of ancient Buzhs'k hillfort.....81
B. Zavitij. Investigations on the early iron age hillfort Loshniv and in its environs in 2008.....111
M. Fylypchuk. Investigations on Plisnesko archaeological complex in 2007.....130

CHRONICLE

- To 70ies anniversary from Oxana Omelyanivna Franko birthday.....177
M. Fylypchuk. II International Symposium "Origins of Slavic States: results and perspectives of investigations".....180

Збірник наукових праць

ВІСНИК ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

ВИПУСК 4

Виходить з 2006 р.

Підписано до друку 26. 10. 2009. Формат 70×100/16.
Папір друк. Різогр. друк. Умовн.-друк. арк. .
Наклад 100 прим. Зам. №

Видавничий центр
Львівського національного університету імені Івана Франка.
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.